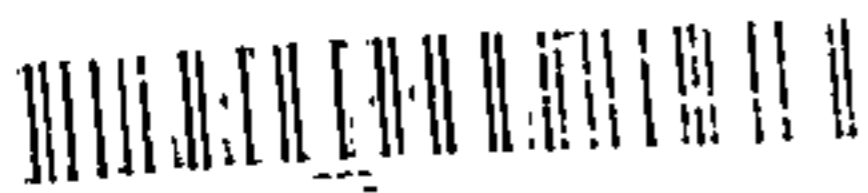

ಶಿರತೆ

೨೦೩೨

REFBK-0006235

41-25.
9234

— 11 Am —

332 98

93161E2

श्री हरीशचंद्र कापदेकर शास्त्रेयं यांजकं न मराठी ग्रंथ संघ
श्रे २-७२

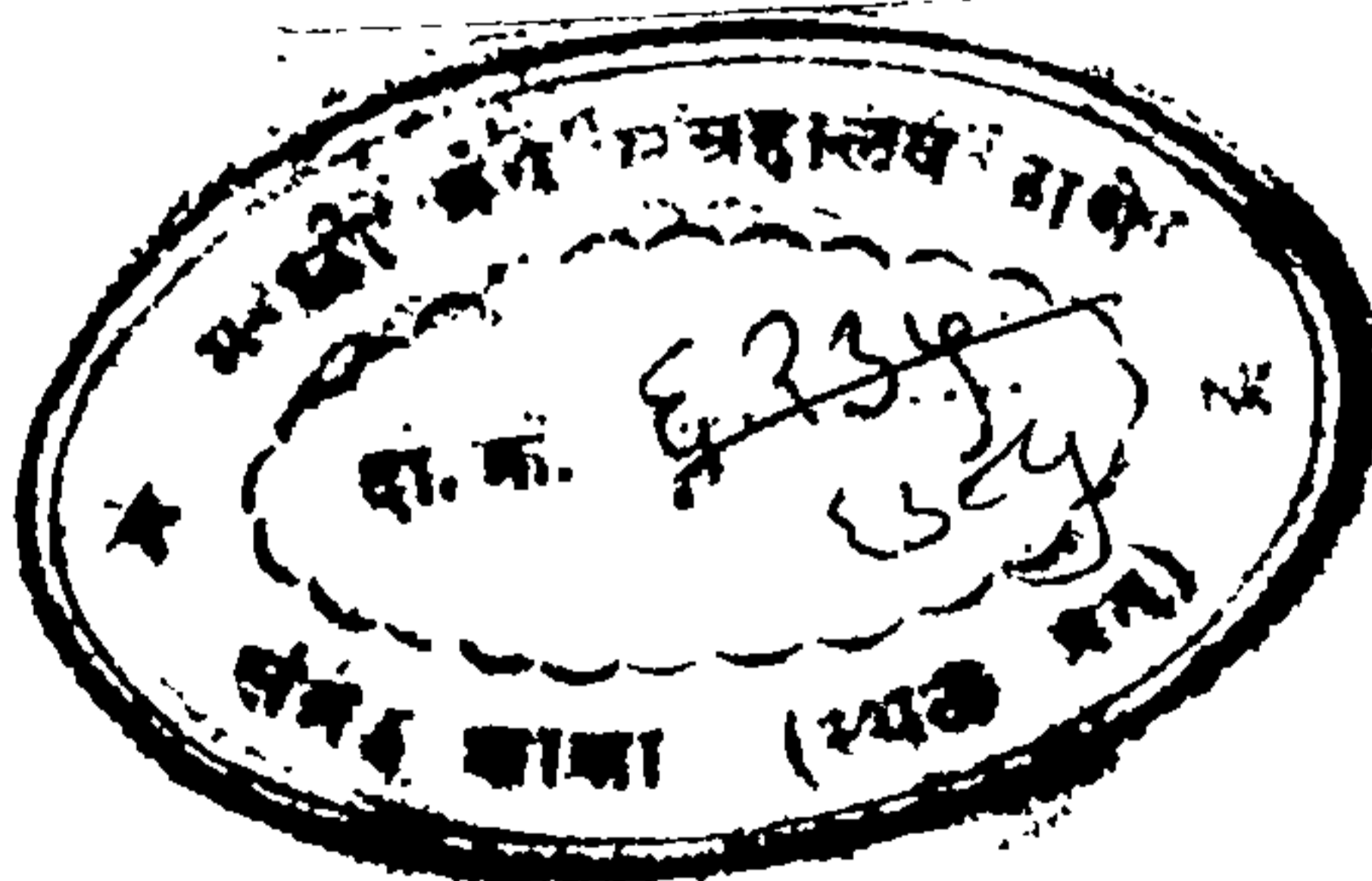
माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृति

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्व
अनुक्रम 332ER वि: ८।५.
क्रमांक १०६१ को दि: १३।

ना. मी घडने

REFBK-0006235

प्रकाशक

कॉन्टिनेन्टल बुक सर्व्हिस-पुणे.

—प्रकाशक—

गोपाळ राजाराम पाटणकर
काँटिनेंटल बुक सर्व्हिस
टिळक रोड पुणे २.

प्रकाशन २२ वे
१५ सप्टेंबर १९४३

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन]

—मुद्रक—

लक्ष्मण सखाराम केळकर
जनार्दन सदाशिव लि. प्रेस
३९४ सदाशिव, पुणे २.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थान

अनुक्रम ... ३३२९९ ... वि: ... ५३१२

क्रमांक ... १०६१ ... नों: वि: १३११

माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृति

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, डा. २०. २२
अनुक्रम ३३२२२ वि:
क्रमांक १०६१ नों दि: १३

माझ्या साहित्यिक जीवनाच्या दृष्टीनं सन १९१२ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत माझा जन्म झाला. माझी पहिली लघुकथा लिहिली गेली, प्रसिद्ध झाली, आणि मी लिहिलेला मजकूर संपादकांनीं मोत्रदला देऊन घ्यावा इतक्या योग्यतेचा असतो असा शोध मला लागला ! आपण अधिक लिहावं अशी इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली !

यावेळीं मी अठरा वर्षांचा होतो. तोंपर्यंतचं माझं वाचन अगदीं मर्यादित आणि अल्प होतं. लिहिण्याचा प्रयत्न तर मीं मुळींच केला नव्हता. ज्यांनीं वयाच्या सोळा वर्षांच्या आंतच विपुल ग्रंथवाचन केलं, व दहावीस गोष्टी, एखादी कादंबरी अथवा एखादं नाटक लिहिलं अशा नामांकित लेखकांचीं चरित्रं लिहिण्यास सरावलेल्या चरित्रकाराच्या दृष्टीनं माझा लहानपणाचा वृत्तान्त निराशा करणारा ठरेल. लेखक या नात्यानं माझे पाय पाळण्यांत मुळींच दिसले नाहीत. लेखनाची बाब सोडून नुसत्या वाचनाचा विचार केला तरी, माझी वाचनाची हौस असामान्य होती असं मुळींच म्हणतां येणार नाहीं. माझ्या वयाचीं पहिली दहा वर्षे मोठ्या

शहरापासून दूर अंशा लहानसहान गांवांत गेलीं. १९०४ सालीं माझे वडील नोकरोनिमित्त प्रथम पुण्यास आले, तोंपर्यंत मी वर्तमानपत्र डोळ्यांनीं पाहिलं नव्हतं. मला पक्कं स्मरतं कीं, 'केसरी' पत्राचा अंक जेव्हां प्रथम माझ्या हातीं आला तेव्हां उभा कॉलम वाचण्याऐवजीं मी सरळ सारे कॉलम ओलांडून आडव्या ओळी वाचू लागलों, व त्या मजकुराचा तेव्हां मला कांहींच बोध होईना म्हणून मी आपल्या वडिलांना विचारलं तेव्हां वर्तमानपत्र वाचण्याचं 'टेक्निक्' मला त्यांच्याकडून कळलं !

नूतन मराठी विद्यालयांत मी इंग्रजी शिक्षण घेऊं लागल्यापासून एक हुशार होतकरू विद्यार्थी म्हणून लोक मला ओळखू लागले. परंतु माझ्या अध्यापकांना माझ्या हुशारीपेक्षां माझ्या खोडकरपणावरच अधिक नजर ठेवावी लागत असे, व समवयस्क विद्यार्थ्यांत मी प्रिय झालों याचं हि श्रेय माझ्या अभ्यासांतील हुशारीपेक्षां वर्गांत परोपरीचे पेचप्रसंग उत्पन्न करण्यांतल्या हुशारीलाच अधिक मिळाल्यासारखं होतं. शाळेंतल्या विषयांपैकीं इंग्रजी व मराठी गद्यपद्याच्या तासांत माझं चित्त सगळ्यांत अधिक रमत असे हें खरं; तथापि नेमून दिलेल्या धड्यांपलीकडे वाचन करण्याची बुद्धि मला कधीं झालीं नाहीं. अभ्यासाच्या पुस्तकांतले उतारे मला आवडत असत; परंतु विस्तृत वाचनाची विद्यार्थ्यांला चटक लावण्याचा जो अशा उताऱ्यांचा उद्देश असतो तो माझ्या बाबतींत सिद्धीस गेला नाहीं. माझ्या ओळखीच्या कोणत्याच हुशार विद्यार्थ्यांला तशी चटक लागलेली मला आढळली नाहीं.

याचं कारण मुख्यतः असं असेल कीं, आम्ही त्या वेळचे विद्यार्थी आजच्याहून फार वेगळ्या परिस्थितींत होतो. एकंदर साक्षर वर्गांत साहित्य व साहित्यिक यांजबद्दल जी तीव्र उत्सुकता व जिज्ञासा आज दृष्टीस पडते ती त्या काळांत एकसहस्रांशानंसुद्धां अस्तित्वांत नव्हती. चिपळूणकर, आगरकर यांचे अवतार नुकतेच होऊन गेले होते. टिळकांचा 'केसरी' जोरांत चालू होता. हरिभाऊ आपटे विपुल ललितलेखन करीत होते. तथापि शाळेच्या अल्पवयी विद्यार्थ्यांपर्यंत ज्याचं लोण पोचावं असा त्यांचा बोलबाला झालेला नव्हता. आज महाराष्ट्रांत शाळेंत जाणारीं अल्पवयी शेंपन्नास तरी अशी मुलं आढळतील, कीं ज्यांनीं आजच्या प्रमुख साहित्यिकांपैकीं

चार सहा तरी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले आहेत, व त्यांच्या सहा संग्रहीं ठेवल्या आहेत. उलट पुण्यांतल्या पुण्यांत असून मी टिळकांना प्रथम पाहिलं तें किती तरी उशिरां, आणि ज्यांच्या कादंबऱ्या वाचण्यांत मी पुढें कित्येकदां रात्रीच्या घटकान् घटका घालविल्या ते हरिभाऊ आपटे माझ्या प्रथम दृष्टीस पडले ते मी युनिव्हर्सिटीची पदवी संपादन केली त्यानंतर ! सारांश, साहित्याबद्दलचा उत्साह भोंवतालच्या परिस्थितींतच त्या वेळीं नव्हता. 'आनंद' मासिकाचे संस्थापक श्री. वासुदेव गोविंद आपटे हे तर आमचे शिक्षक होते. शाळेंतल्या नाट्यप्रयोगाच्या निमित्तानं त्यांच्याशीं आमचा निकट परिचयहि झाला होता. तथापि आमच्या कधींहि असं मनांत आलं नाहीं कीं, त्यांच्या मार्गदर्शकत्वाखालीं वाचन करावं अथवा आपण कांहीं लिहावं आणि तें त्यांना दाखवावं. असले विचार त्या वेळीं हवेंतच नव्हते.

तें कसंहि असो, येवढं खरं कीं, इंग्रजी शाळेंत शिकत असल्यापासून माझ्या स्वभावांतील साहित्याची गोडी जरी माझ्या निदर्शनास आली, तरी विस्तृत वाचनानं तिची जोपासना करावी असं मला कधींच वाटलं नाहीं. मराठी ललितसाहित्याचं वाचन मी या वयांत केलं तें सर्वस्वीं योगायोगानं झालं तेवढंच. 'केसरी', हरिभाऊ आपट्यांची 'करमणूक' व त्या काळांत पहिल्या प्रतीचं समजलं गेलेलं 'मनोरंजन' मासिक हीं नियतकालिकं, कधींकधीं हातीं लागणाऱ्या कादंबऱ्या, व त्या सुमारास गाजलेलीं खाडिलकरांची नाटकं येवढाच माझ्या वाचनाचा विस्तार होता.

कॉलेजांत प्रवेश केल्यावर पहिल्या वर्षाच्या परिक्षेसाठीं स्कॉट्च 'लेडी ऑफ् दि लेक' हें काव्य, आणि डिकन्सची 'ए टेल ऑफ् दू सिटीज्' ही कादंबरी मला परिक्षेसाठीं अभ्यासावीं लागलीं. स्कॉटच्या कवितेंत माझं चित्त मुळींच रमलं नाहीं. काव्याची मोहिनी वाटावी यासाठीं भावनेच्या हळुवारपणाची जी अतीवता लागते ती माझ्या स्वभावांत, मला वाटतं, त्या वेळीं देखील नसावी. डिकन्सची कादंबरी मात्र मला अतिशय आवडली व इंग्रजी कादंबऱ्यांचं वाचन करण्याची हौस त्या पुस्तकानंच प्रथम माझ्या मनांत निर्माण केली. तथापि लहानांनीं मोठ्यांशीं साहित्य-विषयक गप्पा माराव्यात हें त्या वेळच्या एकंदर चालीरीतींना धरून

नसल्यामुळें मला चांगला मार्गदर्शक मिळाला नाही, आणि वाचनांत मला तारतम्य ठेवतां आलं नाही. फर्ग्युसन कॉलेजच्या लायब्ररींतल्या कादंबरी-विभागावर मी हल्ला चढविला, लूटमार करतांना हाताला लागेल तें घेऊन पळणाऱ्या सैनिकाप्रमाणें मी वागलों, स्कॉट, डिकन्स, लॉर्ड लिटन, रेनॉल्ड्स, मारी कॉरेली इत्यादींचीं जीं पुस्तकें मिळतील तीं वाचून काढण्याचा मी पूर्ण बेशिस्तीनं सपाटा लावला. मात्र या सर्व पुस्तकांपैकीं 'ए टेल ऑफ टू सिटीज' या कादंबरीइतकी दुसऱ्या कोणत्याच पुस्तकाची माझ्या मनावर छाप पडली नाही. ज्याचा परिक्षेसाठीं अभ्यास करावा लागतो तें पुस्तक विद्यार्थ्यांचं अंतःकरण सहसा जिंकू शकत नाही, या सामान्य सिद्धांताचा अनुभव इतर पुस्तकांच्या वाचतींत मला आलेला आहे. परंतु 'ए टेल ऑफ टू सिटीज' या नियमाला अपवाद ठरली. तिनं माझ्या ठिकाणची ललितवाङ्मयाची तोपर्यंत सुप्त असलेली आसक्ति अगदीं तीव्रतेनं जागृत केली असली पाहिजे. त्या कादंबरीची अगदीं स्वस्तांतली स्वस्त आवृत्ति मी विकत घेतली होती. या आवृत्तींत प्रस्तावना, नोट्स इत्यादि कांहीं एक नव्हतं. परंतु मीं स्वतः कादंबरी पुनः पुन्हा वाचून काढून तिचं स्वरूप, तिच्यांतील पात्रांचं स्वभावदर्शन, तिच्यांत दिसून येणारी लेखकाची शैली व विनोदबुद्धि इत्यादि संभाव्य प्रश्नांवर ज्या नोट्स तयार केल्या त्या इतक्या चांगल्या ठरल्या, कीं आम्हांला ती कादंबरी शिकवणारे प्रो. राजवाडे यांनीं सहामाही परिक्षेंतली माझी उत्तरपत्रिका वर्गांत वाचून दाखविली, आणि वर्षाअखेरीस युनिव्हर्सिटीच्या परिक्षेंतहि मला इंग्रजीच्या पेपरमध्ये पहिल्या प्रतीचे मार्क मिळाले.

परंतु अजूनहि—म्हणजे वयाच्या सतराव्या वर्षाच्या अखेरीसहि आपण कांहीं लिहूं शकूं किंवा लिहून पहावं असं माझ्या मनांत आलं नव्हतं. डिकन्सच्या 'ए टेल ऑफ टू सिटीज' या पुस्तकाच्या वाचनानं माझा पुष्कळच फायदा झाला. पहिली गोष्ट अशी कीं पूर्वी हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या वाचतांना कादंबरी घ्यायची अन् भरारा वाचून काढायची एवढंच मला माहित असे; कादंबरीची चिकित्सा करायची असते, ही कल्पनाच नव्हती. पण डिकिन्सची कादंबरी परीक्षेसाठीं वाचूं लागलों—आयत्या मिळणाऱ्या बाजारी नोट्सच्या साहाय्यावाचून वाचूं लागलों—तेव्हां ही दृष्टि मला

आली. शिवाय आपण इंग्रजी भाषा चांगली लिहू शकतो हा प्रत्ययहि त्या पुस्तकाच्या निमित्तानं मला आला. तथापि आपण लेखक व्हावं अशी इच्छा त्या पुस्तकानं माझ्या मनांत निर्माण केली नाही. ती निर्माण व्हायला आणखी थोडा अवधि होता, व आणखी कांहीं कारण घडायची होती.

१९१३ सालच्या हिवाळ्यांत कॉलेजांतील पहिल्या वर्गाच्या परीक्षेसाठीं मी मुंबईस गेलों असतांना (त्या वेळीं वार्षिक परीक्षा उन्हाळ्यांत ठेवण्याची अजब कल्पना युनिव्हर्सिटीनं अमलांत आणलेली नव्हती.) आमच्या वर्गांतलेच राम गणेश गडकरी यांच्या 'प्रेमसंन्यास' नाटकाच्या हस्तलिखिताचं वाचन 'माधवाश्रमां'तील एका खोलींत मित्रमंडळींच्या खाजगी बैठकींत झालं तेव्हां मी हजर होतो. तें नाटक ऐकून गडकऱ्यांच्या बुद्धिवैभवा-बदलचा माझा आदर तर वाढलाच, परंतु आपण कां कांहीं लिहून पाहूं नये असा विचार त्या वेळीं प्रथम माझ्या मनांत आला. त्या रात्री झोप लागेपर्यंत त्या कल्पनेनं माझी सोबत केली; आणि मी मुंबईहून परत आलों तो दोन गोष्टी घेऊन. एक, बांसरी वाजवायला शिकायचं ठरवलं होतं म्हणून एक पॅरिस मेकची बांसरी, अन् दुसरी, लेखन करावं ही कल्पना.

माझ्या संबंध आयुष्यावर या दोन्ही गोष्टींचा फार मोठा परिणाम झाला. माझ्या पुढील आयुष्यांत माझ्या स्वभावांतील संगीतप्रियता संतुष्ट करण्यासाठीं जें कांहीं मी केलं त्याचा प्रारंभ या बांसरीनं केला; आणि माझ्या साहित्य-व्यवसायाचं उगमस्थान या कल्पनेंत होतं.

मात्र परीक्षेनंतर मोठी सुटी असूनहि लिहिण्याची कल्पना माझ्याकडून अमलांत आली नाही. ती यावयास १९१२ सालच्या उन्हाळ्याच्या आधीं जें निमित्त-कारण झालं तें मोठं चमत्कारिक होतं.

माझे एक स्नेही मुंबईस होते. उन्हाळ्याच्या सुटींत मजेनं त्यांच्याकडे मुंबईस जाण्याची मला इच्छा झाली. त्याबद्दल वडिलांना विचारण्याचं मला धैर्य होईना. उगीचच्या उगीच मी मुंबईस जावं इतके आम्ही श्रीमंत नव्हतो हें मला माहित होतं. वर्गाकाठीं आठ आणे वार कापडाचे दोन कोट व चार शर्ट वापरावे इतक्या काटकसरीनं मी राहात होतो. परंतु असं मात्र मनांत आलं कीं मुंबईस जाऊन येण्याच्या खर्चापुरते पैसे आपण मिळविले तर जायला वडिलांची परवानगी मिळेल, म्हणून मी विचार करूं

लागलों कों, पैसे कसे मिळवायचे. आणि एकदम एक धाडसी कल्पना मनांत आली. आपण एखादी गोष्ट लिहिली व तिच्यावर कांहीं कमाई केली तर ?

त्या वयांत आणि मी पूर्वी कधीं कांहीं लिहिलं नसतांना, मी असा विचार करावा हें आज माझं मलाच किती धाडसाचं अन् हास्यास्पद वाटतं. ज्यानं कधीं तोंडानं ' सा, रे, ग, म ' केलं नाहीं अशा अल्पवयी तरुणानं जाहीर जलसा करून पैसे मिळविण्याचा बेत करावा हेंसुद्धां माझ्या त्या कल्पनेपुढें कमी धाडसाचं ठरलं असतं ! पण ती कल्पना माझ्या मनांत आली तेव्हां तिच्यांतली अव्यवहार्यता अगर अशक्यता मला दिसलीच नाहीं. अगदीं सरळ, सहज साध्य कल्पना म्हणून माझ्या मनानं ती पकडली. गोष्ट लिहून पैसे मिळवावयाचे अन् मुंबईला जायचं यात्रद्वल माझ्या मनाचा अगदीं निश्चय झाला. मी विचार करूं लागलों तो फक्त एकाच गोष्टीचा. गोष्ट लिहायची खरी, पण ती कसली लिहायची ?

अखेर मीं जी गोष्ट लिहिली ती एक गुप्त पोलिसाच्या चातुर्याची कथा होती हें आजच्या माझ्या वाचकांना खरंसुद्धां वाटायचं नाहीं. परंतु तशी ती होती खरी. अन् तिचं नांव काय, तर ' मेणाचा ठसा ' ! मला वाटतं गुप्त पोलिसाच्या चातुर्याच्या भानगडींत मी पडलों याचीं मुख्य कारणं दोन होतीं. पहिलं असं कीं, त्यावेळीं ' मनोरंजन ' मासिकांत असल्या गोष्टी दर अंकांत येत असलेल्या पाहून मला वाटलं कीं या मालाला मागणी जरा जास्त दिसते, तेव्हां आपण त्या दिशेनंच प्रयत्न करावा. दुसरं कारण असं कीं मी स्वतः त्यावेळीं डिकन्स विकन्स बाजूला टाकून कॉनन डॉइलचीं सारीं पुस्तकं वाचून काढीत होतो; व गुप्त पोलिसाची एखादी गोष्ट लिहायची म्हणजे मनाशीं एखादं कोडं आधीं सोडवून ठेवून मग तें वाचकांपुढें उलट्या क्रमानं मांडण्याचा एक गमतीचा खेळ आहे असं मला वाटूं लागलं होत. हा खेळ खेळून पाहण्याचं मी ठरविलं, व ' मेणाचा ठसा ' ही गोष्ट तयार केली. ज्या मासिकांत ती छापून आली त्याच्या जुन्या फायलींतून आजचा माझा कोणी उद्योगी वाचक ती धुंडाळून काढणार नाहीं अशी मला आशा आहे.

मराठी ललितसाहित्यावर माझ्या हातून घडलेल्या त्या पहिल्या अत्याचाराची आठवण जरी मला कांहींशी लज्जेची व विनोदाची वाटत असली, तरी त्या वेळीं मात्र तो अत्याचार अगदीं हात चळू न देतां वेडरपणानं मीं केला. माझ्या धाष्ट्याची कमाल अशी कीं, ती गोष्ट नुसती छापून यावी येवढीच माझी महत्त्वाकांक्षा नव्हती; मला तिचा मोत्रदला मिळायला हवा होता !

मी त्या गोष्टीचं हस्तलिखित घेऊन एका प्रकाशकाकडे गेलों तेव्हांची हकीगत ऐकण्यासारखी आहे.

त्या वेळीं ' केरळकोकिळ ' नांवाचं एक लहानसं मासिक क्राउन साइज् आकारांत निघत असे. श्री. अच्युत चिंतामण भट नांवाचे गृहस्थ तें काढीत असत. वास्तविक हें मासिक फार जुनं व लौकिकाचं असून त्याच्या मूळ संस्थापकाकडून श्री. भट यांनीं तें चालविण्यासाठीं घेतलं होतं इत्यादि गोष्टी मला त्यावेळीं माहित नव्हत्या. तें मासिक माझ्या आढळांत येण्यास जें कारण झालं त्याचाहि माझ्या वाचनाच्या हौसेशीं कांहीं संबंध नव्हता. त्या सुमारास बुद्धिवळं खेळण्याचा मला विलक्षण नाद लागला होता व ' केरळकोकिळ ' मासिकाच्या प्रत्येक अंकांत बुद्धिवळाचा एक डाव घातलेला असे, म्हणून मला तें माहित झालं. या मासिकाचं वेष्टन चाळतां चाळतां ' लेखकांना मोत्रदला दिला जाईल ' असं मी वाचलं होतं; तेव्हां आमचा ' मेणाचा ठसा ' तयार झाल्यावर तो घेऊन आमची स्वारी श्री. भट यांच्या भेटीला गेली. बालाजीच्या देवळासमोरच्या त्यांच्या घरांतल्या दिवाणखान्याचा जिना मी चढलों तो अगदीं धडधडत्या अंतःकरणानं. दिवाणखान्यांत पाऊल टाकलं, आणि समोर खिडकीजवळच्या आराम-

खुर्चीत रस्त्यांतल्या रहदारीकडे वघत बसलेल्या गृहस्थांना मीं विचारलं,
“ मला भटांना भेटायचं आहे... ”

ते गृहस्थ म्हणाले, “ माझं नांव भट. काय काम आहे ? ”

अच्युतराव भट दिसायला कांहींसे उग्र होते. ते शरीरानं चांगलेच जाडजूड होते, व डोळ्यावरचा चष्मा आणि तोंडावरच्या भरघोस मिशा यांच्या योगानं त्यांचा चेहरा माझ्यासारख्या एका पोरसवद्या तरुणाच्या मनांत दरारा उत्पन्न करण्यासारखा होता. मात्र ते जेव्हां हंसत तेव्हां किंचित् गद्गद्स्वरानं पण अगदीं दिलखुलास. “ मी एक गोष्ट लिहून आणली आहे ती द्यायची आहे, ” असं माझं उत्तर ऐकल्याबरोबर “ असं का ? ” म्हणून ते जेव्हां हंसले, तेव्हां मला प्रथम क्षणभर वाटलेली भीति एकदम नाहीशी झाली. मला धीर आला. अच्युतरावांनीं माझ्या हातांतले कागद घेतले, वरवर चाळून पाहिले अन् म्हटलं,

“ मंगळवारीं या, म्हणजे पसंत आहे कीं नाही तें सांगेन. ”

मी विचारलं, “ माझी गोष्ट पसंत पडून घेतलीत तर मला मोबदला मिळेल ना ? ”

अच्युतरावांनीं माझ्याकडे आपादमस्तक दृष्टि टाकली व नकल करायला पार अवघड असं आपलं खास घोगरं हास्य करीत ते म्हणाले, “ होय, मिळेल. ”

मी त्यांना नमस्कार करून जिना उतरलों. माझ्या मागं भरघोस मिशांचा, उग्र चेहऱ्याचा, परंतु मधुर स्वभावाचा तो जाडजूड प्रकाशक आपल्या कारकुना-जवळ माझ्याबद्दल काय बोलला असेल त्याची मी कधीं चौकशी केली नाही.

मंगळवारीं मीं अच्युतरावांना पुन्हा जाऊन भेटलों तेव्हां त्यांनीं एकदम मला सांगितलं, “ तुमची गोष्ट मला आवडली; आमच्या येत्या अंकांतच ती येईल. ”

आणि मग त्यांनीं कांहींशा जिज्ञासेनं माझी माहिती विचारून घेण्यास प्रारंभ केला. मी फर्ग्यूसन कॉलेजांत इंटरमीजिएटच्या वर्गांत आहे असं मीं त्यांना सांगितलं तेव्हां कांहींशा संशयी नजरेनं त्यांनीं माझ्याकडे पाहिलं.

अच्युतरावांनीं गोष्टीबद्दलचा निर्णय ज्याप्रमाणें अगदीं सांगतों म्हटलं त्या दिवशीं वक्तरीरणें सांगितला, त्याप्रमाणेंच गोष्टीचा मोबदलाहि त्यांनीं ताबडतोब दिला.

मी मुंबईस जाण्याचा माझा वेत पार पाडूं शकलों.

जीवनासाठी कला किती उपयोगी पडते याचा लेखनाच्या उद्योगाच्या अगदी प्रारंभीच अशा प्रकारे मला प्रत्यय आला तरी पुढे वेळ आली तेव्हा 'जीवनासाठी कला' अशी आरोळी मारण्याचं मी नाकारलं हा एक चमत्कारच म्हटला पाहिजे !

“अमक्याला साहित्याचा डायस चावला” असं म्हणण्याचा इंग्रजीत परिपाठ आहे. आतां मला असा डायस चावला होता, आणि पहिलीच गोष्ट अशी सहजासहजी खपल्यानंतर मी स्वस्थ वसेन हे शक्यच नव्हतं. प्रसिद्धीचं द्वार माझ्यापुढे अकल्पितपणे खुलं झालं होतं. मी लिहिण्याचा उद्योग सुरू ठेवला. त्या सुमारास कै. अच्युतराव कोल्हटकर टोपणनांवानं (तें नक्की काय होतं तें मी आतां विसरलों) 'केरळकोकिळ' मासिकांत गोष्टी लिहित त्या मला फार आवडत, व आपली लिहिण्याची शैली तशी चटकदार असावी असं मला वाटू लागलं. 'मारो कॉरेलि' हिच्या कादंबऱ्यांचा तेव्हां फार बोलवाला झालेला होता. त्या मी वाचल्या तेव्हां माझ्याहि मनावर त्यांची मोठी मोहिनी पडली. तिच्या 'Thelma' या कादंबरीचं रूपांतर करतां येईल असं मला वाटलं, आणि तें तयार करून अच्युतरावांना दाखवतां त्यांनाहि तें पसंत पडलं. माझी ती रूपांतरित कादंबरी 'केरळ-कोकिळ' मध्ये क्रमशः येऊं लागली.

अठरा वर्षांच्या मुलाला विचारांत घेण्यासारखीं मतं असतात असं कबूल केलं तर माझीं त्या वेळचीं सामाजिक मतं मोठीं चमत्कारिक होतीं. खरं म्हणजे तीं माझीं नव्हतींच. ज्या मतांचा त्या वेळीं बहुजन समाजावर विशेष पगडा होता तींच माझीं मतं असं मला वाटत होतं, व तीं मी बोलून दाखवीत असे. आम्हां तरुण विद्यार्थ्यांत टिळकांच्या व्यक्तिमत्तेबद्दल अमर्याद आदर होता, व सामाजिक सुधारणेस त्यांचा विरोध आहे असं आम्हांला वाटे. त्यामुळे स्त्रीशिक्षण, प्रीतिविवाह, इत्यादि प्रकारांस दूषण देणं हा राष्ट्रीय वृत्तीचा एक भागच आहे अशी आमची समजूत झाली होती. आजचा तरुण विद्यार्थी बहुधा नवमतवादी असतो. उलट विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकांतला तरुण विद्यार्थी सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत सनातनी वृत्तीचा असे. परिस्थितिभेदानं जे चमत्कार घडतात त्यांतला हा एक आहे.

हैं सारं सांगायचं प्रयोजन इतकंच कीं ज्या मी ' जादूगार ' कादंबरी-पासून पुढें सतत सर्व प्रकारच्या सामाजिक सुधारणेचा निःशंक मनानं लेखनांत पुरस्कार केला, व सुशिक्षित स्त्रीचा कैवारच घेतला तो मी ' थेलमा ' चं रूपांतर करतांना अगदीं भिन्न वृत्तीचा होतो. त्या कादंबरींत सुशिक्षित स्त्रीविषयीं सहानुभूतिऐवजीं जराशा कुत्सित वृत्तीचं मीं कांहीं चित्रं रंगविलीं. ती कादंबरीं आतां कुणाला कधीं वाचायला मिळणार नाही याचं मला ज्या कारणांनीं समाधान वाटतं त्यांतलं हें एक मोठं कारण आहे.

गंमत अशी, ज्या अच्युतरावांनीं ती माझी कादंबरी प्रसिद्ध केली ते स्वतः सनातनी मताचे मुळींच नव्हते. अनेक विख्यात समाजसुधारक कुटुंबांशीं अच्युतराव भट यांचा अतिशय दृढ स्नेह होता. त्यामुळें माझ्या त्या रूपांतरित कादंबरींतल्या कित्येक प्रसंगांची व विधानांची ते माझ्याशीं संभाषण करतांना चांगलीच टर उडवीत. माझी स्वतःचीं त्या वेळचीं मतं निव्वळ सेकंड हॅंड होती, व त्यांचं समर्थन करण्यास लागणारी विचारांची खोली व ज्ञानसंपन्नता माझ्या टिकाणीं कुठून असणार ? त्यामुळें अच्युतराव भटांशीं वादविवाद करतांना माझी सहज फजिती होई. ती झाली कीं अच्युतराव मनःपूर्वक हसत. मी आपल्या मनाशीं विचार करी, कीं यांना माझीं मतं इतकीं हास्यास्पद वाटतात तर मग माझं लेखन यांना पसंत कसं पडतं ? एके दिवशीं अच्युतरावांनीं आपण होऊनच माझ्या या शंकेचं निरसन केलं. ते म्हणाले,

“ तुमची लिहिण्याची धाटणी फार आकर्षक आहे. तुमचीं मतं कालपरत्वे बदलतील. कदाचित् आजच्याहून अगदीं निराळ्या मतांचा पुरस्कार तुम्ही करूं लागाल. ते कसंही असो, जें लिहाल तें तुम्ही लोकांना वाचायला लावाल येवढं खास. ”

त्यांचे ते शेवटचे शब्द मला फार आवडले, पण मी आपलीं मतं बदलीन असं त्यांनीं म्हणावं हें मला रुचलं नाही. तारुण्याच्या प्रारंभीं मनाच्या काय विचित्र कल्पना असतात, पाहा !

‘ केरळकोकिल ’ मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या गोष्टीचा मोबदला मी कशासाठी खर्चिला तें वर सांगितलंच आहे. तो मला देतांना अच्युतराव भटांनीं विचारलं होतं, “ ही तुमची लेखनावर केलेली पहिली कमाई का ? ”

आणि मी “ होय ” म्हणून सांगितल्यावर ते म्हणाले होते, “ लेखनावर जें कांहीं मिळवाल तें बँकेत ठेवा. ” त्याप्रमाणें मी करीत गेलों, आणि माझे सुमारे ऐंशी रुपये जेव्हां साठले तेव्हां ज्या बँकेत मीं ते ठेवले होते त्या ‘ बॉम्बे बँक ’ चं दिवाळं वाजलं ! कित्येकांचे चाळीस चाळीस, पन्नास पन्नास हजार रुपये बुडाले, पण त्यांना वाटलं नसेल इतकं मला वाईट वाटलं. लेखनावर मिळविलेले पैसे शिल्लक टाकण्यांत अर्थ नाही असा मीं निश्चय केला !

दोन तीन वर्षे ‘ केरळकोकिळ ’ मासिकांत मीं बरंच लेखन केलं. त्या मासिकाचा प्रसार वेताचाच होता. पण मला आपलं वाटे कीं नवोदित लेखक म्हणून पुष्कळच लोक मला ओळखीत असले पाहिजेत. मधेंच कुणी तरी माझ्या तोडावर सांगे कीं “ तुम्ही लिहितां तें आम्ही वाचतो बरं कां. चांगलं लिहितां. ” आणि मग आपल्या नांवाचा बराच बभ्रा झाला आहे ही माझी समजूत दृढ होई. उन्हाळ्यांत वसंत व्याख्यानमालेंत कुणाचं वाङ्मयविषयक व्याख्यान असलं कीं तें ऐकायला जाणं कर्तव्यासारखं वाटे. मनांत येई आपण आतां लेखकवर्गांत जमा झालों ना ! व्याख्यानाच्या ओघांत ‘ उदयोन्मुख लेखक ’ असा शब्दप्रयोग वक्त्यानं केला कीं, माझी समजूत होई मला उद्देशूनच तें भाषण चाललेलं आहे. श्रोतृसमुदायाच्या पिछाडीच्या कांठावर मी उभा राहिलेला असे. पण वाटे, ‘ उदयोन्मुख लेखक ’ हे वक्त्याच्या तोंडचे शब्द ऐकल्याबरोबर आजूबाजूचे लोक माझ्याकडे पाहत असावेत. क्षणभर मला अगदीं गोंधळल्यासारखं होई.

परंतु तो एकंदर प्रकार सुखाचा वाटे व मनांत येई, ‘ उदयोन्मुख लेखक ’ येवढ्याच किताबावर आपण संतुष्ट राहायचं कीं काय ? मी अधिक उत्साहानं अन् परिश्रमांनीं लिहूं लागलों. पण तितक्यांत अच्युतराव भटांनीं ‘ केरळकोकिळ ’ मासिकच आर्थिक कारणासाठीं बंद केलं !

मला आतां प्रसिद्धीसाठीं दुसरा मार्ग पाहणं आवश्यक होतं !

वाङ्मयाची गोडी लागल्याकारणानं, आणि कॉलेजच्या पहिल्या व इंटरच्या अशा दोन्ही परिक्षांत इंग्रजींत पहिल्या प्रतीचे मार्क मिळाल्याकारणानं बी. ए. च्या परीक्षेसाठीं भाषा विषय ऐच्छिक म्हणून घ्यावयाचा असं मीं मनाशीं योजलं होतं. ज्याला भाषा विषय घेऊन बी. ए. त फर्स्ट क्लास यायचं असेल त्यानं डेक्कन कॉलेजांतला विद्यार्थी व्हावं अशी समजूत आम्हां विद्यार्थ्यांत त्या वेळीं प्रचलित होती. फर्ग्युसन कॉलेज सोडून डेक्कन कॉलेजांत जायचं म्हटल्यास तिथल्या वसतिगृहांत जाऊन राहण्याच्या खर्चाचा प्रश्न मला आधीं सोडविला पाहिजे होता. इंटरमीजिएटच्या परीक्षेंत मला फारच चांगले मार्क मिळाले, व डेक्कन कॉलेजांत गेल्यास तिथली एक स्कॉलरशिप मला सहज मिळेल असा संभव उत्पन्न झाला. त्यामुळें खर्चाचा प्रश्न थोडासा सुटला. डेक्कन कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिन्सिपल वेनसाहेत्र यांना त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन मी मुद्दाम भेटलों. वेनसाहेत्र फार विक्षिप्त म्हणून त्यांची कीर्ति मीं ऐकली होती. त्यांच्या बंगल्यावर जाऊन पांचलों तों चार मैल सायकल मारीत गेल्यामुळें त्या श्रमांनीं तर

मला धाप लागली होतीच; परंतु शिवाय या राक्षसाची व आपली मुलाखत आतां कशी काय होते या भीतीनं छाती अधिकच धडधडत होती.

वेनसाहेब आपल्या वंगल्याच्या अंगणवजा जागेंतच मला दिसले. मी किंचित् पुढें जाऊन म्हटलं,

“ I want to see you. ”

आपले तेजस्वी निळसर डोळे माझ्याकडे लावून ते म्हणाले,

“ Yes, as you see, you are seeing me. ”

असं कांहीं बोलून दुसऱ्याला भेवडाविण्याचा त्यांचा गमत्या स्वभाव मीं ऐकला होता. त्यामुळें मी न घाबरतां माझं काम सांगितलं, व वेनसाहेबांना माझा धीटपणा पटला तेव्हां तेहि माझ्याशीं मग चांगलं बोलले. ‘ माझ्या कॉलेजांत अवश्य ये, मी तुला शिष्यवृत्ति देईन ’ असं त्याचं आश्वासन मिळवून मी परत आलों.

परंतु डेक्कन कॉलेजांत जाण्याचा माझा वेत वडिलांना पसंत पडेना म्हणून मला तो सोडून द्यावा लागला; आणि मग वी. ए. साठीं ऐच्छिक म्हणून भाषाविषयाऐवजीं मी तत्त्वज्ञान घेतलं. मला तत्त्वज्ञानाची विशेष आवड होती म्हणून मी हा बदल केला असं नव्हे. तत्त्वज्ञानाचं एकहि पुस्तक मी तोंपर्यंत वाचलेलं नव्हतं. मग त्या विषयाची आवड असणं तर दूरच राहिलं. असं असतां तो विषय मी निवडला याचं कारण इतकंच कीं, कॅलेंडर चाळतां चाळतां मला असं आढळून आलं कीं, त्या विषयांत पहिला नंबर मिळविणाराला ६०० रुपयांची स्कॉलरशिप मिळण्यासारखी होती. ही स्कॉलरशिप आपण मिळवूं अशी कां कुणास ठाऊक मनांतल्या मनांत मला खात्री वाटली, आणि तो विषय मी निवडला.

माझी ही निवड अखेर बरोबर ठरली. कारण वी. ए. च्या परीक्षेंत ती स्कॉलरशिप तर मी मिळविलीच; पण शिवाय एम्. ए. च्या परीक्षेंत या विषयाचं ‘ सुवर्ण-पदक ’ मिळविण्याचा सन्मानहि मला संपादन करतां आला. पण तें असो. सांगावयाची मुख्य गोष्ट अशी कीं, भाषा विषय माझ्या खऱ्या आवडीचा असूनहि स्कॉलरशिपचा बहुमान मिळविण्याच्या लोभानं मी त्याच्याशीं एक प्रकारची वेडमानी केली.

मात्र, त्या वेळीं जरी मला तसं वाटलं तरी आतां असंच वाटतं कीं,

मीं तत्त्वज्ञान हा ऐच्छिक विषय घेतला हेंच चांगलं झालं. दोन दृष्टींनीं. एक दृष्टि अशी कीं, गंभीर विषयाचं वाचन करण्याची यत्किंचितहि आवड माझ्या ठिकाणीं तोंपर्यंत नव्हती. नाटकं, कादंबऱ्या मी अगदीं झपाट्यानं वाचून काढीत असे; पण गंभीर विषयावरील पुस्तकाच्या वाटेला मी कधीं जात नसे. मीं तत्त्वज्ञान विषय घेतला म्हणूनच माझ्यांतलं हें वैगुण्य दूर झालं. आज तर स्वतःच्या अनुभवानं मी इतकंहि म्हणेन कीं, ज्याला लेखक आणि वक्ता व्हायचं असेल त्यानं वी. ए. च्या वेळीं ऐच्छिक विषयाचीं निवड करतांना तत्त्वज्ञानाची निवड करावी.

मी भाषाविषय घेतला नाहीं हें बरं झालं असं मी म्हणतों याचं दुसरं कारण असं कीं, तो घेतला असता तर इंग्रजी व संस्कृत साहित्यांतल्या अनेक जुनाट भागांचा अभ्यास करण्याची उरस्फोड मला करावी लागली असती, व त्यामुळें माझ्या मनांतल्या भाषाविषयक प्रेमाला कदाचित् पायबंदच बसला असता. पण हे सारे झाले आजचे विचार. प्रत्यक्ष त्या काळांत तत्त्वज्ञान विषय घेतला तेव्हां माझ्या साहित्यविषयक अभिरुचीशीं मी इमान राखलं नाहीं असंच मला वाटलं. आणि म्हणून अभ्यासासाठीं नव्हे तर खासगी रीतीनं मी इंग्रजी ललितवाङ्मय अधिक प्रमाणांत वाचूं लागलों.

वी. ए. साठीं जीं इंग्रजी पुस्तकं अभ्यासक्रमांत होतीं त्यांतलं मला सर्वांत आवडलेलं पुस्तक म्हणजे 'वेकन'चे 'निबंध.' या निबंधांचं मराठी भाषांतर करावंसं मला फार वाटे. परंतु त्यांच्या सूत्रबद्ध शैलीकडे पाहिलं कीं छाती होत नसे. पुढें एम्. ए. झाल्यानंतर मी त्यांतल्या दहा-पंधरा निबंधांचं भाषांतर केलं व श्री. नेरूरकर यांच्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या एका छोटेखानी मासिकांत (त्याचं नांव आतां पार विसरलों) ते मराठी निबंध प्रसिद्धहि झाले. परंतु बी. ए. च्या वर्गांत असतांना हें भाषांतर मला दुःसाध्य वाटे. त्यावेळीं जें लिखाण मीं केलं तें सुदैवानें आज माझ्या संग्रहीं नाहीं, त्यामुळें मी काय लिहिण्यांत गुंतलों होतो तें मला सांगता येत नाहीं. परंतु येवढं खास कीं मीं फार थोडं लिहिलं असलं पाहिजे. कारण लेखनाऐवजी इतर गोष्टींचे छंद मला लागले होते. त्यांतले मुख्य दोन म्हणजे क्रिकेट आणि वक्तृत्व.

बी. ए.च्या दुसऱ्या वर्षांत कॉलेजच्या डिबेटिंग युनियनमध्ये इंग्रजी व

मराठी बोलण्याचा अगदी सपाटा सुरू ठेवला. त्या वेळीं नुकत्याच उघडल्या गेलेल्या फर्ग्युसन कॉलेजच्या अँफी-थिएटरमध्ये होणाऱ्या आमच्या सभांना सातसातशें आठ आठशें श्रोत्यांची गर्दी होत असे. कलकत्याकडे स्नेहलता नांवाच्या मुलीनं हुंड्यामुळें लग्न जमत नाही म्हणून स्वतःला जाळून घेतलं, तेव्हां हुंड्याच्या निषेधासाठीं आमची जी सभा झाली त्या सभेंतल्या माझ्या भाषणामुळें एक चांगला बोलणारा विद्यार्थी म्हणून पुण्यांतले लोक मला ओळखू लागले.

माझ्या कोणत्या लेखाखालीं अगर गोष्टीखालीं 'ना. सी. फडके, बी.ए.' अशी सही मी अभिमानानं प्रथम ठोकली तें मला आठवत नाही; परंतु तसं करण्यास मीं विलंब लावला नसला पाहिजे हें उघड आहे. कारण मंद गतीनं कां होईना, माझं लेखन चालू होतं. लेखक म्हणून आपल्याला नांव मिळवितां येईल असं मला वाटू लागलं होतं. त्या वेळीं ज्या मराठी लेखकांचीं नांवां विशेष गाजत होतीं त्यांपैकीं अमक्या एखाद्यासारखं व्हावं अगर अमक्याची लेखनशैली आत्मसात् करावी असं मला कधींच वाटलं नाही. पण त्यांतल्या त्यांत नाटककार कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांच्या नाटकांचा पगडा त्या काळांत माझ्या मनावर विशेष होता. नाट्यरचनेतील त्याचं कसब मला गडकऱ्यांच्यापेक्षांहि श्रेष्ठ वाटे, हें तर याचं एक कारण होतंच, पण दुसरेंहि एक कारण होतं. तें थोडसं गंमतीचं आहे.

मी शाळेंतल्या सहाव्या सातव्या इयत्तेंत होतों तेव्हां महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या 'कांचनगडाची मोहना' 'कीचकवध', 'वायकांचें वंड' हत्यादि खाडिलकरकृत नाटकांचे प्रयोग पाहून रंगभूमीविषयीं मला इतकं जबरदस्त आकर्षण वाटू लागलं होतं कीं, एकदा नाटक कंपनींत जाण्याचा वेत मीं केला होता. तो वेत सिद्धीस गेला असता तर माझं आयुष्य अर्था-तच फारच वेगळ्या प्रकारचं झालं असतं. मात्र रंगभूमीच्या दारांत टाकण्यासाठीं उचललेलं माझं पाऊल जरी योगायोगानं परत फिरलं, तरी माझ्या मनांतली स्वभावसिद्ध नाट्यप्रीति नाहीशी अगर कमी झाली नाही. 'कांचनगडाची मोहना' व 'कीचकवध' हीं नाटकं मला इतकीं आवडत असत कीं, त्यांतलीं कित्येक भाषणं अभिनयासकट बसविण्यांत मी आपल्या खोलींतल्या एकांताच्या कित्येक घटका आनंदानं घालवीत असे.

अर्थात् या माझ्या आवडत्या नाटकांचे कर्ते जे खाडिलकर त्यांच्याविषयीं मला अतिशय आदर, कुतुहल व आकर्षण वाटे. ते दिसायला कसे असतील याचं चित्र मी मनाशीं पुष्कळदां तयार करीत असे. तें करतांना अर्थात्च त्यांच्या नाटकांतल्या ज्या उत्कट, वीर, करुण व शृंगाररसात्मक भाषणांनीं मला भुरळ घातली होती त्यांचेच रंग मी वापरीत असे. माझ्या त्या कल्पनाचित्रांतले खाडिलकर अतिशय तरतरीत नाकाडोळ्यांचे, पुष्ट परंतु सडसडीत बांध्याचे, ऐटवाज, मर्दानी आणि रंगेल मुद्रेचे होते. हें कल्पनाचित्र मी दीर्घकाल मनाशीं ठेवल्यामुळे ज्या वेळीं खाडिलकरांना मी प्रत्यक्ष पाहिलं त्या वेळेस एका मोठ्या प्रतिभावान् नांवाजलेल्या लेखकांस पाहिल्याच्या आनंदापेक्षां माझ्या कल्पनेंतलं रम्य चित्र पार धुतलं गेल्याचं दुःखच मला अधिक झालं. 'छे: हे कुठले खाडिलकर ?' असे अविश्वासाचे उद्गार माझ्या ओठांवर आले. पण ते मीं दावले. कारण मी प्रत्यक्ष खाडिलकरांना पाहात होतो, हें मला अमान्य करतां येईना. त्यांच्या बसण्याउठण्याच्या माडीच्या दारांतून मी डोकावत होतो, आणि ज्यानं मला तसं डोकावायला सांगितलं तो खाडिलकरांचा सख्खा पुतण्या होता.

नाटककार खाडिलकरांचा हा पुतण्या 'दादा' व मी शाळेंत एकत्र शिकत असल्यामुळे त्यांच्या घरीं मी वारंवार जाऊं येऊं लागल्यावर एके दिवशीं मी त्याला म्हटलं, "मला तुझे काका पाहायचे आहेत" आणि मग योग्य संधि साधून त्यानं मला जिन्याच्या दाराशीं नेलं व कानांत हलकेंच सांगितलं, "आंत आमचे काका दिसतील तुला." योग्य संधि साधून असं म्हटलं थाचं कारण 'माझ्या एका मित्राला तुम्हांला पाहायचंय' असं त्यानं काकांना सरळ म्हणावं व त्यांच्याकडे मला घेऊन जावं हें शक्यच नव्हतं. काकासाहेब खाडिलकरांच्याविषयीं घरांतल्या मंडळींना मोठा दरारा वाटे. अर्थात् त्यांचं दर्शन मला घडविण्याच्या कामीं असा गनिमी कावा लढविण्याखेरीज दुसरा मार्ग नव्हता.

मात्र, हा गनिमी कावा आम्ही त्यानंतर आणखीहि कांही गोष्टींत वापरूं लागलों. श्री. खाडिलकर यांचा बहुतेक ठरलेला कार्यक्रम असे तों असा कीं, संध्याकाळीं लेखन आटपून सदाशिव पेठेंतल्या देशमुखांच्याकडे जायचं.

तिथें कांहीं बड्या लोकांचा गप्पांचा अड्डा असे. बाहेर जातांना आपल्या लेखनाचे कागद कुठें कुठुपांत बंदोबस्तांत न ठेवतां खोलींतच आपल्या गादीच्या बैठकीजवळच्या कारकुनी थाटाच्या बैठ्या उतरत्या टेबलावर ठेवण्याची त्यांची रीत असे. त्यांचं नवं नाटक जसजस लिहिलं जाईल तस-तसं वाचण्याची विलक्षण उत्कंठा मला आणि 'दादा' खाडिलकरला साहजिकच वाटे. ती तृप्त करण्यासाठीं आम्ही रोज संध्याकाळीं शत्रूच्या हालचालीवर अगदीं टपून पाळत ठेवूं लागलों, व शत्रु बाहेर पडतांच त्यांच्या बालेकिल्ल्यांत घुसून नव्या नाटकांतल्या पात्रांशीं सलगी करण्याचा पद्धतशीर कार्यक्रम आम्ही पार पाडूं लागलो. 'मानापमान' नाटक रंगभूमीवर येण्यापूर्वीच 'मी साफ सांगतें मी येणार नाही' हें भामिनीचं वाक्य आम्ही वाचून टाकलं होतं, 'हा टकमक पाही' इत्यादि पदांचे अन्वयार्थ लावण्याच्या खटपटी केल्या होत्या, 'अंगावरचे घ्या, पेटींतले घ्या' असलीं लक्ष्मीधराच्या तोंडची वाक्यं वाचून मनःपूत हसलों होतो, आणि ज्या प्रसंगीं रागाचं नाटक करणाऱ्या धैर्यधराला पंख्यानं वारा घालतां घालतां भामिनी गोड गोड भाषण करते त्या प्रसंगाची मजाहि आम्ही लुटली होती.

'कवि कृष्णां'च्या तयार होत असलेल्या नाटकाच्या हस्त-लिखितावर अशा प्रकारें दरोडा घालूनच आम्हीं थांबलों नाहों. प्रत्यक्ष त्यांच्याशीं भाषण करण्याची, इतकंच नव्हे तर त्यांच्यापुढं उभं राहण्याची सुद्धां आमची छाती नव्हती, परंतु गनिमी काव्यानं जी ही अप्रत्यक्ष सलगी आम्हीं सुरू केली तिच्यांत आम्हीं आणखी एक पाऊल पुढें टाकलं. त्यांच्या नाटकाच्या वह्यांप्रमाणेंच त्यांच्या आणखी एका वस्तूवर त्यांच्या न कळत मीं हात टाकूं लागलों.

ती वस्तु म्हणजे त्यांची बाजाची पेटी!

बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यावर संगीताचं शिक्षण घेण्याची बरेच दिवसाची इच्छा पूर्ण करण्याचं मी ठरवलं. यात्रावत महिना एक रुपया खर्च करण्याची परवानगी मी वडिलांपासून मिळविली आणि अब्दुल करीमखांसाहेबांच्या नूतन संगीत विद्यालयांत नांव दाखल करून रोज सकाळीं पेटीवादनाचे धडे तास दीडतास घटवू लागलों. ज्या संगीतानं पुढें माझ्या आयुष्यावर पुष्कळच परिणाम केला त्याच्याशीं हा माझा पहिला परिचय होता, व त्याला साजेशा अनावर उत्साहानं मी 'यमन,' 'भूप,' 'मुलतानी' इत्यादि रागांची आराधना सुरू केली. घरीं अभ्यास करायला माझी स्वतःची पेटी नव्हती. नाटकांतल्या पदांच्या चाली स्वतः गळ्यांतून काढतां आल्या तर शब्दरचना अधिक चांगली करतां येईल अशा हिशेबानं खाडिलकरांनीं गायन शिकण्यास आरंभ केला होता, व त्यासाठीं एक पेटी खरेदी केली होती. ही पेटी अगदीं अस्सल फ्रेंच बनावटीची व झारदार मंजुळ स्वरांची होती. तिच्यावर बोटं फिरवितांच मोठा आल्हाद वाटे. सकाळीं गायन क्लासांत घेतलेल्या धड्यांची उजळणी करायला अशी मधुर

आवाजाची सुत्रक पेटी मिळण्यासारखी असल्यावर तो मोह टाळणं सोपं होतं काय ? खाडिलकर बाहेर गेले कीं त्यांच्या नाटकाच्या वह्या अधीर चित्तानं वाचण्याप्रमाणेंच त्यांच्या त्या पेटीवर हात टाकून नुकत्याच संपादन केलेल्या रागज्ञानानं माझ्या मित्रांना चकित करून सोडण्याचा कार्यक्रमहि मी नियमानं पार पाडूं लागलों. माझे मित्र मला म्हणत, “तुझी ती ‘मुलवानी’ अन् ‘भूप’ राहूं दे. काकांच्या नाटकांतलं एखादं पद वाजवून दाखीव ” आणि मग ‘मानापमान’ नाटकांतल्या अखेरच्या नाचाच्या वेळचं “किती मजेदार हार” हें पद मी पेटींतून काढलं कीं त्यांना वाटे, आहे बुवा, याला वाजवितां येतं खरं.

नाटककार खाडिलकरांच्या घरीं आमचं निव्वय जाणं येणं आहे असं मी लोकांना सांगितलं असतं तर तें कांहीं खोटं वाटण्यासारखं नव्हतं. परंतु, तसं सांगत सुटण्यासारखा माझा स्वभाव नव्हता. खाडिलकरांच्या घरीं मी जातां येतो हें केवळ श्लेषार्थानंच खरं म्हणतां आलं असतं. त्या श्लेषाचा फायदा घेऊन लोकांत बढाई मिरवावी असं मला कधीं वाटलं नाहीं. मी खाडिलकरांच्या ‘घरीं’ जात येत असें हें खरं होतं; परंतु तितकंच हेंहि खरं होतं कीं, प्रत्यक्ष त्यांच्याशीं एक शब्दसुद्धां मी अजून बोललों नव्हतो. त्यांच्या ‘विद्याहरण’ नाटकांतील शुक्राचार्यांचीं भाषणंच्या भाषणं नाटक लागण्याच्या आधींच मी म्हणून दाखवूं शकलों असतो; परंतु, खाडिलकरांचं व माझं प्रत्यक्ष असं भाषण एका शब्दानंहि झालं नव्हतं. माझ्यासारख्या नुकत्याच पदवीधर झालेल्या पोरसवद्या तरुणानं त्यांच्याशीं संभाषण करण्याचा प्रयत्न केला तर ते मोठं खुलून बोलतील अशी त्यांच्याकडे पाहिल्यावर कल्पनाच करतां येत नसे. इंग्रजींत ज्याला Forbidding म्हणतात तसा त्यांच्या चर्येवरचा अभिप्राय मला वाटे. कित्येकदां तर माझ्या मनांत असंसुद्धां येई कीं, पोशाखांत साधेपणाच नव्हे तर गत्राळेपणा ठेवणारे, रस्त्यानं निघाले कीं छत्री वाकडीतिकडी धरून कांहीं विचित्रच गतीनं चालणारे, किलकिल्या डोळ्यांचे, आणि उग्र चर्येचे हे खाडिलकर धैर्यधर—भामिनी, कच—देवयानी अशा प्रेमिकांचे विलक्षण नाजूक गुलगुलीत आणि प्रेक्षकांच्या चित्तवृत्ती नाचविणारे लाघवी संवाद लिहूं शकतात हें एक मोठं कोडंच समजलं पाहिजे. दुरून धुमे, गंभीर आणि उग्र वाटणारे

खाडिलकर बोलके झाले कीं रंगांत येऊन घटकाघटका कसे बोलत राहतात त्याचा अनुभव मला कधीं मिळेल असं मला वाटत नव्हतं. पण तो मला लवकरच मिळाला आणि त्याला कारण असं झालं कीं 'अल्ला हो अकबर' ही माझी कादंबरी लिहून झाल्यावर ती त्यांना वाचून दाखविण्याची इच्छा दादातर्फे मी जेव्हां त्यांच्या कानावर घातली तेव्हां ती त्यांनीं तावडतोव मान्य केली.

ही माझी पहिली कादंबरी नव्हती. 'केरळकोकिळ' मासिकांत मी कादंबरी लिहिली तिची हकीकत पूर्वी दिलीच आहे. शिवाय 'प्रभात' नांवाचं जें एक मासिक त्या सुमारास नव्यानं निघूं लागलं होतं त्यांत मी एक छोटीशी स्वतंत्र कादंबरी लिहिली होती. तिचं नांव 'कर्तव्य जागृति' कां असंच कांहीं तरी होतं. मला आतां तें नक्की स्मरत नाहीं. डोळे उघडण्याशीं त्या नांवाचा कांहीं तरी संबंध होता एवढंच आठवतं. परंतु, पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध झालेली माझी पहिली कादंबरी कोणती असं विचारलं तर 'अल्ला हो अकबर!' असंच म्हटलं पाहिजे. शिवाय, मागं 'प्रो.' व पुढें 'एम्. ए.' अशा थाटांत माझं नांव छापलेलं मी प्रथम पाहिलं तें या पुस्तकावरच !

या कादंबरीचं कथानक मला कसं सुचलं, व ती लिहितांना मी कोणती दृष्टि ठेवली होती इत्यादि गोष्टींचा खुलासा मी कादंबरीच्या प्रस्तावनेंत केला होता तो असा: "अकबराच्या राज्यपद्धतीचे निरनिराळ्या यवन व हिंदी लोकांनीं भिन्न अर्थ कसे केले तें पाहणें मनोरंजक आहे. ही गोष्ट माझ्या मनांत पुष्कळ दिवस घोळत होती आणि अर्थभिन्नत्वाच्या पायावर एखाद्या चटकदार कादंबरीचं कथानक रचतां येईल अशी माझी खात्री होती. १९१४ सालीं बी. ए. झाल्यानंतर मला थोडासा रिकामा वेळ मिळूं लागला व आतां नेहमीं मनांत घोळणारें कथानक कितपत जुळवितां येतें तें पाहावें असा मी विचार केला, याच सुमारास 'मेरो कॉरेली' (खरा उच्चार 'मारी' असा आहे, हें मला त्यावेळीं माहित नव्हतं) या ग्रंथकर्तीची Temporal Power ही कादंबरी मी वांचली व त्या कथानकांतील मध्यवर्ती कल्पना माझ्या कथानकांत उत्तम तऱ्हेनें गोवतां येईल असें मला वाटलें. या कादंबरींतल अकबर, सेलीम, बिरबल, मानसिंग व फाजल

यांखेरीज त्राकीच्या सर्व व्यक्ती काल्पनिक आहेत. ही कादंबरी सामाजिक नसल्यामुळे तिला ऐतिहासिक म्हणणे प्राप्त आहे, परंतु अकबराच्या काळाच्या चालीरीती, बोलण्याची पद्धति, दरवारांतील थाटमाट वगैरे गोष्टींचे चित्र रेखाटण्याचा माझा मुळीच प्रयत्न नाही. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांहून माझी कृति बऱ्याच अंशी भिन्न आहे. उदाहरणार्थ, अकबर राजाचे राजा या नात्याने वैभव किंवा ऐश्वर्य काय होते त्याचे वर्णन या ग्रंथात कोठेहि आढळणार नाही, किंवा काल्पनिक राणकदेवीचे ज्या ठिकाणी इतर ग्रंथकार भपकेदार वर्णन करतील त्या ठिकाणी एक साधी व्यक्ति या नात्याने तिच्या मनःस्थितीचे मी वर्णन केले आहे. ऐतिहासिक व्यक्तींना १९१७च्या सामाजिक स्त्रीपुरुषांचे स्वरूप देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. या प्रयत्नांत त्यांच्या ऐतिहासिक स्वरूपाचा भंग होऊ न देण्याचीहि खबरदारी मी घेतली आहे. ”

या कादंबरीचे हस्तलिखित खाडिलकरांना वाचून दाखवावसे वाटले याला एक कारण होतं. ते आपल्या नाटकांत कोणत्या तरी पौराणिक अगर ऐतिहासिक घटनेची आधुनिक दृष्टीनं संगति (Interpretation) लावतात असं मी पाहिलं होतं; आणि मला साहजिकच असं वाटत होतं कीं, अकबराच्या कारकीर्दीचं (Interpretation) करण्याच्या हेतूनं लिहिलेली माझी कादंबरी त्यांना आवडेल.

ही माझी अपेक्षा खरी ठरली व “ दक्षिणा प्राइझ कमिटीकडे पुस्तक बक्षिसासाठीं अवश्य पाठवा ” असं आपण होऊन मला सांगण्याइतकी ती कादंबरी त्यांना पसंत पडली याबद्दल तर मला आनंद झालाच; पण मला अधिक आनंद झाला तो एखादी कल्पना दुसऱ्याला फोडून सांगण्याच्या रंगांत खाडिलकर आले कीं कसे बोलत सुटतात त्याचा अनुभव मला घेतां आला म्हणून. एक साधा सुताच्या गुंड्यांचा सदरा घालून ते आपल्या गादीवर बोटकेच बसलेले असत. त्यांच्या शेंडीचे केंस डोक्याला इकडे तिकडे चिकटून बसलेले मला दिसत. हातांनीं सुपारी कातरणं आणि तोंडांतली पान तंत्राकू चघळणं या त्यांच्या क्रिया सारख्या चालू असत. त्यांच्या किलकिल्या डोळ्यांची व चर्येची स्वाभाविक ठेवणच अंतर्मुख असल्या- कारणानं माझ्या वाचनाकडे त्यांचं अगदीं पूर्ण लक्ष आहे अशी मला

समजूत करून घेतां येत असे. मधेंच ते मला एखादा प्रश्न विचारीत, आणि माझ्या उत्तरासाठीं न थांबतां आपल्या प्रश्नाचा अभिप्राय मला समजून सांगण्यासाठीं जें व्याख्यान सुरू करीत तें किती वेळ तरी चालू राहू. एखाद्या कल्पनेचें अगदीं वारिक वारिक विश्लेषण करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य खरोखरच असामान्य म्हटलें पाहिजे. यापूर्वीं त्यांचीं जाहीर व्याख्यानं मीं ऐकलीं होतीं व त्यांच्या वक्तृत्वांतला हाच गुण मला प्रामुख्यानें आवडला होता; पण खाजगी संभाषणांतहि ते याच पद्धतीनें बोलत राहत असतील अशी माझी कल्पना नव्हती. त्यामुळे त्यांची तीं व्याख्यानं मी अगदीं तन्मयतेनें ऐकत राहत असे. 'अल्ला हो अकबर' कादंबरीबद्दलची माझी सगळ्यांत आवडती आठवण म्हणजे खाडिलकरांच्या या छोट्या व्याख्यानांची !

ही कादंबरी लिहिण्याच्या वेळीं माझ्या मनावर कोणत्या गोष्टींचे विशेष संस्कार होते तें आतां इतक्या वर्षांनीं आठवून नक्की सांगणं अशक्य आहे. परंतु एक गोष्ट मात्र खचित कीं, एकीकडे मीं वाचलेल्या इंग्रजी कादंबऱ्यांची आधुनिक शैली आपल्या लिहिण्यांत असावी असं ज्याप्रमाणें मला उत्कटतेनें वाटत होतं, त्याप्रमाणें हरीभाऊ आपट्यांच्या लेखनपद्धतीची छाया माझ्यावर नकळत पडलेली होती. हरीभाऊ आपट्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांत निवेदनाचें जें एक विशेष तंत्र रूढ करून टाकलें होतं त्यांतून बाहेर पडण्यासाठीं मी प्रयत्न केला तरी तो मला पुरता साधला नाहीं, आणि त्या तंत्राची छाप माझ्या लिहिण्यावर जागोजाग उठली हें ती माझी कादंबरी थोडी चाळून पाहणाऱ्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखं आहे. उदाहरणार्थ 'अल्ला हो अकबर !' च्या कांहीं प्रकरणांचीं नांवें पहा. "काजी आले" "रंगेल सेलीम", "कानांत काय सांगितलें ?" "चांदणी चौक" "खून ! खून !" "काजीच्या तळघरांत" इत्यादि मथळे हरीभाऊ आपट्यांच्या कोणत्याहि कादंबरींत शोभतील असे नाहींत काय ?—किंवा ऋणाची मनमोकळी कबुली द्यायची म्हटल्यास हे सारे मथळे अस्सल हरीभाऊ आपटे थाटाचे नाहींत काय ? अवश्य आहेत; आणि या साम्याबद्दल मला विपाद विलकुलच वाटत नाहीं. मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रांत हरीभाऊ आपटे हे एक युगकर्ते होऊन गेले. माझ्या सारख्या त्या वेळीं नवीन असलेल्या लेखकाला त्यांची छाप एकदम

झुगारून देण्याची इच्छा अगर शक्ति असणं शक्य नव्हतं. एक राजवटी जाऊन दुसरीची स्थापना होतांना पहिलीच्या छापाचं नाणं कांहीं काळ वापरण्यांत राहातंच ना ? हरिभाऊ आपट्यांच्या एखाद्या कादंबरींत शोभतील असे मथळे 'अल्ला हो अकबर' च्या कांहीं प्रकरणांना मिळाले ते या न्यायानंच.

मात्र, या माझ्या पहिल्या मोठ्या कादंबरींतहि मी लेखनशैलीचे कांहीं नवे प्रयोग करीत होतो. कादंबरीच्या भाषेला व तंत्राला सुटसुटीतपणाचं, प्रवाहित्वाचं अन् आकर्षकतेचं नवं वळण द्यायची खटपट मी करीत होतो, असं चिकित्सक वाचकांना आज त्यांनी ती कादंबरी वाचली तर कबूल करावं लागेल. माझी अशी समजूत आहे कीं, कादंबरीच्या तंत्राचा नीट अभ्यास करून तें वापरण्याचा हेतुपुरस्सर प्रयत्न जरी 'अल्ला हो अकबर' लिहितांना मीं केला नाही, तरी खाडिलकरांचीं नाटकं वाचून व पाहून नाटकाची रंगत साधण्यासाठीं खाडिलकर कोणत्या युक्त्या वापरतात याबद्दल मनाशीं जो विचार मी केला होता त्याचा परिणाम माझ्या लिहिण्यावर झाला असला पाहिजे. महाराष्ट्र नाटक मंडळींतील विख्यात नट केशवराव दाते हे पुढें कित्येक वर्षेपर्यंत मला जेव्हां जेव्हां भेटत तेव्हां या कादंबरीची तारीफ करीत, व तिचं एक सुंदर नाटक तयार करतां येईल असं म्हणत, याचं कारण हेंच असावं.

आजच्या माझ्या कादंबऱ्या उत्सुकतेनं वाचणारे कांहीं वाचक ही माझी पहिली (आणि ऐतिहासिक अशी अखेरचीच !) कादंबरी कोठून तरी मिळवून वाचतात व मला म्हणतात,

“ तुमच्या शैलीचे जे खास विशेष आहेत त्यांची साक्ष या कादंबरींत स्पष्ट दिसते कीं ! ” त्यांच्या या सांगण्यांत सत्य किती आणि मला बरं वाटेलसं बोलावं ही इच्छा किती तें ठरविण्याचा मी कधींच प्रयत्न केलेला नाही. 'अल्ला हो अकबर' माझ्या संग्रहीं आहे; परंतु ती पुन्हां एकदा वाचून पाहावी असं मला वाटलं नाही. आपल्या लहानपणाच्या फोटोंत मोठेपणाची थोडी फार ओळख पटण्यासारखी असली तरी तो फ्रेम करून आपल्या बसायच्या जागीं लावावा असं आपल्याला थोडंच वाटतं ?

मात्र तें कसंहि असलं तरी सुमारे चारशें पानांची ती कादंबरी लिहून

मी उदयोन्मुख लेखकवर्गांत आतां नक्की सामील झालों येवढं खरं. आणि त्या कादंबरीनं माझ्या मनांत एक निराळाच अभिमान उत्पन्न केला. मला मनांतल्या मनांत वाटे, कॉलेजांतले प्रोफेसर पुष्कळ आहेत, पण कादंबऱ्या लिहिणारा प्रोफेसर मीच एकटा. या अभिमानाच्या विचारा-पुढें ज्या एका गोष्टीची वास्तविक मला लाज वाटावी तिचं मला कांहींच महत्त्व वाटत नसे. ती गोष्ट म्हणजे या चारशें पानांच्या कादंबरीबद्दल मला मिळालेला क्षुद्र मोबदला !

प्रकाशकमहाशयांनीं मला अवघे पन्नास रुपये देऊन ही कादंबरी जवळ जवळ फुकटांत पाडली होती ! आणि त्याच्या भरीला त्या वेळच्या माझ्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन ' सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन ' असं एका कंसांत पुस्तकावर छापून टाकलं होतं !

माझा हा ' कंसवध ' पुढें माझ्या लक्षांत आला ! पण मग त्या गोष्टीवर कांहीं उपाय राहिला नव्हता.

जवळजवळ चारशें पानांची कादंबरी अवघ्या पन्नास रुपयांचा मोत्रदला देऊन माझ्याकडून लाटणाऱ्या प्रकाशकांना ' बरा आहे हा लेखक कायमचा आपल्या जाळ्यांत अडकवितां आला तर ' असं माझ्याविषयी वाटलं असल्यास नवल नाही. ' अह्ला हो अकबर ' कादंबरीचा जेव्हां बऱ्यापैकी बोलावाला झाला, आणि किफायतहि चांगली झाली (मला नव्हे) तेव्हां ते प्रकाशक माझ्याकडे वारंवार येऊं लागले. असे ते आले कीं, माझ्या लेखनशैलीची तें फार तारीफ करीत, व मला वनविण्याइतकी प्रशंसेची पेरणी झाली असं त्यांना वाटलं, कीं ते म्हणत, " आतां दुसरी कादंबरी केव्हां देतां आम्हांला, बोला. " त्यांच्या मारवाडी व्यापाराचे डावपेच आतां माझ्या ध्यानांत आले होते. त्यामुळें त्यांच्या त्या प्रश्नाला मी उत्तर देई, " सध्या कांहीं कथानकच सुचत नाहीं हो ! "

ते म्हणत, " वा ! असं कुठं झालंय ? "

" चेष्टा नाहीं. खरंच कांहीं सुचत नाहीं. "

" बरं, पण सुचलं कीं आमच्यासाठींच लिहायचं बरं का ! "

“ वाः ! हे काय सांगायला पाहिजे ? ”

“ मग मी हे नक्की समजूं ना ? ”

“ अगदीं नक्की. ”

माझा तो निर्वाळा ऐकल्यावर ते आपली छत्री उचलून खांद्यावर टाकीत आणि माझ्या खोलीच्या जिऱ्याकडे वळत.

असे दहापांच प्रसंग झाल्यावर मात्र माझ्या खऱ्या हेतूचा त्या प्रकाशकांच्या मनांत प्रकाश पडला असावा. त्यांनीं माझा नाद सोडला अन् माझ्याकडे येण्याचं बंद केलं.

मात्र कथानक सुचत नाहीं असं जें मीं त्यांना सांगत असे तें काहीं अगदींच खोटं नव्हतं. ‘अल्ला हो अकबर’ ही माझी कादंबरी १९१७ च्या उन्हाळ्यांत प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर ‘कुलाब्याची दांडी’ ही कादंबरी १९२२ सालीं मीं लिहिली. ‘दादाभाई नौरोजी’ यांचं चरित्र हें ‘अल्ला हो अकबर’ नंतरचं मंझं दुसरं पुस्तक. पण तेंसुद्धां मी १९२० सालीं लिहिलं. म्हणजे ‘अल्ला हो अकबर’ प्रसिद्ध झाल्यानंतर जवळ जवळ तीन वर्षांच्या काळांत मी स्फुट लेखनावरच संतुष्ट राहिलों असं दिसतं. असलं लेखन मात्र मीं वऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर केलं, आणि तें मुख्यत्वेकरून ‘मनोरंजन,’ ‘प्रभात’ आणि ‘अरविंद’ या तीन मासिकांतून प्रसिद्ध झालं.

‘मनोरंजन’चे विख्यात कुशल संपादक काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांच्या कारकीर्दीच्या अगदीं अखेरीस माझा त्या मासिकाशीं संबंध आला. मी ‘मनोरंजन’मध्ये लिहूं लागलों, परंतु माझा व ‘मनोरंजन’चा जिऱ्याचा संबंध उत्पन्न झाला नाहीं. ‘अरविंद’ मासिक मुंबईच्या एका उत्साही, साहित्यप्रेमी अशा अल्पवयीं तरुणानं काढलं होतं. हा तरुण म्हणजे दुसरं कोणी नसून आज मराठी साहित्याच्या क्षेत्रांत कळकळीनं काम करणारी जबाबदार हौशी व्यक्ती म्हणून सर्वत्र ओळखले जाणारे डॉ. भालेराव होत. त्यांचं ‘अरविंद’ मासिक मला आवडलं होतं. त्याच्याशीं माझे अधिक निकट संबंध कदाचित् जडले असते, परंतु तें थोड्याच दिवसांत बंद झालं. ‘प्रभात’ मासिक मात्र बरेच दिवस तग धरून राहिलं. टीका, गोष्टी, निबंध असं माझं पुष्कळच लेखन त्यांत प्रसिद्ध झालं; आणि तें

काढणाऱ्या गृहस्थाशीं माझा जो संबंध आला त्याचा माझ्या पुढच्या साहित्यविषयक आयुष्यावर बराच परिणाम झाला.

या गृहस्थांना मी प्रत्यक्ष भेटलो तो 'प्रभात' मासिकांत लिहू लागल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं. यांनीं आपल्या मासिकाची कचेरी खेतवाडींतल्या एका इमारतींत ठेवली होती. तिथला थाट पाहून मी थक्कच झालो, आणि स्वतः संपादकांची ऐट पाहून तर त्याहिपेक्षां. त्या गृहस्थांच्या कचेरींतलं तें वेचक सजावट सामान, त्यांच्या अंगावरचा भारी किमतीचा सूट, आणि तोंडांतली एक सिगारेट सरली कीं दुसरी पेटविल्याशिवाय न बोलण्याची त्यांची प्रतिज्ञा—हे दृश्य एका नवीनच निघालेल्या मासिकाच्या संपादकाला भेटायला गेलों असतांना मला दिसेल अशी माझी कल्पना नव्हती. या गृहस्थांचं नांव केसरीनाथ धुमे. वर्णानं काळे, पण नाकाडोळ्यांनीं नीटस, भक्कम बांध्याचे आणि शं. वा. किलोस्करांच्याहून देखील अधिक उंच अशी ही धुम्यांची स्वारी होती.

या गृहस्थांचा व माझा परिचय पुढें वाढत गेल्यावर मला कळलं कीं मुंबईच्या प्रसिद्ध डिकिन्सन अँड को. या कागदाच्या कंपनींत त्यांना चांगल्या पगाराची नोकरी होती. त्यांनीं ती सोडली, का तिनं त्यांना सोडलं हे मला कळलं नाहीं- त्या वेळींही नाहीं आणि पुढेंही कधीं नाहीं. दुसऱ्या माणसाच्या असल्या हकीगती आपोआप जेवढ्या कळतील त्यापलीकडे चौकशी करण्याची वृत्ति माझ्या स्वमावांतच नाहीं. मला इतकी माहिती पुरेशी वाटली कीं, धुमे हौसेखातर मासिकाचा उद्योग करून पाहात आहेत. मी त्यांना शक्य तितकं लेखनसाहाय्य करायचं ठरविलं. या निश्चयाप्रमाणें मी तें मासिक बंद होईपर्यंत वागलों. कितीदा तरी असं होई कीं, धुम्यांकडून माझें शेंपनास रुपये यायचे थकलेले असत; पण तें लक्षांत न घेतां मी त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य करीत असे. मला आतां नक्की सन अगर महिना आठवत नाहीं; पण मला वाटतं १९१९ सालीं 'प्रभात' मासिकाचा जो खूप मोठा खास 'स्वराज्य अंक' निघाला त्यासाठीं जितकी धुम्यांनीं स्वतः तितकीच मीहि खटपट केली. आणि याचं कारण इतकंच कीं, वाढत्या परिचयाबरोबर या गृहस्थांचे दोष मला दिसले, त्याचप्रमाणें त्यांच्या अंगाचे गुणहि मीं डोळ्यांनीं पाहिले !

‘ प्रभात ’ मासिकाची भरभराट कधींच झाली नाही. मासिकाच्या पैशाच्या व्यवहारांची अगर हिशोबांची मला माहिती नव्हती; पण माझे कल्पना अशी कीं, तें मासिक बुडालं याला कारणं दोन. एक धुम्यांचा विनहिशोवी कारभार; आणि दुसरं त्यांचा व्यसनीपणा. परंतु त्यांचे दुर्गुणहि दृष्टीआड करण्यासारखे वाटावे असा एक अमोलिक गुण त्यांच्या ठिकाणीं होता, व त्यामुळेच ‘ प्रभात ’ विषयीं मला आत्मीयता धरावीशी वाटे. तो गुण म्हणजे त्यांची विलक्षण चिकाटी, आणि जरूर तर शारीरिक कष्टसुद्धां करण्याची तयारी. मला पक्कं आठवतं कीं, प्रभातच्या अखेरअखेरच्या दिवसांत मासिकाच्या मजकुराचा ‘ कंपोज ’ तेवढा कंपॉझिटरकडनं करून घेऊन छपाईचं काम स्वतः करण्यासाठीं एक मळकट धोतर नेसून आणि फाटका गंजिफ्रॉक घालून धुमे तासन् तास ट्रेडलवर पाय मारीत उभे राहात असत ! त्यांना काय एखादी नोकरी मिळणं दुरापास्त होतं ? त्यांचे वशिले पुष्कळ होते. ते मुंबईतच जन्मलेले व मुंबईत अगदीं पक्के मुरलेले होते. दुसरा एखादा उद्योग करून त्यांना शेदीडशें रुपये सहज मिळवितां आले असते. परंतु, असं असूनहि अखेर अगदीं गळ्याला तांत लागेपर्यंत त्यांनीं ‘ प्रभात ’ चालविलं. खास ‘ स्वराज्य अंक ’ आम्ही काढला तो तर असा नमुनेदार कीं काहीं विचारूं नका. त्यावेळीं राजकारणांत गाजलेलीं टिळक, गांधी, टागोरांपासून तों दा. वि. गोखले, बामणगांवकरांपर्यंत झाडून सारीं नांवं त्या खास अंकाच्या अनुक्रमणिकेंत होतीं. अंकाची तयारी करतांना मी एकदा थडेन धुम्यांना म्हटलं, “ अमेरिकेच्या प्रेसिडेंटचा संदेश आपण कां आणूं नये आपल्या अंकासाठीं ? ”

आणि तें ऐकतांच तो गृहस्थ खरोखरच ‘ केवळ ’ करायला निघाला होता !

त्यांचा उत्साह, धडाडी आणि कष्ट करण्याची ताकद खरोखरच अपूर्व होती. आणि म्हणून त्यांचे दुर्गुण मला दिसत नसत. माझे किती पैसे बुडतात याचा कधींहि विचार न करतां मी ‘ प्रभात ’ मासिकांत नुसतं लेखनच केलं नाहीं, तर तें आपलं समजून मी त्या मासिकासाठीं खपलों.

आणि पुढें चार वर्षांनीं मी मुंबईत राहावयास आल्यावर धुमे जेव्हां पुन्हां माझ्याकडे आले व सहकार्य मागूं लागले तेव्हांहि त्यांच्या खटपटी

स्वभावावद्दल आणि दिलदारपणावद्दल माझा पूर्वीचा अनुकूल ग्रह असल्यामुळे मी त्यांच्या विनंतीला रुकार दिला. ही त्यांची विनंती कोणती होती तें आतां सांगत नाहीं. एक स्वतंत्र मनोरंजक प्रकरण आहे तें.

१९१७-१९१९ या काळांत माझें जें लेखन प्रसिद्ध झालें, त्यांतील टीकालेखांनींच लोकांचें लक्ष माझ्याकडे अधिक वेधलें असलें पाहिजे. पण माझ्या या टीकांची गंमत अशी कीं, प्रोफेसर वा. म. जोशांच्या 'रागिणी' वरील माझा लेख सोडला तर बाकी सारे लेख नाटकांवरचे होते. पुढें माझें लक्ष कादंबरी-लेखनाकडे वळेल असं सूचित करणारा एकहि लेख त्या काळांत मीं लिहिला नाहीं. याचें कारण बहुधा हें असलें पाहिजे कीं ते दिवस मराठी रंगभूमीनं भरभराटीचा जो कळस गांठला त्याचे होते. प्रतिवर्षीं गद्यपद्य मिळून दहापंधरा नवीं नाटकं रंगभूमीवर येत होतीं. ज्याला लोकप्रियतेचें वलय (Glamour) म्हणतां येईल तें आघाडीच्या नाटककारांच्या भोंवतीं होतं. आज मराठी साहित्यांत कादंबरीनं मानाचें अगदीं पहिलें स्थान मिळविलें आहे. त्यावेळीं अशी स्थिति नव्हती. कादंबऱ्या आणि कादंबरीकार यांकडे वाचकांचें लक्ष नव्हतं. हरिभाऊ आपट्यांनीं लेखणीचें जवळजवळ विसर्जन केलें होतं. श्रीयुत गुर्जर, नारायण हरी आपटे व महाराष्ट्र कुटुंबमालेंतून लिहिणारे त्या मालेचे संस्थापक 'सहकारी कृष्ण' यांनीं चांगल्यापैकीं कादंबरीलेखन चालू ठेवलें होतं खरं. परंतु एक तर कादंबऱ्या वाचण्याच्या लहरींत (Mood मध्ये) महाराष्ट्र नव्हता; आणि वाचकांच्या चित्तवृत्ती जिंकून कादंबरीकडे वळवील असा कुणी नवा लेखक आढळत नव्हता. या परिस्थितीचा परिणाम माझ्यावर झाल्यामुळे कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी या नाटककारांभोंवतींच माझी टीकादृष्टि त्यावेळीं खेळत राहिली असली पाहिजे.

वास्तविक हरिभाऊ आपट्यांशीं माझा आतां प्रत्यक्ष परिचय झाला होता. पहिल्यापासून टिळकांच्याविषयीं माझ्या मनांत कमालीचा आदर होता. आणि मवाळ राजकारण करणारे नामदार गोखले यांच्याविषयीं व त्यांच्या पंथांतील हरिभाऊ आपटे यांच्याविषयीं प्रतिकूल ग्रहाचें जें विष मेळ्यांतल्या पदांतून आणि 'हिंदु पंच' नांवाचें जें एक विनोदी पत्र त्या वेळीं निघत असे त्यांतल्या व इतर वृत्तपत्रीय साहित्यांतून तरुण पिढीच्या मनांत

भिनविलं जात होतं त्याची बाधा मलाहि थोडी फार झाली होती. म्हणजे हरिभाऊंच्याबद्दल कादंबरीकार या नात्यानं मला वाटणारा आदर निर्भेळ नव्हता. टिळकांचे एक विरोधक म्हणून त्यांच्याविषयीं माझं मत काहींसं पूर्वग्रहदूषित होतं. परंतु त्यांच्याशीं माझा जेव्हां परिचय झाला व वाढत गेला तेव्हां मला ते पहिल्यापासूनच इतके आवडू लागले कीं, त्यांच्या-विषयीं आपल्या मनांत कधीं काळीं विरोधाची भावना असावी याची मला मनःपूर्वक शरम वाटे. माझं दुर्दैव असं कीं, त्यांच्याशीं माझा परिचय दृढ होईल अशीं चिन्हं दिसू लागायला अन् त्यांचं देहावसान व्हायला एकच गांठ पडली. १९२७ सालीं माझी 'जादूगार' कादंबरी गाजली त्या वेळीं मनांतल्या मनांत ज्या विचारानं मी कष्टी झालो तो असा कीं, ज्यांची शाबासकीची थाप मिळविण्यांत मला सगळ्यांत अधिक धन्यता वाटली असती ते हरिभाऊ आपटे आज ह्यात नाहीत !

हरिभाऊंचा व माझा परिचय घडून यायला व वाढायला जें कारण झाले त्याचा माझ्या लेखनाशीं कांहींच संबंध नव्हता. १९१६ सालीं शिक्षणप्रसारक मंडळीचं नवें कॉलेज (आतां सर परशुरामभाऊ कॉलेज या नांवानं ओळखलं जाणारं) निघालं तें माझे स्नेही प्रो. धारपुरे यांच्या खटपटीनं. त्यांच्या अविश्रान्त खटपटीला हरिभाऊ आपट्यांच्या मोठमोठ्या लोकांत ज्या ओळखी होत्या त्यांची मोठीच मदत झाली होती. नव्या कॉलेजचे एक जिव्हाळ्याचे ऋणानुबंधीच नव्हे तर प्रतिपालक अशा भावनेनं आजन्म सेवा करण्यासाठीं कॉलेजांत दाखल झालेला तरुण अध्यापक वर्ग हरिभाऊंकडे पाहत असे. या अध्यापकांपैकीं मी एक होतो. एम्. ए. च्या परीक्षेचा अभ्यास करीत असनांनाच मी या नव्या कॉलेजांत शिकवूं लागलों होतो, आणि एम्. ए. होताच मी पक्का प्रोफेसर व आजन्म सेवक झालों. माझा व हरिभाऊ आपट्यांचा विशेष संबंध आला तो यामुळें. त्या वेळच्या साहित्यिकांत त्यांचं स्थान अग्रगण्य होतं, आणि लेखक होण्याच्या मार्गाला मी निश्चितपणें लागलों होतो, तरी देखील त्यांच्याशीं साहित्यविषयक गप्पा मारण्याचं धाडस मला कधीं झालं नाही. मला वाटे, किती झालं तरी मी एवढासा पोर.

या सुमारास मी सारा तेवीस वर्षांचा होतो. माझ्याकडे पाहून हा

कॉलेजांतील एखादा विद्यार्थी असेल असंच तिन्हाइताला वाटण्यासारखं होतं. कुणी परक्यानं विचारलं तर त्याची गंमत करण्यासाठी मी तसं सांगतहि असे. या माझ्या खोडकरपणाचा प्रयोग एका गृहस्थांवर मी केला, आणि पुढें ते गृहस्थ मला हरिभाऊ आपट्यांच्या घरी भेटले तेव्हां जी गंमत झाली ती मला अजून आठवते.

त्या दिवसांत उन्हाळ्याच्या मोसमांत मी महाबळेश्वरला जात असे. पुष्कळदां संध्याकाळच्या वेळीं मी तिथल्या जिमखान्याच्या खालच्या बाजूच्या मैदानावर जाऊन बसत असे. एक चांगला सूट घातलेले म्हातारे गृहस्थ नेमानं तिथें यायचे, आणि एका ठरलेल्या बाकावर पुष्कळ वेळ बसायचे. एके दिवशीं मी मुद्दामच त्यांच्या आधीं जाऊन त्यांच्या त्या ठरलेल्या बाकावर जाऊन बसलों. ते आपल्या ठरीव वेळेला आले. मी मुद्दामच बसून राहिलों. मला उठायला त्यांना कसं सांगतां येईल? ते नाइलाजानं बाकावर बसले. चारपांच मिनिटं त्यांनीं दक्षिणेकडे, तर मी उत्तरेकडे दृष्टि लावली. हा वात्रटपणा पुरे झाला असं मनांत येऊन मी उठायच्या वेतांत होतों. पण तितक्यांत त्यांनीं मान वळवून माझ्याशीं भाषण सुरू केलं :

“ आज फार उकडलं नाही ? ” ते म्हणाले.

“ हो, फार. ”

“ कुठें पुण्यास असतां काय ? ” त्यांनीं विचारलं.

“ होय. ”

“ कॉलेजांत ?—असं का ?—कोणत्या ? ”

“ न्यू पूना कॉलेजांत. ”

“ कोणता क्लास ? ”

“ इंटरमीजिएट. ”

“ विषय ? ”

“ लॉजिक. ”

ते कांहीं वेळ गप्प राहिले आणि मग सूर्यास्ताच्या शोभेकडे माझं लक्ष वेधून तशी शोभा ज्यांत वर्णिली आहे अशा इंग्रजी कविता मला ते मोठ्या तन्मयतेनें म्हणून दाखवूं लागले. त्यांचा इंग्रजी काव्याचा अभ्यास चांगला असावा.

यानंतर तीनचार वेळां या गृहस्थांची व माझी त्या बाकावर गांठ पडली. पडली म्हणजे पडेल अशी योजना मी केली. आणि प्रत्येक वेळीं त्यांनीं मला इंग्रजी गद्यपद्यांतले उतारे म्हणून दाखविले. तन्मयतेन ऐकणाऱ्या श्रोत्याची भूमिका मी चांगली वठविली आणि ती त्यांना फार आवडली. मात्र त्यांनीं माझं नांव विचारलं नाही, व ते कोण याची चौकशी मीहि केली नाही.

पुढें पावसाच्या पहिल्या सरी आल्या तेव्हां महाबळेश्वर हाललं. पुण्यास गेल्यावर एके दिवशीं काहीं कामासाठीं मी हरिभाऊ आपट्यांच्या घरीं गेलों. पाहतों तो इंग्रजी काव्य मोठ्या भक्तीनं म्हणून दाखवणारे महाबळेश्वरचे ते वृद्ध गृहस्थ त्यांच्या शेजारींच बसले होते. मी त्यांना नमस्कार करणार होतों तोंच हरिभाऊ मला म्हणाले.

“ यांची ओळख करून देतो. हे मुंबईचे जस्टिस राव. ”

आणि माझ्याकडे हात करून ते त्यांना म्हणाले, “ हे फडके. आमच्या न्यू पूना कॉलेजमधील सर्वांत तरुण प्रोफेसर आहेत हे. ”

जस्टिस राव माझ्याकडे आचंब्यानं पाहूं लागले; व तसं पाहण्याचं कारण हरिभाऊंनीं विचारतांच ते म्हणाले,

“ मोठे खोडकर आणि विनोदी दिसतात तुमचे हे फडके ! यांनीं मला चांगलंच ठकवलं कीं ”

हरिभाऊंनीं हंसत विचारलं, “ तें कसं काय ? ”

“ आपण विद्यार्थी आहोंत असं यांनीं सांगितलं मला. ”

मी नम्रपणानं पण हंसत चटकन् म्हटलं, “ असं मी सुळींच सांगितलं नाही आपल्याला. आपलीं प्रश्नोत्तरं काय झालीं तीं मला पक्कीं आठवतात. आपण विचारलंत, पुण्यास असतां काय ? मी म्हटलं, होय. ‘ कोणत्या कॉलेजांत ? ’ ‘ न्यू पूना कॉलेजांत ’ ‘ कोणता क्लास ? ’ ‘ इंटरमीजिएट ’, ‘ विषय ? ’ ‘ लॉजिक. ’ आतां यातलं माझं एक तरी उत्तर खोटं आहे का आपण सांगा. ”

ते दोघेहि मोठमोठ्यांदा हसूं लागले.

१९१९ सालीं मुंबई विश्वविद्यालयानं दादाभाई नौरोजी. यांच्या मराठी चरित्रास दोनशें रुपयाचं बक्षीस जाहीर केलं. स्वतःची लेखनशक्ति कसाला लावून पाहण्याच्या अवस्थेंत मी त्या वेळीं असल्यामुळें पारितोषिकाची ती जाहिरात माझ्या वाचनांत आली तेव्हां तालमींत कुस्तीची तयारी करणाऱ्या जवानाला एखाद्या जंगी मैदानांतल्या खुल्या बक्षिसाची बातमी कळल्यावर वाटावं तसं मला वाटलं. ' पाहूं या आपल्याला हें बक्षीस मिळवितां येतं का ' असं मी मनाशीं म्हटलं. केवळ माझ्या लेखनचातुर्याच्या जोरावर मला तें बक्षीस मिळवितां यावं असा त्याचा विषय नव्हता. कारण चरित्र लिहावयाचं होतं, कादंबरी नव्हे. आणि चरित्रलेखनांत लेखन-शैलीचं महत्त्व पंचवीस टक्के तर चरित्रविषयक माहितीचं महत्त्व पंचाहत्तर टक्के, ही गोष्ट मला विसरतां येण्यासारखी नव्हती. परंतु ही माझी अडचण दूर व्हावी असे योगायोग जमून आले.

न्यू पूना कॉलेजचा मी तहाहयात सेवक होतो. कॉलेजसाठीं फंड गोळा करण्याचं काम मी प्रमुखपणानं करीत असे, व या कामाच्या निमित्तानं

अल्पावधींत पुष्कळ मोठमोठ्या लोकांशीं माझ्या ओळखी झालेल्या होत्या. सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या धर्मादाय फंडातून कॉलेजसाठी बरीच मोठी देणगी (मला आतां नक्की आंकडा आठवत नाही; परंतु निदान वीस हजारांची तरी असावी) मी स्वतःच्या एकट्याच्या हिकमतीनं आणि खटपटीनं मिळविली होती. ही खटपट करीत असतां सर होमसजी वाडिय्या यांची माझी पुष्कळच दाट ओळख झाली होती. हे गृहस्थ दादाभाई नौरोजींच्या सहवासांत राहिलेले होते, व दादाभाईंचं पुष्कळच चरित्र त्यांच्या डोळ्यादेखत घडलेलं होतं. चरित्र लिहिण्याचा माझा हेतु ऐकतांच त्यांना फार आनंद झाला, आणि चरित्रविषयक माहिती पुरविण्याचं त्यांनीं कबूल केलं. हें आपलं वचन त्यांनीं इतक्या हौसेनं पाळलं कीं, माझ्या चरित्राला तें सर्वोत्कृष्ट ठरून विश्वविद्यालयाकडून बक्षीस मिळालं याचं एकचतुर्थांशच श्रेय स्वतःच्या लिहिण्याकडे ठेवून बाकीचं सारं त्यांना द्यायला मला संकोच वाटायचा नाही.

मला बक्षीसाचे दोनशें रुपये मिळाले तेवढ्यांत तें चरित्र छापून मी पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध केलं. त्या वेळीं पुण्याच्या छापखान्यांत गोंधळेकरांचा ' जगद्धितेच्छु ' छापखाना विशेष चांगला समजला जात असे. या छापखान्यांत माझ्या वडिलांचा ' वेदान्तनिदर्शन ' हा अतिशय नाणावलेला ग्रंथ आम्हीं छापून घेतला होता. अर्थात् ' दादाभाई नौरोजी ' हें पुस्तकहि त्याच छापखान्यांत मी छपाईसाठीं द्यावं हें साहजिक होतं. या पुस्तकाच्या कामाच्या निमित्तानं माझी ज्या एका समवयस्क तरुण गृहस्थांशीं नव्यानं ओळख झाली त्यांचा या ठिकाणीं विशेष उल्लेख केला पाहिजे. कारण त्यांच्याशीं झालेल्या या परिचयाचंच पर्यवसान पुढें सहा वर्षांनंतर त्यांनीं व मीं मिळून ' रत्नाकर ' मासिक काढण्यांत झालं.

या गृहस्थांचं नांव अनंत सखाराम गोखले. ' दादाभाई नौरोजी ' पुस्तक छापलं गेलं तेव्हां हे ' जगद्धितेच्छु ' छापखान्याचे मॅनेजर होते. अतिशय कल्पक व कष्टाळू म्हणून त्यांचा लौकिक होता. साध्या कंपॉझिटरच्या कामापासून नोकरीस आरंभ करून ते आतां मॅनेजर झाले होते. गोंधळेकरांचा ते केवळ उजवा हात होते. माझ्या पुस्तकाची छपाई चालू असतां ते पुष्कळदां माझ्याकडे येत, व ' मनोरंजन ' मासिकापेक्षां निराळ्या

स्वरूपाचं, राष्ट्रीय धोरणाचं 'मॉडर्न रिव्ह्यू' च्या धर्तीवर एक नवीन मराठी मासिक काढण्याबद्दल आमची बोलणी वारंवार होत. परंतु आमचे हे वेत त्यावेळीं केवळ बोलण्यांतच राहिले.

माझ्या 'दादाभाई नौरोजी' च्या आतांपर्यंत तीन आवृत्ती निघून खलास झाल्यामुळे त्याच्या अगदी पहिल्या आवृत्तीची प्रत कुठें आढळेल कीं नाहीं शंका आहे. माझ्या देखील संग्रहीं ती नाहीं. परंतु एखाद्यानं ती प्रयत्नानं मिळविली तर त्या पुस्तकाच्या पाठीवर त्याला "प्रो. ना. सी. फडकेकृत लोकमान्य टिळकांचें चरित्र लवकरच प्रसिद्ध होईल" अशी जाहिरात दिसेल. माझ्या 'दादाभाई नौरोजी' च्या चरित्रावर जेव्हां सर्व वृत्तपत्रांतून उत्कृष्ट अभिप्राय आले तेव्हां एके दिवशीं हें आपलं पुस्तक टिळकांना दाखवावं असं माझ्या मनांत आलं. त्याप्रमाणें मी पुस्तकाची एक प्रत घेऊन त्यांच्याकडे गेलों. त्यांची अशा प्रकारे समक्ष भेट घेण्याची ही माझी पहिलीच वेळ होती. मी पुढें ठेवलेलं पुस्तक उचलून घेऊन आपल्या नेहमींच्या संवयीप्रमाणें एक डोळा अतिशय किलकिला करून तोंडांतली सुपारी चघळीत त्यांनीं माझ्यासमक्ष प्रथम पुस्तक चाळून पाहिलं आणि नंतर त्यांतील कांहीं भाग सावकाश वाचला.

मला मनांतल्या मनांत सारखं वाटत होतं, यांना माझ्या छोट्याशा पुस्तकाचं काय कौतुक वाटणार ? फार फार तर 'ठीक आहे' येवढा शेर देऊन ते माझी बोलवण करतील. येवढंसं एक पुस्तक दाखवायला आणल्याबद्दल ते कदाचित् मला वेडाहि ठरवतील. या शंकेनं मी अगदीं ओशाळा झालों आणि माझ्या मनांत आलं, यांची अशी भेट घेण्याचा वेडेपणा आपण करायला नको होता. अगदीं अशक्यच होतं म्हणून, नाहीं तर मी जागेवरून उठून नाहींसाच झालों असतों इतका माझ्या मनांतला गोंधळ त्या क्षणीं वाढला होता. तितक्यांत टिळकांनीं पुस्तक सोडून मान वर केली व म्हटलं,

"चांगलं लिहितां तुम्ही; माझा अभिप्राय छाप्यासाठीं हवा आहे कां तुम्हांला ?"

तें ऐकून मला विलक्षण आनंद तर झालाच, पण क्षणापूर्वीचा गोंधळ

नाहींसा होऊन, कशी कोण जाणे, एक विलक्षण धाडसी कल्पना माझ्या मनांत आली आणि मी म्हटलं,

“ माझं लिहिणं आपल्याला बरं वाटलं असेल तर एक विनंति करायची आहे. ”

“ कोणती ? ”

“ आपलं चरित्र लिहावं अशी माझी फार इच्छा आहे. ”

कांहीं तरी विलक्षण धाडस केल्याप्रमाणे माझी छाती धडधडत होती.

“ कांहीं हरकत नाही. लिहा. ” हे त्यांचं उत्तर मला ऐकू आलं, पण क्षणभर मला तें खरंच वाटेना.

जरा वेळ थांबून मी म्हटलं, “ आपली सर्व प्रकारें मदत मिळेल तरच चरित्र लिहिण्याचं काम माझ्या हातून पार पडेल. ”

ते म्हणाले, “ करीन मी मदत. ”

त्यांचे आभार मानण्यासाठी मी कांहीं तरी बोलणार होतो तोंच ते पुढे म्हणाले,

“ हें पहा, चरित्र लिहिण्याची तयारी म्हणून अगदी पहिल्यांदा चिरोलसाहेबांनी आपल्या ‘ Indian Unrest ’ या पुस्तकांत माझ्याविषयी जें लिहिलं आहे तें सर्व काळजीपूर्वक वाचून पाहा. टिळकांच्या कट्ट्या शत्रूला टिळकांबद्दल काय वाटतं तें आधीं तुम्ही समजून घेतलं पाहिजे, नाही का ? आमच्या लायब्ररींत तुम्हांला हें पुस्तक मिळेल. हें वाचून झालं कीं ‘केसरी’च्या अगदी प्रारंभापासून फायली वाचून काढा. हें करतां करतां मला काहीं विचारावंसं वाटलं तर विचारीत जा. ”

मला किती विलक्षण हर्ष झाला असेल त्याची कल्पनाच केलेली बरी. मी चटकन् म्हटलं,

“ आजपासून लागतो मी कामाला. ”

मग टिळकांनी आपल्या मुलाकडून ‘ Indian Unrest ’ हें पुस्तक मला देवविलं, आणि मी त्यांचा निरोप घेतला.

घरीं न जातां छापखान्यांत जाऊन आप्पासाहेब (अनंत सखाराम) गोखले यांना मी टिळकांनी दिलेल्या परवानगीची हकीगत सांगितली. ती ऐकून मला स्वतःला झाला नसेल इतका आनंद त्यांना झाला, व

‘ दादाभाई नौरोजी ’ पुस्तकाचे जुने पुढे रद्द करून ज्यांवर टिळकांच्या चरित्राची जाहिरात छापली होती असे नवे पुढे उरलेल्या सर्व प्रतींसाठीं त्यांनीं छापून तयार केले !

दुसऱ्या दिवसापासून मी ‘ केसरी ’ कचेरीच्या लायब्ररींत जाऊन ‘ केसरी ’च्या जुन्या फायलीचा अभ्यास करण्याचं काम सुरू केलं. रोज तीन चार तास मी तेथें बसत असे. तसा मी बसलों असतांना कधीं कधीं टिळक कपाटांतलं एखादं पुस्तक काढून घेण्यासाठीं त्या ठिकाणीं येत. बहुधा माझ्याकडे फक्त दृष्टि टाकून ते तेथून जात. मात्र क्वचित् एखादे वेळीं ते विचारीत,

“ कितव्या वर्षांपर्यंत आलां आहांत ? ”

मी म्हणे, “ अठराशें चौऱ्याणव. ”

“ ठीक आहे. चालूं द्या. ”

त्यांच्या त्या चारच शब्दांनीं माझा उत्साह शतपट वाढे. एक अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ आपण लिहिणार आहोंत, तो लिहिण्यांत परिश्रमांची आणि आपल्या लेखनकौशल्याची आपल्याला पराकाष्ठा केली पाहिजे इत्यादि विचार मनांत येत, व स्वतः चरित्रनायकाच्या देखरेखीखालीं चरित्र लिहिण्याचं दुर्मिळ माग्य ज्या अर्थी आपल्याला मिळालं आहे त्या अर्थी आपला ग्रंथ उत्कृष्ट होणारच असं हि मनांत येई.

परंतु, हें चरित्र माझ्याकडून लिहिलं जावं असा योगायोग नव्हता !

कारण, नंतर ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या तारखेस टिळकांचं देहावसान झालं. माझ्या स्वतःच्या आयुष्यांतहि अनपेक्षित वेगानं उलटसुलट फेरे आले. आणि टिळकांचं चरित्र लिहिण्याचा माझा संकल्प मागं पडला तो कायमचा !

टिळकांचा सहवास मला फारच थोडा मिळाला, परंतु तेवढ्यांतहि त्यांच्या ठिकाणचा अलौकिकपणा माझ्या प्रत्ययाला अनेकदां आला. कित्येक प्रसंगीं त्यांच्या तोंडून सहज बाहेर पडलेले असे कांहीं उद्गार मला ऐकायला मिळाले कीं ते कधीं विसरतां येणार नाहींत. अशा अविस्मरणीय उद्गारांचं एक उदाहरण या ठिकाणीं सांगावसं वाटतं.

१९२० सालच्या फेब्रुवारींत रवींद्रनाथ टागोर कांहीं थोड्या दिवसांच्या

मुक्कामासाठीं मुंबईस आले होते. आमच्या न्यू पूना (सध्यांच्या सर परशुरामभाऊ) कॉलेजसाठीं फंड गोळा करण्याच्या कामीं जसा मीं पुढाकार घेतला होता त्याप्रमाणेंच कॉलेजचा शक्य तितक्या प्रकारें बोलवाला व्हावा व लौकिक वाढावा यासाठीं खटपटी करण्यांतहि मी प्रमुखत्वानं असे. प्रिन्सिपल विनायकराव आपटे यांचं या कामीं मला सर्व प्रकारें प्रोत्साहन असे. फर्ग्युसन कॉलेजशीं आमची साहजिकचं स्पर्धा होती. इतर सर्व शिक्षणसंस्थांप्रमाणें आमचं न्यू पूना कॉलेज राजकारणापासून अलिप्त होतं हें खरं; परंतु, फर्ग्युसन कॉलेजचा ओढा मवाळ पक्षाकडे व आमचा जहाल पक्षाकडे हा फरक जगजाहीर होता, व त्याचं मला तरी मनांतल्या मनांत फार भूषण वाटे. मोठमोठीं माणसं कॉलेजांत आणून त्यांचीं व्याख्यानं करविण्याची, व फर्ग्युसन कॉलेजांत जें होत नाहीं तें आमच्या अवघ्या चार वर्षे वयाच्या नव्या कॉलेजांत आम्ही करतो असं पर्यायानं दाखवून कॉलेजचं नांव वाढविण्याची मला फार हौस वाटे. गांधींचंसुद्धां भाषण मी कॉलेजांत घडवून आणलं होतं हें मला पक्कं आठवतं. टागोर मुंबईला आले आहेत हें कळतांच त्यांना कॉलेजतर्फें व्याख्यानाचं आमंत्रण देण्याची कल्पना माझ्या मनानं घेतली. विनायकराव मला म्हणाले,

“ हें जमणार कसं ? ”

मी म्हटलं, “ जमवितों कीं नाहीं तें पाहा. ” आणि मी ताबडतोब मुंबईस गेलों. मीं आपल्या मनाशीं एक वेत योजला होता.

टिळकांचा मुक्काम त्या वेळीं मुंबईसच होता, व कॉलेजतर्फें टागोरांना आमंत्रण द्यायचं तें टिळकांच्याकडून देववायचं असं मीं ठरविलं होतं.

टिळक मला म्हणाले, “ उद्यां सकाळीं टागोरना भेटावयास मी जणारच आहे; त्या वेळेस तुम्ही माझ्या बरोबर चला म्हणजे झालं. पण हें पाहा, फडके, एक गोष्ट सांगून ठेवतो ती लक्षांत ठेवा. माझ्या आमंत्रणाच्या भिडेनं ते यायचं कबूलहि करतील, पण दोन दिवसांनीं ‘ व्याख्यान रहित करा ’ अशी तार पाठवायला कमी करायचे नाहींत. इंग्रजींत Deeply regret हे दोन शब्द आहेत ना, त्यांत इंग्रजांची सारी संस्कृति अन् नीति सांठली आहे. आणि त्या शब्दांचा भरपूर फायदा घेणारीं माणसं आपल्यांतहि आहेत. इंग्रजांचं राज्य उद्यां गेलं तर Deeply regret

येवढ्या दोन शब्दांनीं वचनभंगावर पांघरूण घालण्याची सोय नाहीशी होईल याचं पुष्कळांना वाईट वाटत असेल पाहा. ”

रवींद्रनाथ टागोरांचा मुक्काम कुलाब्याच्या बाजूला त्या वेळीं राष्ट्रीय चळवळींत विशेष भाग घेणाऱ्या ब्रोमनजीशेठ नांवाच्या एका पारशी कोट्याधीशांच्या बंगल्यावर होता. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी टिळकांच्या-बरोबर तिकडे गेलों. टिळक, मी व अंतूकाका फडणीस येवढे आम्हीं तिघेचजण गाडींत होतो.

टिळक आल्याचं कळतांच प्रथम सी. एफ. अँड्र्यूज पुढें आले, व नंतर थोड्याच वेळांत रवींद्रनाथ स्वतः बाहेर आले. त्या जगद्विख्यात पुरुषाला मी प्रथमच पाहत होतो. त्यांची 'गीतांजलि' मी वाचली होती. पण त्याहिपेक्षां त्यांच्या कादंबऱ्या मला जास्त आवडल्या होत्या, व कादंबरी-लेखनाचे विचार बीजरूपानं माझ्या मनांत त्या काळीं असतील असं गृहीत धरलं तर त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं त्या विचारांना मला न कळत दिशा लागत असली पाहिजे. तें कसंही असो; त्रिखंडांत कीर्ति मिळविलेला एक हिंदी पुरुष आणि ज्याच्या लेखनशैलीविषयीं मला विलक्षण आदर व आकर्षण वाटत होतं असा एक असामान्य कादंबरीकार प्रथमच जवळून पाहावयास मिळत होता. आंतल्या खोलीच्या दारांतून बाहेर आलेल्या त्या आकृतीकडे मी अगदीं निरखून पाहिलं. तिच्या भव्यपणाचा माझ्या मनावर एकदम परिणाम झाला. त्यांची ती शुभ्र दाढी, अत्यंत तेजःपुंज दिसणारी मुद्रा, आणि अतिशय तलम उंची मलमलीचा त्यांच्या अंगावरचा पायघोळ झगा—हे दृश्य मी कधींही विसरणार नाही. आणि त्यांनीं जेव्हां दिवाणखान्यांत येतांच आपले दोन्ही लांबसडक वाहू पसरून टिळकांना आलिंगन दिलं, व टिळकांनींही आपल्या आंखूड हातांच्या मिठींत त्यांना धरलं तेव्हां मला एकदम गर्हिवर आला. अखिल हिंदी राष्ट्राला ज्यांचा अमर्याद अभिमान वाटवा अशा दोघां नररत्नांची ती काव्यमय भेट मी प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहत होतो. माझ्या आयुष्याचं सार्थक झाल्या-सारखं मला त्या क्षणीं वाटलं.

टागोर टिळकांना घेऊन आंतल्या खोलींत गेले. पण टिळकांना हळू बोलणं फारसं माहीत नसल्यामुळें दोघांचा बहुतेक संवाद मला बाहेर

दिवाणखान्यांत ऐकूं येत होता. चालू राजकारणाचीच चर्चा त्या दोघांत चालली होती. टिळक त्यांना आपला कार्यक्रम सांगत होते, व टागोरांची समजूत कांहीं केल्या पटत नव्हती असं दिसलं.

सुमारें अर्ध्या तासानं टिळक बाहेर आले, व मला म्हणाले,

“ फडके, तुमचं आमंत्रण यांना मी दिलेलं आहे व यांनीं याचं कबूल केलं आहे. ”

त्यांनीं माझं नांव रवींद्रनाथांना सांगितलं तेव्हा मी त्यांना प्रणाम केला व व्याख्यानाचा विषय विचारला.

“ The Song of the Forest ”

असं मला उत्तर मिळालं, आणि मग व्याख्यानाचा नक्की दिवस व वेळ विचारून घेऊन मी टिळकांच्या बरोबर निघालों.

आमची मोटर चालू झाली तेव्हां एकदम माझ्याकडे पाहून परंतु आत्मगत उद्गार काढल्याप्रमाणें टिळक म्हणाले,

“ श्रीमंत कवि आहेत झालं ! ”

अर्थातच मी उलट कांहीं उत्तर केलं नाहीं, पण मी मनांत समजलों कीं, टागोरांनीं राजकारणविषयक जे विचार अर्ध्या तासाच्या संभाषणांत प्रगट केले असतील त्यांना अनुलक्षून टिळकांचा तो शेर असला पाहिजे.

पुण्यास परत आल्यावर मीं सर्वांना अभिमानानं सांगत सुटलों कीं रवींद्रनाथ टागोरांचं व्याख्यान मीं नक्की ठरवून आलों. अगदी एक मोठा पराक्रम केल्यासारखं मला वाटत होतं. परंतु व्याख्यानाच्या आदल्या दिवशीं सी. एफ्. अँड्र्यूज यांच्या सहीची मला पुढीलप्रमाणें तार आली.

“ Deeply regret, cancel Poet's Lecture. ”

ती तार वाचल्याबरोबर मला टिळकांच्या भविष्याची आठवण झाली, व ‘ श्रीमंत कवि आहेत झालं ’ हे त्यांचे उद्गार कांहीं वेळ मनांतून जाईनात.

‘दादाभाई नौरोजी’ नंतरचं माझं पुस्तक म्हणजे डॉक्टर गणपुले यांच्यासाठी ‘मानसोपचार’ नांवाचं जें मोठं पुस्तक मी लिहिलं तें. या दोन पुस्तकांत विषय आणि विस्ताराच्या बाबतींत सकृद्दर्शनीं दिसणारा फरक विस्मयकारक होता. परंतु, माझ्या आयुष्यांत १९२० व २१ च्या दरम्यान जीं आंदोलनं घडलीं त्यांचा तो परिणाम होता. त्याबद्दलची हकीगत पुढें क्रमानं येणारच आहे. या ठिकाणीं ‘मानसोपचार’ ग्रंथाचा उल्लेख येवढ्याचसाठीं केला कीं, माझ्या लेखनमार्गातील टप्पे पुस्तकांनीं मोजायचे झाले तर दादाभाईंच्या चरित्रानंतरचा टप्पा म्हणून १९२१ सालीं जो ग्रंथ मी लिहूं लागलों व १९२२ सालीं जो प्रसिद्ध झाला त्या ‘मानसोपचार’ नांवाच्या ग्रंथाचाच उल्लेख करावा लागेल.

१९१९—२० या दोन वर्षांच्या अवधींत मीं पुस्तक असं जरी दादाभाईंचं चरित्र हें एकच लिहिलं तरी स्फुट लिखाण मीं सतत चालविलंच होतं. दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीचं चरित्र समजून घेण्यासाठीं त्याच्या आयुष्यांतल्या हकीगतींकडे ज्या वृत्तीनं नजर टाकावी त्या वृत्तीनं मी माझ्या

साहित्यसेवेतल्या गतगोष्टींकडे आतां पाहात असल्यामुळे त्या दोन वर्षांत माझ्याकडून झालेल्या स्फुट लेखनाच्या विपुलतेपेक्षां त्याची विविधता मला अधिक लक्षांत घ्यावीशी वाटते. रंगभूमि, नाट्य, संगीत, ज्ञानेश्वर, तुकाराम व रामदास यांचं वाङ्मय आणि तत्त्वज्ञान, आणि त्या काळांतील राजकारण अशा भिन्नभिन्न विषयांवर मी लेख लिहित होतो. 'भावबंधन' नाटकावरील माझी टीका प्रसिद्ध होतांच खुद्द श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याकडून त्यांची माझी पूर्वीची ओळख नसतांना प्रशंसेचं पत्र जसं मला आलं, तसंच माझ्या संगीतविषयक लेखामुळे बनारसहून अखिल भारतीय संगीत परिषदेसाठीं मला आमंत्रण आलं. 'श्रीसमर्थ-संदेश' हा माझा लेख 'मनोरंजनांत' प्रसिद्ध झाला तेव्हां समर्थवाङ्मयाच्या एका प्रसिद्ध संशोधकाकडून मला शाबासकी मिळाली, आणि राजकीय विषयावरचे माझे लेख तर लोकप्रिय होत होतेच.

अशा विविध लिखाणाच्या मागची माझी मनोभूमिका मी जेव्हां आज आठवून पाहतो तेव्हां मला असं स्पष्ट दिसतं कीं, त्या दोन वर्षांत तीन वेगवेगळ्या वृत्ती माझ्या ठिकाणीं वेगानं वाढत होत्या. त्यांपैकीं कोणत्या दोन मागं पडतील व कोणती एक माझ्या आयुष्याचा अल्पकालापुरता कां होईना पण ताचा घेईल तें माझं मला ठरवितां येण्यासारखं नव्हतं. भोंवतालच्या परिस्थितींतील कोणत्या घटनेचा माझ्यावर किती प्रमाणांत परिणाम होईल यावर ती गोष्ट अवलंबून होती.

त्या काळांत मी तीन व्यक्ती मिळून बनलेला होतो, व माझ्या लिखाणांतून त्या तीन भिन्न भिन्न व्यक्ती प्रगट होत होत्या असं म्हणतां येईल. त्यापैकीं एक व्यक्ती संगीताच्या मागं लागली होती, दुसरी गंभीर वृत्तीनं भक्तिमार्गाकडे झुकूं लागली होती, आणि तिसरी राजकारणाकडे वळून देशसेवेचीं स्वप्नं रचीत होती. या तिन्ही वृत्ती भिन्नभिन्न असूनहि माझ्या लेखनांत उत्कटतेनं प्रगट होण्याइतक्या बळावल्या होत्या. माझ्या मनाचा व आयुष्याचा पूर्ण ताचा घेण्यासाठीं त्यांची धडपड चालली होती. त्यांच्या या झटापटीचा निकाल नाट्यपूर्ण अनपेक्षितपणानं १९२० च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीस व्हायचा होता.

बी. ए. झाल्यानंतर लगेच अब्रदुल करीमखांसाहेबांच्या विद्यालयांत मी

पेटी शिकू लागलों तेव्हांपासून संगीताचा छंद मला लागला तो सारखा वाढतच गेला. शेंपन्नास लोकांच्या बैठकींत एकदोन चिजा व्यवस्थितपणे वाजवून दाखविण्याइतकी .हामोंनियममध्ये माझी गति लवकरच झाली. सुदैवानं पेटी वाजविण्यांत नांवाजलेल्या निवडक कलावंतांकडून मला शिक्षण मिळालं; अन् त्याचा मी भरपूर उपयोग करून घेतला. या शिक्षणांत माझी जों जों प्रगति झाली तों तों संगीताविषयीं माझं आकर्षण विलक्षण वाढूं लागलं, व गायन, वादन आणि नृत्य या तिन्ही कलांचा चांगला समज आपल्या ठिकाणीं असावा, समजदार रसिक श्रोत्याची पात्रता आपल्या अंगीं असावी ही इच्छा बळावत गेली. नामांकित कलावंतांचीं गाणीं—बजावणीं ऐकण्याचा मी अगदीं सपाटा चालू केला. त्या दिवसांत रात्रीचे एकदोन वाजल्याखेरीज मी क्वचितच निजलों असेन. कै. भास्करबुवा बखले त्या सुमारास ऐन जोसांत होते. कृष्णा मास्तर मागे तंबोरा घेऊन बसले आहेत, गुंडोपंत वालावलकर डाव्या हाताला पेटीवर आहेत, आणि कुणी तरी नामांकित बजवय्या उजव्या हाताला तबल्यावर आहेत, अशा थाटांत कमालीचीं रंगलेलीं भास्करबुवांचीं गाणीं मीं किती ऐकलीं असतील त्याला गणति नाही. अल्लादियाखां, अब्दुल करीमखां, वझेबुवा अशा थोर थोर कलावंतांचं गाणं ऐकण्याची एकहि संधि मीं वायां जाऊं दिली नाही. रहिमतखांचं गाणं ऐकण्यासाठीं मी मुद्दाम कुरुंदवाडला सुद्धां गेलों. बालगंधर्वांच्या गायनावर त्या वेळीं सारी दुनियाच लुब्ध होती त्याप्रमाणें मीहि होतों, अन् त्यांचीं नाटकं पाहण्याचा मला विलक्षण षोक लागला होता. त्यांच्या नव्या नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाला अथवा गांवांत होणाऱ्या कोणत्याहि मैफलीला मी गैरहजर असेन हें त्या वेळीं शक्यच नव्हतं.

मात्र, माझा षोक आंधळा असूं नये असं मला वाटे, आणि त्यामुळें भारतीय संगीताचा शास्त्रदृष्ट्या अभ्यासहि मीं चालू ठेवला. चांगलं स्वरज्ञान व्हावं म्हणून नुसत्या पेटी वाजविण्यावर संतुष्ट न राहतां तंबोन्यावर गाण्याचं शिक्षण घेण्यास मी सुरवात केली, आणि तालाची माहिती असावी या हेतूनं मी तबलाहि शिकू लागलों. या खटपटीमुळें माझा संगीतांतला समजदारपणा तर वाढत गेलाच, पण शिवाय शास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठीं बळलेल्या माझ्या दृष्टीला नवीन खाद्य मिळूं लागलं. त्या वेळीं 'फिल

हार्मानिक' सोसायटीनं बनविलेली बावीस श्रुतींची पेटी म्हणजे एक चर्चेचा विषय होऊन राहिली होती. तो वाद मी समजून घेऊं लागलों. तेव्हां त्याच्या अनुपंगानं आपल्या संगीतशास्त्रांतल्या अनेक गोष्टींचा अभ्यास मला करावा लागला. कोणत्याहि शास्त्रांतली एखादी नवी गोष्ट स्वतःला समजली व पटली आणि ती सर्व लोकांना समजून दिली पाहिजे असं मनाला वाटलं कीं, त्या विषयावर लेख लिहावयाचा, हा माझा क्रम त्या वेळींही होता. बावीस श्रुतींचा वाद, हिंदी संगीताच्या नोटेशनची शक्यता व इष्टता, इत्यादि विषयांवर मीं बरेच लेख लिहिले. मुंबईस गांधर्व महाविद्यालयातर्फे भास्करबुवांच्या अध्यक्षतेखालीं जी संगीत परिषद झाली तिच्यांत 'अणुरणन' या विषयावर मीं जो निबंध वाचला त्यामुळे तर खुद्द कै. पंडित पलुस्कर यांच्याशीं माझी झटापट उडाली. पंडितजी म्हणजे वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध असे केवढे अधिकारी पुरुष ! ज्यांनं अजून वयाची पंचविशीं ओलांडली नव्हती, व 'अपार नादसमुद्रा' च्या लाटांचा किनाऱ्यावरचा फेससुद्धां ज्याच्या हातीं अजून पुरता लागला नव्हता अशा माझ्यासारख्या तरुणाची त्यांच्यापुढें कसली योग्यता ! परंतु, वादांत सत्य माझ्या बाजूचं होतं हें मला माहीत होतं, आणि म्हणून सारं वक्तृत्वकौशल्य खर्चून मी पंडितजींशीं भर सभेंत वाद केला, आणि माझं म्हणणं सिद्ध केलं. माझी कल्पना होती कीं पंडितजी माझ्यावर रागावतील. परंतु तसं झालं नाहीं. उलट त्या वादामुळे त्यांची माझ्यावर मर्जी बसली व त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत ती कायम होती.

बावीस श्रुतींचा सिद्धांत लेखांच्या व भाषणांच्या द्वारे मी पुष्कळ यशस्वी रीतीनं पुढें मांडतो असं दिसून आल्यावरून १९१९ सालच्या हिवाळ्यांत बनारसला जी अखिल भारतीय संगीत परिषद झाली तिला 'फिल हार्मानिक' सोसायटीनं आपला प्रतिनिधि म्हणून मला पाठविलं. या परिषदेस हजर राहण्याची संधि म्हणजे माझ्या संगीतविषयक लेखांच्या कामगिरीच्या मानानं फार मोठा मोबदला मला मिळाला. कारण रामपूर, उदेपूर, जयपूर, लाहोर, अमृतसर, कलकत्ता, बडोदा, इंदूर अशा उत्तर-हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख केंद्रांहून बडेबडे गवय्ये आणि बजवय्ये परिषदेला आले होते, व उत्तमांतल्या उत्तम संगीताची अगदीं आकंठ मेजवानी

मला झोडायला मिळाली. एकाहून एक वरचढ असे गायक, बिनकार, सारंगीये, सरोदिये, पखवाजी ऐकतां ऐकतां मी खरोखरच तहानभूक विसरून गेलों होतो. 'सरोद' हें वाद्य मी त्या परिषदेंत प्रथम ऐकलं. आणि तें मला फारच आवडलं. बनारस शहरांतल्या ऐन विलासी मोहल्यांत भटकून बनारसी कवालीच्या व ठुमरीच्या खास तऱ्हा मला ऐकायला सांपडल्या. गवयाचं गाणंसुद्धां निष्प्रभ करून टाकण्याच्या तयारीनं सनई वाजविणारे कलावंत मी ऐकले. आणि परिषद आटोपल्यावर दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं काशीच्या राजेसाहेबांच्या प्रासादांत शेलक्या पाहुणे मंडळींसाठीं अल्ला-बंदेखां व जाक्रुद्दिनखां या दोघां बंधूंची जी मैफल झाली तिची माझ्या मनांतील स्मृति तर कधींच पुसली जाणं शक्य नाहीं. इकडे ज्याप्रमाणें अल्लादियाखां यांचं स्थान सर्व कलावंतांच्या अग्रभागीं आहे त्याप्रमाणेंच त्या वेळीं या उभयतां बंधूंचं गायन म्हणजे विद्वत्तेची व नैपुण्याची परमावधि समजली जात असे, आणि ही समजूत अगदीं योग्य असल्याचा मला त्या रात्री पूर्ण प्रत्यय आला. ऐन मुसलमानी थाटाच्या उंची पोषाखांत शेजारी शेजारी आसन ठोकून बसलेले ते दोघे वृद्ध कलावंत, साथीसाठीं बाजूस बसलेला मृदंगकार, दोघा बंधूंच्या कंठांतून आळीपाळीनं धमाराच्या तालाशीं मोहक कसरत करीत निघणारे त्या त्या रागिणींचे लयबद्ध पिळदार आलाप, आणि गंभीरप्रकृति मधुरस्वरलहरींच्या त्या अव्याहत क्रीडेनं वेडावलेल्या तज्ञ वा अज्ञ श्रोत्यांच्या मुखांतून सारख्याच तत्परतेनं निघणारे 'वाहवा !' 'बहोत खाशी !' इत्यादि उद्गार-या सगळ्या स्मृती अजूनहि माझ्या चित्तांत ताज्या आहेत. धृपदधमाराचं आलापी गायन किती कमाळीचं श्रुतिमनोहर असतं त्याचा बनारसला मला प्रथम अनुभव आला. आपल्या संगीताबद्दलचं माझं वेड त्यामुळें दसपटीनं वाढलं.

माझ्या नाटकाच्या आणि संगीताच्या या घोकाचा माझ्या वागण्यावर आणि आवडीनिवडीवर परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाहीं. वाईट अर्थान मी 'विघडलों' असं मुळींच नव्हे. परंतु, कपड्यालऱ्यांचा छाकटेपणा माझ्या अंगी आला खरा. माझ्या घोकामुळें ज्यांचा सहवास मला कमी अधिक घडला त्यांच्या संवयी आणि रीतिरिवाज मी उचलले. केसांचीं झुलपं वाढवावी, निरनिराळ्या रंगांच्या उंची फरच्या टोप्या घालाव्यात,

अगदीं तलम विलायती मलमलीचं धोतर वापरावं, अन् तें सुद्धां नाटकी पद्धतीनं नेसावं, अंगावर शेरवानीसारखा लांब कोट चढवावा, पायांत पंपशू घालावेत—असे षोक मी करूं लागलों. त्या वेळीं कॉलेजांत जातांना मी सूटबूट घालीत असे, आणि लहानमोठ्या व्याख्यानांच्या वेळेस जरोकांठी शुभ्र रुमाल आणि उपरणं असा पोषाख करीत असे. परंतु, या व्यतिरिक्त इतर ठिकाणीं व प्रसंगीं ज्यांनीं मला पाहिलं असेल त्यांना हा कोणी तरी नाटकी छाकटा आहे असंच वाटलं असेल. लोकांना तसं वाटण्यासारखं आपण वागतो यांत मला आनंद होई, इतका मी नाटकाच्या व संगीताच्या षोकांत वाहत चाललों होतो.

आणि चमत्कार असा कीं याच वेळीं दुसरी एक अगदीं भिन्न वृत्ति माझ्या ठिकाणीं बळावत होती.

ही वृत्ति मराठी संतवाङ्मयाच्या वाचनानं उत्पन्न झालेली होती, माझे वडील पट्टीचे वेदांती, योगाभ्यासी आणि स्नानसंध्या उपासना इत्यादींत सतत रमणारे असे अत्यंत चिकित्सक अभ्यासू होते. फडणिशीच्या व मामलेदारीच्या हुद्द्यावर ते असतांना त्यांनीं परिश्रमपूर्वक बसवून हौसेनं केलेलीं कीर्तनं मी माझ्या लहानपणीं ऐकलीं होतीं. या गोष्टींचे संस्कार माझ्यावर झाले असलेच पाहिजेत. साहित्यक्षेत्रांत थोडं नांव मिळवून जेव्हां मी विस्तृत वाचन करूं लागलों तेव्हां 'ज्ञानेश्वरी' मी हातीं घेतली, आणि त्या पुस्तकानं मला अगदीं भारून टाकलं. या ग्रंथाचं मर्म कळावं म्हणून नामांकित सांप्रदायिकांचीं प्रवचनं मी ऐकूं लागलों. जोगमहाराजांचीं भजनी कीर्तनं त्या वेळीं फार प्रसिद्ध होतीं. त्यांची गोडी मला अवीट वाटली. श्री. देशमुख नांवाचे एक पदवीधर ज्ञानेश्वरीवरील त्यांच्या मार्मिक प्रवचनांबद्दल फार प्रसिद्ध होते. तीं एकायलाहि मी अगदीं नियमानं जाऊं लागलों. उपासतापास मी कधीं केले नाहींत, परंतु मनानं मी अगदीं पूर्णपणें भक्तिमार्गावर प्रेम करूं लागलों. परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल खात्री बाळगून आपलीं सर्व कृत्यं कृष्णार्पण करण्याच्या बुद्धीनं आयुष्य कंठण्यांतच मानवी जन्माचं सार्थक आहे असं मला अगदीं प्रामाणिकपणानं त्या वेळीं वाटत असे. नामस्मरणाची महतीसुद्धां मला पटूं लागली. इतकी कीं, भास्करबुवांचं गायन तर मला अतिशय प्यार वाटेच, परंतु ते गप्पा मारीतः

किंवा विश्रांति घेत बसले म्हणजे मधूनच स्वतःशीं 'सद्गुरु ! सद्गुरु !' असा उद्गार काढीत तो माझ्या हृदयाला जाऊन भिडे. माझी ही भक्ति-मार्गावरची आसक्ति कोणत्या थराला गेली असती कोण जाणे !

परंतु, ही वृत्ति आणि प्रथम सांगितलेली संगीतलोलुप वृत्ति यांच्याबरोबरच तिसरी एक उत्कट वृत्ति त्या काळीं माझ्या ठिकाणीं वाढत होती, आणि १९२० च्या नोव्हेंबर महिन्यांत तिचा एकदम इतका अचानक स्फोट झाला कीं, तिच्या आवेगापुढें बाकी साऱ्या प्रवृत्ती अल्पकालापुरत्या कां होईना पार दडपल्या गेल्या. ही वृत्ति लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाबद्दल मला पहिल्यापासून जो विलक्षण आदर होता त्यांतून निर्माण झालेली होती.

१९०८ सालीं टिळकांना शिक्षा झाली त्यावेळीं मी अवघा चवदा वर्षांचा इंग्रजी सहाय्या इयत्तेला विद्यार्थी होतो. परंतु, टिळक मंडालेकहून अचानकपणें सुटून १९१४ सालच्या जून महिन्यांतील १७ तारखेस गायकवाडवाड्यांतील आपल्या निवासस्थानीं परत आले तेव्हां चालूं राजकारणाकडे दृष्टि ठेवण्याइतका मी जाणतां झालों होतो. सहा वर्षांच्या बंदिवासानंतर परत येतांच एक दिवसाचाहि विलंब न करतां राजकारणाची झटापट त्यांनीं पूर्ववत चालूं केलेली पाहून माझं मन त्यांच्याकडे विशेष आकृष्ट झालं, आणि तेव्हांपासून त्यांची प्रत्येक कृति व चळवळ मी विशेष लक्षपूर्वक पाहत गेलों. काँग्रेस पूर्णपणें राष्ट्रीय वृत्तीची व्हावी एतदर्थ त्यांनीं केलेले प्रयत्न, हिंदुमुससमानांचें ऐक्य घडवून आणण्यासाठीं त्यांनीं दाखविलेला मुत्सद्दीपणा, महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर ब्रिटिश लोकांची राजनीति हाणून पाडण्यासाठीं त्यांनीं लवीकारलेली भूमिका, लोकजागृति करण्यासाठीं त्यांनीं केलेला राघोभरारी दौरा, त्यांची विलायतेची सफर इत्यादि गोष्टींमुळें त्यांचा लोकोत्तरपणा मला अधिकधिक पटूं लागला होता. १९२० सालीं तर त्यांच्या थोड्याशा सहवासांतच मी आलों, आणि त्यांच्या राजकारणांत शक्य तेवढा भाग घेण्याची इच्छा माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झाली. ऑगस्टच्या पहिल्या तारखेस त्यांचं देहावसन झालं तेव्हां मला मनस्वी दुःख तर झालंच. परंतु त्यांचं ऋण फेडण्याच्या दृष्टीनें राजकारणाचं कार्य आपल्याला कितपत करतां येईल याचा विचारहि मी करूं लागलों. त्यांच्या दहाव्या दिवशीं पुण्यांत रे मार्केटच्या मागल्या पटांगणांत लाल लजपतरायांच्या अध्यक्षतेखालीं जी

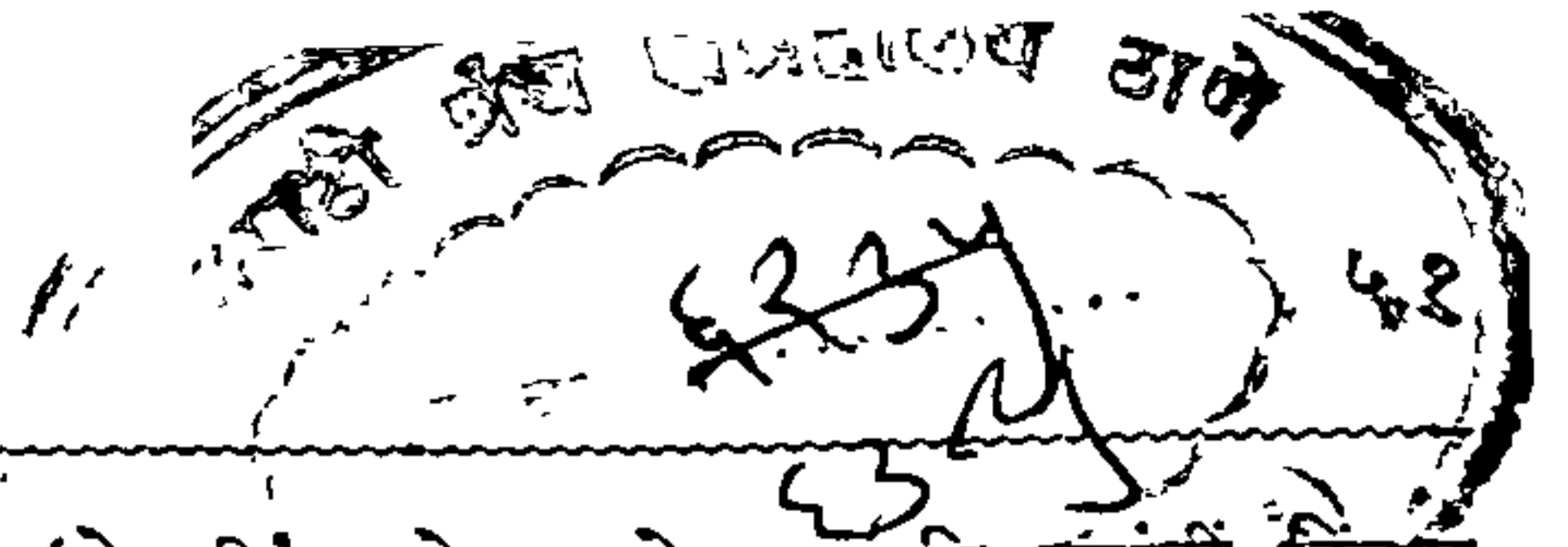
अतिप्रचंड शोकसभा झाली तिच्यांत मीं जें भाषण केलें तें अत्यंत भावना-प्रधान होतें. लाला लजपतराय यांनीं त्याबद्दल शाबासकी देऊन म्हटलें. “तुमच्यासारखीं माणसं चळवळींत पडलीं पाहिजेत.” त्यांच्या या चारच शब्दांचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला असला पाहिजे.

आणि नंतर लौकरच देशांतली राजकीय चळवळ अशा कांहीं झंझा-चाताच्या वेगानं फिरत गेली, आणि महात्मा गांधींनीं केलेल्या असहकारि-तेच्या घोषणेचा माझ्या मनावर इतका तीव्र परिणाम झाला कीं, राजकारणांत उडी घेतल्यावांचूत मला राहावेना. कॉलेज सोडावं कीं सोडूं नये याबद्दलच्या विचारांत मी फारसे दिवस घालविले नाहींत. दिवाळीच्या सुटीनंतर कॉलेज पुन्हां सुरू होऊन दोन चार दिवस झालें नाहींत तों एके दिवशीं माझा लॉजिकचा तास ध्यावयासाठीं म्हणून जो वर्गांत गेलों तो “मित्रहो, मी असहकारितेच्या चळवळींत सामील व्हायचं ठरविलं आहे. तेव्हां, नमस्ते !” असं म्हणून परत आलों.

माझ्या या कृत्यानं केवढीं खळबळ उडाली व केवळ पुणें शहरांतल्याच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्रांतल्या विद्यार्थिवर्गांत मी केवढा प्रचंड उत्साह निर्माण करूं शकलों त्या गोष्टीचं वर्णन या ठिकाणीं अप्रस्तुत ठरेल. माझ्या साहित्यसेवेला या घटनेनं जी दिशा मिळाली तिचाच उल्लेख येथें करतो. ती दिशा अशी कीं, ‘केसरी’ व ‘मराठा’ या पत्रांच्या संपादक मंडळांत मी काम करूं लागलों, प्रोफेसरची नोकरी करतां करतां हौसेनं लिहिणारा लेखक ही माझी भूमिका संपून संपादकाच्या पेशानं लिहिणारा लेखक अशी माझी नवी भूमिका यापुढें सुरू झाली.

१९२० च्या नोव्हेंबर महिन्यांत न्यू पूना कॉलेज सोडून 'केसरी' संस्थेत दाखल झाल्यावर एकीकडे टिळक राष्ट्रीय विद्यापीठांत अध्यापकाचं काम विनावेतन करून मी 'केसरी' संस्थेंतली जबाबदारी संभाळूं लागलों. टिळक जीवंत असतांना प्रत्यक्ष त्यांच्या नजरेखालीं काम करण्याची संधि मला मिळाली असती तर मला अमरिमित धन्यता वाटली असती. परंतु, त्यांच्या पश्चात् कां होईना 'केसरी' कचेरींत मी दाखल झालों व संपादक कचेरींत एक स्वतंत्र टेंबल मला मिळालं, या गोष्टीचा आनंदहि कांहीं कमी नव्हता. त्या टेंबलाशीं बसून ज्या दिवशीं मी प्रथम मजकूर लिहिला त्या दिवशींचा माझा अभिमान कांहीं विचारूं नका !

'केसरी' कचेरींत असतांना 'केसरी' त मी थोडं लिहित असे. त्याचं इंग्रजी भावंड जें 'मराठा' पत्र त्याचंच अधिक काम माझ्याकडे सोंपविण्यांत आलं होतं. श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांच्या सूचनेवरून 'विविध विचारतरंग' नांवांचं सदर 'केसरी' च्या प्रत्येक अंकांत मी लिहूं लागलों. चुरचुरीत विनोदी स्वरूपाच्या टीकेचं तें सदर होतं. वाचकांना तें

फार आवडत असे, व पुढें मी 'केसरी' सोडून गेल्यावरहि कांहीं दिवस तें चालू ठेवण्यांत आलं होतं. या सदरापलीकडे 'केसरी'त फारसं लिहिण्याची संधि मला मिळाली नाही. 'मराठा' पत्रांत मात्र मी खूपच लिहित असे. त्या पत्राचे संपादक श्री- बाबूराव गोखले प्रचारकार्यांत इतके गुंतलेले असत कीं बहुतेक प्रत्येक अंकांचं लेखन संपादन मलाच करावं लागे. पुष्कळदां असं होई कीं, रविवारीं प्रसिद्ध होणारा 'मराठ्या'चा अंक छपाईच्या यंत्रावर चढलेला असतांना बाबूराव कुठल्या तरी परगांवचं व्याख्यान आटपून येत, 'काय फडके, ठीक आहे ना? अंक तयार?' असं विचारीत, अन् मी 'आलबेल' दिली कीं घरीं निघून जात. पण 'मराठ्या'चं सर्व लेखन मला संभाळावं लागतं याबद्दची तक्रार मनांत घेण्याऐवजीं तें मला करायला मिळतं ही मोठी संधि आहे असं मला वाटे, व त्या संधीचा अगदीं भरपूर फायदा करून घेण्याचं मी मनानं ठरविलं होतं. 'मराठा' पत्राच्या वर्गणीदारांची संख्या जरी थोडी होती तरी त्याचा प्रसार हिंदुस्थानांतच नव्हे तर इंग्लंड, अमेरिका इत्यादि परदेशांतील वृत्तपत्रीय केंद्रांतही होता. 'केसरी' कचेरींत काम करूं लागल्यानंतर थोड्याच दिवसांत मला कळून चुकलं, कीं एखाद्या घरांत धर्मार्थ वाळगलेल्या बिनवारशी पोराची जशी अवस्था असावी तशीच 'केसरी' कचेरींत 'मराठा' पत्राची होती. 'केसरी'-च्या बरोबरच टिळकांनीं 'मराठा' पत्राला जन्म दिला, व तें बंद करण्याची सोयच नव्हती, एवढ्याचसाठीं तें चालविण्यांत येत होतं. त्याकडे विशेष आस्थेनं लक्ष द्यावं असं जबाबदार व्यक्तींपैकीं कुणालाहि वाटत नव्हतं. तथापि, मला हेंहि दिसूं लागलं कीं हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांत आणि परदेशांत लोकमान्य टिळकांचं मुखपत्र म्हणून 'मराठा' पत्राकडे लोकांचं लक्ष होतं. तेव्हां आपण जें लिहूं तें वाचणाऱ्यांची संख्या मोठी नसली तरी त्याचे वाचक फार दूरवर पसरलेले आहेत हें ध्यानांत वागवून मी 'मराठा' पत्रांतील माझं लिखाण शक्य तितक्या उंच दर्जाचं व्हावं अशी काळजी घेऊं लागलों. माझं इंग्रजी चांगलं होतं खरं, परंतु 'मराठा' पत्रांतलीं मतं म्हणजे टिळकपक्षाचीं मतं समजलीं जातात, आणि त्यांतले लेख महाराष्ट्रीय लोक इंग्रजी कसं लिहितात त्याचा नमुना गणला जातो, या जाणीवेमुळे माझ्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे असं मला वाटे; आणि 'मराठा'

पत्रांतील अग्रलेखांत व स्फुटांत माहितीची सखोलता, देशभक्तीचा आवेश, यात्रोत्ररच इंग्रजी भाषेची सफाई, तिच्यांतील स्वभावसुलभ उपहासात्मक विनोद इत्यादि गुणहि दिसून आले पाहिजेत अशी मनाशीं महत्त्वाकांक्षा ठेवून मी प्रत्येक लेख लिहितांना फार परिश्रम घेऊं लागलों. ही जी जत्रात्र-दारीची जाणीव व शिस्त मी स्वतःला लावून घेतली तिचा मला फार फायदा झाला असला पाहिजे.

मात्र, स्वतःच्या बुद्धीनं माझं मीच घेतलेल्या या शिक्षणापलीकडे 'केसरी' कचेरींत मला शिक्षण, मार्गदर्शन, अगर प्रोत्साहन मिळालं नाहीं. श्रीयुत बाबूराव गोखले माझ्याशीं अगदीं खेळीमेळीनं वागत व कचेरींत त्यांची माझी क्वचित गांठ पडली तर प्रचलित विषयावर पुष्कळ चर्चा करीत. परंतु ते माझ्या आधीं कित्येक वर्षे 'केसरी' त दाखल झाले होते व ज्येष्ठ व्यक्तींच्या पुढ्यांतले होते यापलीकडे मी मनानं त्यांची श्रेष्ठता मानीत नव्हतां. मला त्यांच्यापासून कांहीं शिकायचंच नव्हतं. एखादा लेख लिहितांना मला कांहीं विशेष माहिती किंवा आंकडेवारी हवीशी वाटली तर श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांना मी विचारित असे, व प्रत्येक वेळीं ते मोठ्या तत्परतेनं मला सहाय्य करीत असत. परंतु, ते स्वभावानं अत्रोल आणि गंभीर असल्यामुळें त्यांच्याकडे शक्य तों कमी जावंसं वाटे. आणि श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्याशीं चार शब्द बोलण्याची वेळ तर क्वचितच येई. 'केसरी', 'मराठा' म्हणजे जहाल राजकारण खेळविणाऱ्या एका बलवान् पक्षानं चालविलेलीं केवढीं महत्त्वाची पत्रं ! त्यांतील मजकुराच्या जुळणी-संबंधीं मी दुरून कल्पना केली होती ती अशी, कीं मुख्य संपादक आठ-वड्यांतून एकदां तरी सर्व उपसंपादकांची बैठक भरवीत असतील, राजकारणांतल्या ताज्या घडामोडींचं स्वरूप त्यांना समजावून देत असतील, व येत्या अंकांतील लेखांत कोणत्या धोरणानं काय मजकूर यावा व त्यांपैकी कोणी कोणता लिहावा त्याचे वेत ठरवून देत असतील. परंतु 'केसरी' कचेरींत अशी कांहीं शिस्त असल्याचं मला कधींच दिसून आलं नाहीं. मुख्य संपादक व त्याच्या हाताखालचे उपसंपादक यांचं नातं क्रिकेटच्या खेळांत कप्तान व बाकीचे गडी यांमधील नात्यासारखं असेल अशी माझी अपेक्षा होती, ती अगदींच खोटी ठरली. या विचित्र पद्धतीचा (म्हणजे

पद्धतीच्या अभावाचा) मी स्वतःच्या मनाशीं असा खुलासा करून घेऊं लागलों कीं, संपादक मंडळांतल्या ज्या त्या व्यक्तीला शक्य तितकं स्वातंत्र्य मिळावं, कुणाच्याही कामांत दुसऱ्याची फारशी ढवळाढवळ होऊं नये. परंतु खुलासा म्हणून ही कल्पना ठीक असली तरी अखिल भारतीय महत्त्वाच्या वृत्तपत्रांच्या कचेरींतल्या सुसूत्रतेचं जें चित्र मला प्रिय झालं असतं, त्याच्याशीं ती जुळत नव्हती. यामुळें माझ्या उत्साहाचा, व मला कांहीं तरी शिकतां येईल या आशेचा विरस झाल्यासारखं मला हलके हलके वाटू लागलं. मला वाईट रीतीनं वागविण्यांत आलं असं मला यत्किंचितहि ध्वनित करायचं नाहीं. केळकरांपासून तो व्यवस्थापक श्रीयुत बाबा विद्वांस यांच्यापर्यंत सर्वजण माझ्याशीं अत्यंत सौजन्यानं वागत असत. परंतु मला या ठिकाणीं केवळ सौजन्य नको होतं. माझी भूक निराळी होती. माझ्या लिहिण्याकडे लक्ष ठेवण्यांत येईल, माझ्या चुका दाखविल्या जातील, गुण दिसतांच कौतुक करण्यांत येईल अशी अपेक्षा मनाशीं धरून मी ह्या संस्थेंत शिरलों होतो. या अपेक्षेचा भंग झाल्याचा दोष माझ्याकडेच येत होता, हेंहि कांहीं दिवसांनीं मी आपल्या मनाशीं कबूल करूं लागलों. परंतु, अशी कबुली दिली तरी मनाचा विरस झाला होता तो थोडाच नाहींसा होणार होता ?

या विरसाचा परिणाम मला मनांतल्या मनांत ठेवतां आला असता; परंतु याखेरीज निराळ्या एका प्रकारें माझा विरस व्हावा अशाहि गोष्टी हलके हलके घडूं लागल्या. मी असहकारितेच्या चळवळींत पडलों होतो तो तिच्या यशाविषयीं किंचितहि संशय मनांत न ठेवतां व तिच्यांतील बहिष्काराच्या कार्यक्रमात्रहल कोणताहि संकोच न बाळगतां. 'केसरी' पक्षाचं धोरण तितकंच असंदिग्ध व निःसंकोच असेल असं मला वाटत होतं. परंतु हा माझा हिशेब चुकला होता. असं वाटण्यासारख्या गोष्टी हळूहळू माझ्या लक्षांत येऊं लागल्या होत्या. केळकर जरी गांधींना सामील झाले होते तरी चळवळीशीं तद्रूप झाले नव्हते. यात्रहल मी त्यांना यत्किंचित् दोष देऊं इच्छीत नाहीं. कोणत्याहि गोष्टींत व्यवहार्यतेवर नजर ठेवणारी त्यांची चिकित्सक दृष्टि तद्रूपतेच्या आड येण्यासारखीच होती. गांधींच्या असामान्य व्यक्तित्वामुळेंच केवळ बाह्यात्कारी त्यांच्या चळवळींत पडलेले केळकरांच्यासारखेच इतरहि अनेक दुय्यम पुढारी देशांत ठिक-

टिकाणीं होते, हेंहि थोड्या कालांतरानं दिसून आलं. तेव्हां केळकर चळवळीशीं तन्मय झाले नव्हते ही गोष्ट त्यांचं उगं काढण्याच्या बुद्धीनं मी लिहित नाहीं. परंतु त्यांच्या व माझ्या वृत्तींतल्या फरकाचे विचित्र परिणाम होऊं लागले व त्यामुळें माझा विरस झाला हें मला सांगितलंच पाहिजे.

या विपरीत परिणामांची थोडीशी कल्पना देण्यासाठीं एकच गोष्ट सांगितली असतां पुरेशी होईल. माझ्या अंगच्या वक्तृत्वामुळें त्या वेळीं माझ्याकडे प्रचारक पुढाऱ्याची छोटीशी भूमिका आली होती. अनेक सभांतून मला बोलावं लागे. परंतु अशा सभांतलं माझं बोलणं आणि केळकरांचं 'केसरीं' तलं लिहिणं या दोहोंत मेळ राहीना. पुष्कळदां असं होई कीं, सोमवारीं संध्याकाळीं एखाद्या सभेंत मी असहकारितेच्या चळवळीचा आत्यंतिक पुरस्कार करी, आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या 'केसरीं'त असहकारितेच्या सीमांचं आणि वैगुण्यांचं विवेचन केळकरांनीं केलेलं माझ्या पाहण्यांत येई. ही विसंगति माझ्या मनाला टोंचत राही. ती मला टाळतां येईल असं हि चिन्ह मला दिसेना. माझ्या मनांतला विरस सूक्ष्मपणें वाढूं लागला.

तरीदेखील 'केसरी' कचेरींतील काम चालूं ठेवण्यांत चिकाटी धरा वी असं मला वाटलं असतं, परंतु याच सुमारास गांधींनीं स्वतःच माघार घेतल्यासारखं चळवळीचं एक पाऊल मागं ओढलं आणि त्यामुळें मात्र आपण यापुढें राजकीय क्षेत्रांत राहावं किंवा नाहीं असा विचार मी जोरानं करूं लागलों.

गांधींनीं सरकारी शिक्षणसंस्थांवरचा बहिष्कार सोडून दिला. त्या संस्थांत ज्यांना जायचं असेल त्यांनीं जावं अशी परवानगी त्यांनीं जाहीर केली !

'केसरी' कचेरींत मी नोकरी करीत होतो हें जरी खरं तरी टिळक राष्ट्रीय विद्यापीठांत अध्यापनाचं जें काम मी विनावेतन करीत होतो तेंहि मला प्रिय होतं; नव्हे, तेंच मला अधिक प्रिय होतं. गांधींनीं शिक्षण-विषयक बहिष्कार रद्द केल्यामुळें नुकत्याच अंकुर धरूं लागलेल्या टिळक विद्यापीठासारख्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांची अल्पकालांत किती शोचनीय दुर्दशा उडेल याची सहज कल्पना करतां येण्यासारखी होती. ज्यांत पुरते

पांचपन्नास सुद्धां विद्यार्थीं नाहींत अशा विद्यापीठांत यापुढें मला काम करावं लागेल हें मला उघडउघड दिसूं लागलं. या स्थितीलाहि मनाची तयारी ठेवण्याचा जो खंबीरपणा माझ्यासारख्या इतर कांहीं त्यागी व्यक्तींनीं दाखविला तो मी दाखविला नाहीं याचं कारण असं कीं, गांधींच्या लहरोपणाची व त्यांच्या या स्वभावामुळें त्यांच्या अनुयायांना एकदां या दिशेनं तर एकदां त्या दिशेनं जावं लागावं या अनिश्चित अवस्थेची मला मनस्वी चीड आली !

मी राजकीय चळवळींतून अंग काढून घ्यायचं ठरविलं !

आणि आपल्याला यापुढें राजकारणांत राहायचं नाहीं तर 'केसरी' त तरो आपण कोणत्या नात्यानं राहूं शकतो असं वाटून 'केसरी' कचेरीहि सोडण्याचा मीं निश्चय केला !

मी न्यू पूना कॉलेज सोडलं तेव्हां त्या गोष्टीमुळें जशी खळबळ उडाली तशीच मी चळवळींतून अंग काढून घेतल्याचं कळतांच उडाल्यावाचून राहिली नाहीं. सगळ्यांत उच्च स्थानावर जे पुढारी असतात त्यांनीं माघार घेतली अगर शब्द फिरविला तर त्यांच्या त्या पगडी फिरविण्यांतहि कांहीं खोल अर्थ असेल अशा भावनेनं त्यांच्या कृत्याचा विचार करायला लोक तयार असतात. ही सवलत इतरांना मिळण्यासारखी नसते, व त्यांच्या वर्तनांत विसंगति दिसून आली कीं, लोकांच्या दृष्टीनं तिचा अर्थ भ्याडपणा व बेइमानी येवढाच होऊं शकतो. हा न्याय नेहमींचा ठरलेला आहे व तो माझ्या वांट्याला आला यांत आश्चर्य नव्हतं. चळवळींतून अंग काढून घेतांच लोकांची किती अप्रीति मला संपादावी लागेल तें मी पुरतं जाणून होतो. परिणामांचा शक्य तितका विचार करूनच मी पाऊल टाकलं होतं. सार्वजनिक आयुष्यांतून आपल्याला कदाचित् कायमचं उठावं लागेल हें मी समजून होतो. त्यामुळें लोकमताचा जो प्रक्षोभ माझ्याविरुद्ध उठला तो मला अनपेक्षित वाटला नाहीं, व तो सोसतांना मन खंबीर ठेवतां आलं.

या दिवसांत एका प्रसंगीं बॅरिस्टर जयकर यांची व माझी भेट झाली तेव्हां आपण स्वतःहि महात्मा गांधींच्या चंचल धोरणानं मनांतल्या मनांत कसे कष्टी व असंतुष्ट आहोंत त्याचं वर्णन करून ते पुढें म्हणाले,

“ फडके, Public memory is very short. (लोकांच्या लक्षांत

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. सत्यप्रकाश

फार दिवस गोष्टी राहत नाहीत.) आज अग्रीतीची जी वावटळ तुमच्या-
विरुद्ध उठली आहे ती चार-दोन वर्षांत थंड होईल. आणि मग तुमचा
मोठेपणा तुम्हांला परत द्यायला लोक तयार होतील. ”

त्यांच्या त्या शब्दांचा खरेपणा मला पुढें सात आठ वर्षांनीं कळायचा
होता. त्यांच्या बोलण्यांतली सहानुभूति आणि धीर मात्र मला त्या क्षणीं
देखील पटण्यासारखा होता.

संपादकाची भूमिका जरी मी अल्पकाळांत सोडली तरी त्यामुळें माझ्या
साहित्यसेवेत अंतर पडलें नाहीं. उलट मी आतां नोकरीवाचून रिकामा
राहिल्यामुळें चरितार्थांचं साधन म्हणून लेखन करणं मला भाग होतं. ही
गोष्ट सोपी नव्हती; आणि काय करावं या विचारांतच मी होतो.

अशा वेळीं अगदीं अकल्पितपणें एक गृहस्थ माझ्याकडे आले
व म्हणाले,

“ जो एक ग्रंथ मराठींत लिहिला जावा अशी माझ्या आयुष्यांतली
तीव्र महत्त्वाकांक्षा आहे तो तुम्ही लिहा. तुम्हीच तो लिहूं शकाल. किंबहुना,
माझ्या एका महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्ततेसाठींच परमेश्वरी सूत्र हाललेलं आहे
आणि तुम्ही मोकळे आहांत असं मी समजतो. ”

त्या गृहस्थांचं नांव डॉ. गणपुले. त्यांचं म्हणणं मीं ताबडतोब मान्य
केलं, आणि १९२१ च्या ऑगस्टमध्ये मी असा एक ग्रंथ लिहूं लागलों कीं जो
पुढें अगदीं एकमतानं उत्कृष्ट ठरला व ज्यायोगें मराठी साहित्यांत बहुमोल
भर घातल्याचा अभिमान मीं धरला तर तें उचित होईल.

त्या ग्रंथाचं नांव ‘ मानसोपचारः शास्त्र व पद्धति. ’

‘मानसोपचार : शास्त्र व पद्धति’ या ग्रंथाची एकंदर छत्तीस प्रकरणे असून त्याची पृष्ठसंख्या जवळ जवळ साडेपांचशे आहे. पण हा ग्रंथ मी अवघ्या आठ महिन्यांत लिहून पूर्ण केला. १९२१ च्या ऑगस्टमध्ये मी त्याचं पहिलं प्रकरण लिहिलं, व ता. १९ मार्च १९२२ या दिवशीं शेवटचं. ‘मानसोपचार’ हे ‘Psycho-Therapeutics’ या इंग्रजी शब्दाचं भाषांतर आहे. मानवी शरीराच्या व्याधींचा उद्भव केवळ शरीर-व्यापारांतील दोषामुळे होत नसून त्यांचा मनाशीं संबंध आहे, व त्यामुळे रोगाचा परिहार करण्याच्या बाबतींत रोग्याचं मानसिक सामर्थ्य जागृत करून कामी लावल्यास मोठा कार्यभाग होईल, या स्थूल सिद्धान्तावर उभारलेल्या उपचारपद्धतीस Psycho-Therapeutics म्हणतां येईल. डॉ. गणपुले यांनी ही उपचारपद्धति स्वीकारून आपला दवाखाना कित्येक वर्षे पुण्यास चालविला होता. त्यांचा हा उपक्रम नवीन व लौकिक समजुतीच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्यांना उपहास, अपमान इत्यादि सर्व दशा भोगाव्या लागल्या होत्या. मिशनरी साहेबांची चेष्टा व्हावी त्या प्रकारची

त्यांची पुष्कळ चेष्टा झाली होती. “सायको ग्राम” नांवाचा ग्राम तयार करून ते विक्रीत असत, व ज्या घरांत ते राहात त्याच्या भिंतीवर त्याची मोठमोठ्या अक्षरांत जाहिरात होती. रस्त्यानं जाणारे येणारे टवाळ लोक ती सरळ वाचण्याऐवजीं “वायको साम ! वायको साम !” अशा आरोळ्या ठोक्रीत ! परंतु डॉ. गणपुले यांनीं असल्या उपहासाला दाद न देतां आत्मविश्वासानं व चिकाटीनं आपलं कार्य चालूं ठेवलं होतं. अद्भुत चमत्कारांसारखे वाटावे असे रोगपरिहार त्यांनीं प्रत्यक्ष करून दाखविले होते, व अखेर लोकमान्य टिळकांसारख्या मंडळीकडून प्रशस्तिपत्रं मिळविलीं होती.

परंतु जी उपचार-पद्धति आपण वापरतो तिचीं मूलभूत तत्त्वं आणि तिचं स्वरूप याचं ज्ञान आपल्या देशांत-निदान मराठी बोलणाऱ्या आपल्या बांधवांत घरोघर पसरावं अशी त्यांची तीव्र इच्छा होती, व यासाठीं या विषयावर ग्रंथ लिहवून घेऊन प्रकाशित करण्याचा ध्यास त्यांनीं धरला होता. ग्रंथ लिहिण्याचं मी कबूल केलं तेव्हां त्यांना जो आनंद झाला त्याचं वर्णन करणं कठीण आहे.

त्यांनीं या विषयावर निवडक इंग्रजी ग्रंथांचा संग्रह केला होता. ते सगळे ग्रंथ मीं प्रथम वाचून काढले. मानसशास्त्राची मला पहिल्यापासूनच फार आवड होती. त्या शास्त्राशीं या विषयाचा अगदीं निकट संबंध असल्यामुळें या ग्रंथांतहि मला फार गोडी वाटूं लागली. डॉ. हडसनचें Law of Psychic Phenomena अन् Law of Mental Medicine हे दोन ग्रंथ तर मला शास्त्रीय विषयांवरील सुसंबद्ध व सुगम लिखाणाचे आदर्श वाटले. गणपुल्यांच्या संग्रहांतील सर्व ग्रंथांचं वाचन मी अल्पावधींत संपविलं. जो मराठी ग्रंथ लिहायचा तो शक्य तेवढा निर्दोष करण्याच्या हेतूनं आपल्या वैदिक वाङ्मयांत, उपनिषदांत, व योगसूत्रांत या विषयाशीं जिचा संबंध दर्शवितां येईल अशी जी माहिती सापडेल ती वापरण्याचं मी ठरविलं. ती गोळा करायला मला मुळींच श्रम करावे लागले नाहींत. कारण ती घरांतच तयार होती. माझे वडील वेदान्तविषयांत पारंगत होते, व त्यांच्याशीं चर्चा करून मला माहिती तर अनायासानं मिळालीच, पण शिवाय इंग्रजी ग्रंथांतील प्रतिपादनाशीं तिचा समन्वय कसा करतां येईल

यात्रद्विही दृष्टि मला आली. इतकी तयारी झाल्यावर मी ग्रंथाचं लेखन सुरु केलं, अन् जो लिहित गेलों तो अखेरच्या 'समाप्त' पर्यंत. येवढा मोठा साडेपांचशें पानांचा ग्रंथ, पण मी तो अगदीं एकटाकीं लिहून काढला. याचीं कारणं दोन. एक विषय मला स्वच्छ समजला होता व मनोमय पटला होता; अन् दुसरं, ग्रंथाचा आराखडा अगदीं पहिल्यापासून मी मनाशीं निश्चित केला होता.

या कारणांमुळेच माझी जात्याच सुबोध व प्रवाही लेखनशैली या पुस्तकांत अगदीं प्रकर्षानं प्रगट झाली. मला तर असं वाटतं कीं या ग्रंथाचं लेखन म्हणजे त्या वेळीं हलके हलके बनत चाललेल्या माझ्या लेखन-शैलीला मोठी नामी संधि मिळाली. वेधाशीं घर्षण करतां करतां शस्त्राला धार चढावी तद्वत् शास्त्रीय विषयावर घासतां घासतां माझ्या प्रतिपादन-शैलीला निर्मलपणा आणि भाषेला सुगमता व ओघ हे गुण प्राप्त झाले. या गुणांच्या योगानंच तो ग्रंथ शास्त्रीय असूनहि व त्याची किंमत चार रूपये असूनहि एखाद्या कादंबरोसारखा तो झपाट्यानं खपला.

माझ्या या कामगिरीबद्दल कृतज्ञता दाखविण्यांत डॉ. गणपुले यांनीं यत्किंचित्ही कसूर केली नाही. लेखनाचा मोबदला म्हणून त्यांनीं आठशें रूपये तर मला दिलेच, पण प्रेमाचा आहेर म्हणून पंच्याऐंशीं रूपये किंमतीचं सोन्याचं घड्याळही दिलं. मी मनगटावरचं सोनेरी घड्याळ उभ्या आयुष्यांत वापरलं तें हेंच एक.

“मानसोपचार” ग्रंथाचं प्रकाशन आर्थिक दृष्ट्या कल्पनेपलीकडे यशस्वी झाल्यामुळे डॉ. गणपुले यांनीं माझ्यामागं सारखा लकडा लावला, कीं या विषयावर अजून पुष्कळ माहिती लोकांना देण्यासारखी आहे, आणखी एक ग्रंथ लिहा. परंतु त्यांची विनंति मी मान्य केली नाही. “मानसोपचार” लिहावयास मी १९२१ सालीं तयार झालों तो बऱ्याच अंशीं त्या वेळच्या माझ्या वेकारीमुळे. ती आपत्ति माझ्यावर पुन्हा यायची होती, व तीं आल्यावर डॉ. गणपुल्यासाठीं आणखी एक ग्रंथ मी लिहिणार होतों. पण त्या योगायोगाला अजून चार वर्षांचा अवधि होता.

‘मानसोपचार’ हें पुस्तक मी एकटाकीं लिहिलं हें खरं; परंतु तें लिहिण्याच्या संबंध कालावधींत मी पुण्यासच होतों असं नव्हे. त्या पुस्तकाचं

पहिलं प्रकरण मी १९२१ च्या ऑगस्टमध्ये लिहिलं, अन् लगेच सप्टेंबर महिन्यांत मी दिल्लीस गेलों.

दिल्लीच्या 'सेंट स्टीफन्स' नांवाच्या प्रख्यात कॉलेजांतील तत्त्वज्ञानाच्या प्रोफेसरची जागा मला मिळाली, व तिकडे मी रवाना झालों. बनारसच्या संगीत परिपदेस गेलों असतांना दिल्ली-आग्न्याची मुशाफरी मी केली होती. त्या वेळीं जर दिल्लीचा एखादा इसम मला म्हणाला असता कीं दोन वर्षांनीं इथल्या कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून तुम्ही याल तर तें मला खरं वाटलं असतं काय ? पण तसं झालं. माझ्या आयुष्यात असा चमत्कार इतके वेळां घडलेला आहे कीं आपलीं लहानमोठीं सुखदुःख योगायोगावर अवलंबून असतात अशी माझी खात्री होऊन चुकली आहे. 'केवळ' योगायोगावर असं मी मानीत नाहीं हं ! मी जबरदस्त प्रयत्नवादी-हट्टी आहे. पण प्रयत्न करूनही फल हुकलं किंवा थोडासाच प्रयत्न करून 'देतां किती घेशिल दो करांनीं ?' अशा मापानं भाग्य उघडलं, तरी मला आश्चर्य वाटत नाहीं. दोन्ही न्याय सृष्टींत आहेत हें मला माहीत झालं आहे. दोहोंची तयारी माणसानं ठेविली पाहिजे हें तत्त्व माझ्या आयुष्यानं मला शिकविलं आहे. यालाच मी 'कर्मयोग' समजतो. Healthy Cynicism असंही या वृत्तीचं वर्णन करतां येईल. ही वृत्ति फार हिताची आहे असं मी अगदीं निःशंकपणें सांगेन, "जीविताकडे पाहण्याची माझी दृष्टी" या विषयावर सुमारे तीन वर्षांपूर्वीं रेडिओवरून जें भाषण मी केलं, त्यांत माझ्या याच मनोवृत्तीचं स्वरूप मी विषद केलं होतं. ही माझी वृत्ति बनावयास ज्या घटना कारण झाल्या त्यांतच 'सेंट स्टीफन्स' कॉलेजांतील मोठ्या पगाराची जागा मला अचानक मिळाली या गोष्टीची गणना करावी लागेल.

दिल्लीस पोचतांच कॉलेजचे प्रिन्सिपल रुद्र यांच्या भेटीला गेलों तेव्हां त्यांनीं प्रवास कसा काय झाला वगैरे कुशल प्रश्न केले, माझ्या कामाची मला समजूत दिली, अन् मग विचारलं,

"तुम्ही इथें राहण्याची वगैरे व्यवस्था काय केली आहे ?"

मीं म्हटलं, "अजून कांहींच नाहीं."

ते म्हणाले, "मग माझ्याकडेच राह्यलां कां येत नाहीं तुम्ही ?"

हा प्रेमळ प्रश्न अत्यंत अनपेक्षित होता. मी गोंधळून गप्प राहिलों.
तोंडातला चिरूट दूर करून ते म्हणाले;

“ Are you a vegetarian ? ”

मी म्हटल, “ Yes. But not a bigotted one ! ”

ते हसले व चटकन् म्हणाले, “ मग तुम्ही माझ्याकडे राह्यला याच.
संकोच करूं नका. तुम्ही इतक्या दूरच्या परप्रांतांतून आलांत. तुमच्या सुख
सोयी मला पाहिल्या पाहिजेत.”

मग मी आढेवेढे घेतले नाहीत. मीं माझं सामान ठेवलं होतं तेथून
घेऊन आलों. अन् कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून दाखल होण्याच्या आधींच
प्रिन्सिपल रुद्र यांच्या घरांत खर्च देऊन राहणारा पाहुणा नात्यानं प्रवेश केला.

दिल्लीच्या मुक्कामांतला माझा दिनक्रम फार सुंदर होता. कॉलेजची वेळ
सकाळीं नऊ ते दुपारीं एकपर्यंतची असे. कॉलेजला जाण्यापूर्वी ‘छोटी हजेरी’
(छोटी कसली, चांगली ठेकर येईपर्यंत बडी हजेरी) व्हायची, नंतर कॉलेज
सुटल्यानंतर दुपारचा खाना व्हायचा. नंतर एक तासभर विश्रांति झाली,
कीं सुंदर हिरवळीच्या कोर्टसवरचं टेनिस जें सुरू व्हायचं तें सूर्यास्तापर्यंत.
म्हणजे साडेचार पांचपर्यंत. कारण उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंवाळ्याच्या
आरंभीचे दिवस होते ते ! मग रात्रीं पुन्हा बडा खाना व्हायचा ! बी. ए.चे
तत्त्वज्ञानाचे वर्ग मीं न्यू पूना कॉलेजांत असतांना घेतले होते. पण
दिल्लीच्या कॉलेजांत मला एम्. ए.चेहि वर्ग घ्यावे लागत. या व्याख्यानांची
तयारी करण्यासाठीं मी रोज अडीच तीन तास वाचन करीत असे, आणि
शिवाय ‘मानसोपचार’ ग्रंथाचं लेखन मी अखंड चालू ठेवलंच होतं.
खूप वाचावं, खूप लिहावं, खूप खेळावं, खूप खावं असा दिनक्रम चालू
झाला. आणि या दिनक्रमाच्या आनंदांत फारच मोठी भर घालणारी
एक गोष्ट मला मिळाली होती ती म्हणजे प्रिन्सिपल रुद्र यांचा सहवास.

हे गृहस्थ बंगाली ख्रिश्चन होते. खरो ख्रिश्चन वृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं
पूर्णपणें बिंबलेली होती. धर्माचा खरा अर्थ त्यांना कळला होता, व तो
त्यांच्या वागण्यांत बोलण्याचालण्यांत मला पदोपदीं दिसून येई. कमालीची
सहिष्णुता, उत्कट परोपकारदक्षता, आणि अढळ आनंदी वृत्ति व शांति या
गुणांचं ध्येय सतत नजरेसमोर ठेवून ते चालत आहेत हें मला थोड्याच

दिवसांत कळून आलं. त्यांच्या ठिकाणीं विनोदबुद्धीही फार मोठ्या प्रमाणांत होती, व रोज रात्री जेवणाच्या वेळीं त्यांच्या गोष्टीवेल्हाळपणाला भरती येई आणि आमची हसतां हसतां पुरेवाट होई. मग कधीं राजकारणाच्याही गप्पा निघत. त्यांचा व गांधींचा चांगलाच स्नेह होता. इतका कीं गांधी दिल्लीस आले कीं त्यांचा मुक्काम रुद्रांच्या बंगल्यावर असे. पण गांधींची राजकारण-विषयक मतं रुद्रांना बिलकुल संमत नव्हती. जेवणाच्या वेळीं हा विषय निघाला, कीं ते गांधींच्या मतावर सडकून टीका करायचे, व म्हणायचे, “ मला गांधी भेटला कीं दर वेळीं मी त्याला त्याच्या तोंडावर सागतो हें सगळं. ”

त्यांच्या या सडेतोडपणाचा व त्यांच्या आणि गांधींच्या दाट स्नेहभावाचा प्रत्यक्ष पुरावा मला एकदां चांगलाच पहावयास मिळाला.

गांधी दिल्लीस आले व आमच्या (म्हणजे रुद्रांच्या !) बंगल्यांतच उतरले. गांधींनीं त्या सुमारास ‘ यंग इंडिया ’ मध्ये संततिनियमनावर लेख लिहून गर्भप्रतिबंधक कृत्रिम उपायांचा तीव्र निषेध केला होता, व अल्प संतति व्हावी यासाठीं पतिपत्नींनीं कडक ब्रह्मचर्यानं राहावं असं प्रतिपादलं होतं.

संभाषणाच्या ओघांत प्रि. रुद्र यांनीं गांधींच्या या लेखाचा विषय काढला व त्यांचं प्रतिपादन किती अव्यवहार्य आहे तें दाखवून द्यायला सुरुवात केली. गांधी हड्डी व वादपट्ट. ते काय आपलं म्हणणं परत घेतात ? पतिपत्नींनीं ब्रह्मचर्य व्रताचं पालन केलंच पाहिजे हें पालुपद ते कांहीं केल्या सोडीनात. शेवटीं प्रि. रुद्र यांनीं मुद्दे काढायचं सोडून मिस्किलपणें हंसत म्हटलं,

“ ब्रह्मचर्य, ब्रह्मचर्य ! तुला काय लागतंय ब्रह्मचर्याच्या गोष्टी शिकवायला ! पन्नाशी झाली तुझी, अन् अर्धा डझन मुलं झालीं तुला तेव्हां करतो आहेस हा उपदेश ! पण वात्रा, तूं हें विसरतोस कीं या देशांतलीं अर्धी लोकसंख्या कुणाची आहे, तर ऐन विशी-पंचविशींतल्या स्त्रीपुरुषांची ! त्यांचा विचार कर जरा !

सरळ वैयक्तिक हल्ला होता हा. पण तें बोलणं ऐकतांच गांधी मोठमोठ्यानं हसूं लागले.

निरुत्तर होतांच स्मित किंवा हास्य करण्याची त्यांची ही युक्ति मला कांहीं अगदींच अपरिचित नव्हती !

माझ्या दिल्लीच्या मुक्कामांत 'मानसोपचार' पुस्तकाचं लेखन तर मी झपाट्यानं केलंच, परंतु शिवाय ज्या गोष्टींचा पुढील साहित्यसेवेत मला निःसंशय उपयोग झाला अशा पुष्कळशा गोष्टी घडल्या. एक तर पुष्कळशा इंग्रजी कादंबऱ्या मी वाचून काढल्या; आणि याहूनहि अधिक महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, इंग्रजी व मुसलमानी राहाणीचं अवलोकन मला करायला मिळालं.

स्टीव्हन्सन्, लॉक्, गार्डिनर, बर्नार्ड शॉ, वेल्स हे ग्रंथकार मी विशेष आवडीनं वाचले, व त्यांचीं पुस्तकां वाचतांना माझ्या मनांत सारखं येऊं लागलं कीं, इंग्रजी भाषेंत जी सफाई व लवचिकपणा आहे तो मराठींत कां आणतां येऊं नये. मराठी साहित्याचं वाचन मी पद्धतशीरपणानं केलेलं नव्हतं, पण पुष्कळ केलं होतं. उपरोक्त ग्रंथकारांचं लिखाण जों जों मनाला मोह घाली तों तों वाटे, ही मोहकता आपल्या भाषेंत नाहीं. टिळकांचं चरित्र लिहिण्याच्या उद्देशानं त्यांचे 'केसरी'तले अग्रलेख मी लक्षपूर्वक वाचले होते. ते वाचतांना त्यांच्या भाषेमागं कळकळीची प्रचंड ज्योतिः

असल्याचा प्रत्यय खचित येई; तथापि तिच्यांत आधुनिकता आहे असं वाटत नसे. ताजेपणा, खेळकरपणा, स्वैरता इत्यादि गुण मला फक्त तात्या-साहेब केळकरांच्या लेखनांत कांहीं अंशानं दिसत; परंतु त्यांची देखील लेखणी जुन्या काळांत रेंगाळत आहे असं पदोपदीं वाटे. मराठी भाषेवर आधुनिक संस्कार अद्याप व्हायचे आहेत असं मनांत येई, आणि मग वाटे आपण स्वतः या दृष्टीनं जोराचा प्रयत्न करून पाहावा.

बर्नर्ड शॉ यांच्या पुस्तकांचा ज्यांनीं चांगला अभ्यास केलेला आहे अशी मंडळी मला पुष्कळां एक विचित्र कवुली देतात. मी जेव्हां त्यांना विचारतो, “शॉची ‘Irrational Knot’ ही कादंबरी तुम्हांला कशी काय वाटली ?” तेव्हां ते आश्चर्य दाखवून म्हणतात. “शॉची या नांवाची कादंबरी आहे ? आपल्याला माहीत नव्हतं बुवा !” कॉलेजच्या ग्रंथालयांत देखील शॉचीं बाकी सर्व पुस्तकं असावीत पण ‘Irrational Knot’ ही कादंबरी सांपडूं नये असा अनुभव मला आला आहे. असं कां असावं कळत नाही. ही कादंबरी मी प्रथम दिल्लीस वाचली तेव्हां मला फार आवडली. ती अस्सल शॉ छपाच्या विचित्र पात्रांनीं भरलेली आहे. उदाहरणार्थ, त्यांतली ‘एलिनॉर’ एके ठिकाणीं म्हणते, “You never see people in all their selfishness until they pretend to love you !” प्रतिष्ठा आणि प्रेम यांच्यातील विरोधावरच कादंबरीचं कथानक आधारलेलं आहे. नायिकेवरच आपलं प्रेम व्यक्त करण्याकरतां माझ्याशीं तूं विवाह करशील काय असं विचारण्याकरतां नायक जें एक विस्तृत पत्र तिला लिहितो तें तर अत्यंत मार्मिक, व सडेतोड विचारांचा सुंदर नमुना ठरेल. शॉच्या कोणत्याहि नाटकाचं वाटलं नाही इतकं या कादंबरीचं आकर्षण मला वाटलं मनांत सारखं येऊं लागलं, कीं मराठी कादंबरींत या तऱ्हेची चित्तवेधकता आली पाहिजे.

याच सुमारास एच्. जी. वेल्स यांची ‘Ann Veronica’ ही कादंबरी माझ्या वाचण्यांत आली, व तिनं तर माझ्या मनाची फारच पकड घेतली. आयुष्यांत जिला धैर्यानें झगडावं लागलं अशा एका तरुण मुलीची ही गोष्ट आहे. तिच्यांतलीं स्वभावचित्रं फारच कुशलतेनं रंगविलेलीं आहेत. पात्रांच्या

संभाषणांत अगर निवेदनांत असे सुंदर मार्मिक विचार विखुरलेले आहेत कीं काहीं विचारू नका. उदाहरणार्थ, “One must have young people just as one must have flowers” किंवा “One has got to be a better man than one’s father, or what is the good of successive generations?” किंवा “They say there are spots on the sun, Not for me! It warms me, and lights me, and fills my world with flowers. Why should I peep at it through smoked glass to see things that don’t affect me?” आणि कादंबरींतील मध्यवर्ति कल्पना व्यक्त करणारे पुढचे उद्गार तर अतिशयच सुंदर आहेत.

“Life is two things mixed and muddled up together. Life is morality--life is adventure. Morality tells you what is right, and adventure moves you. If morality means anything, it means keeping bounds. If individuality means anything it means breaking bounds—adventure. Will you be moral and your species, or immoral and yourself?”

There is no sense in morality unless you are fundamentally immoral.

माझ्या जुन्या डायरींत पाहून त्यांतील नमुने म्हणून हे तीनचार उतारे दिले. (हे निवडतांना माझ्या मनांत आलं, त्या काळीं माझ्या वाचनांत आलेल्या सुंदर लिखाणाची मी किती मुबलक नोंद ठेवीत असे. माझ्या सध्यांच्या लेखनाचा व्यापामुळे माझ्या डायरीचीं पानं अलीकडे कोरी राहतात हें एक नुकसान म्हणायचं !)

अलीकडे अलीकडे एन्.जी. वेल्स यांच्या कादंबरी-लेखनाला रूक्ष स्वरूप येत गेलेलं आहे, व ललितलेखक म्हणून त्यांच्यावरची माझी भक्ति उडाली आहे. परंतु, त्यांच्या लेखणीचा ललितविलास तेव्हां ऐन भरांत होता. ‘Ann Veronica’ आवडल्यामुळे त्यांच्या ‘Love and Mr. Lewis-ham’, ‘Secret Places of the Heart’ इत्यादि आणखीहि कादंबऱ्या मी वाचल्या. या सर्व वाचनाचा परिणाम होऊन अगदीं आधुनिक भाषा-शैलीनं कादंबरीलेखन करतां येतं कां पहावं असं मी मनाशीं ठरविलं, आणि

१९२२ च्या मार्च महिन्यांत एका नव्या कादंबरीचं पहिलं प्रकरण मी लिहून काढलं. या कादंबरीचं नांव 'कुलाब्याची दांडी' !

अशा प्रकारें एकीकडे प्रत्यक्ष लेखन करीत असतांना पुढें माझ्या कादंबरी लेखनांत ज्या साहित्याचा मला फार उपयोग झाला असं साहित्यही मी अजाणतां गोळा करीत होतो.

दिल्लीस असतांना आजूबाजूच्या टापूंत मीं बराच प्रवास केला. अमृतसरपर्यंत मीं हिंडून आलों, आणि उच्चवर्णीय मुसलमानी संस्कृतीचं एक केंद्र जें अलीगढ शहर तेथें पुष्कळ वेळां गेलों. कॉलेजांत माझ्या विद्यार्थ्यांपैकीं बरेचसे विद्यार्थी खानदानी मुसलमान घराण्यांतले होते. मीं त्यांच्यांत पुष्कळ मिसळत असे. ते मला आपल्या घरीं वारंवार जेवायखायला बोलवीत व आपल्या घरांतील माणसांचा परिचय करून देत. त्यांच्या सहवासामुळें मी थोडी उर्दू भाषाहि शिकूं लागलों. (पुढें पुण्यास असतांना एका प्रसिद्ध मौलानांच्याजवळ मी त्या भाषेचा थोडासा पद्धतशीर अभ्यासहि केला.) मुसलमानी घराण्यांत ज्या गोष्टी मीं पाहिल्या त्यांचा 'अटकेपार' ही कादंबरी लिहितांना फार उपयोग झाला. आणि दिल्लीस असतांना भोंवतालच्या प्रदेशांत केलेली मुशाफरीहि कादंबरी-लेखनाच्या दृष्टीनें मला फायद्याची झाली. 'जादूगार', 'दौलत' या कादंबऱ्यांनीं लोकांचं चित्त एकदम वेधलं याचं एक कारण खुद्द महाराष्ट्राबाहेरच्या दूरदूरच्या स्थळांची आकर्षक वर्णनं त्यांत होती हें होय. या वर्णनांची बरीचशी तयारी मी दिल्लीस असतांना नकळत होत होती.

आणि याखेरीज कादंबरीलेखनास उपयुक्त असं आणखी एक गमतीचं साहित्य मी आपोआप गोळा करीत होतो. तें म्हणजे युरोपियन स्त्रीपुरुषांचे चित्रविचित्र नमुने.

माझ्या पुष्कळशा कादंबऱ्यांत एकेक युरोपियन पुरुषाचं अथवा स्त्रीचं पात्र आहे. हीं पात्रं गौण असूनहि त्यांची आठवण वाचकाला विशेष राहते. 'प्रवासी'तील जर्मन तरुणी 'मॅगडा शूवर्ट' हिच्या स्वभावचित्रावर तर वाचक फार खूष झाले होते. कादंबरीच्या कथानकांत एक युरोपियन पात्र आणायचं हा माझ्या लेखनतंत्राचा एक भाग कांहीं काल होता, व त्या काळांतल्या माझ्या कादंबऱ्यांची आकर्षकता कांहीं अंशानं त्यावर अवलंबून होती.

माझ्या कादंबऱ्यांत आलेल्या युरोपियन स्त्री-पुरुषांचीं स्वभावचित्रं मी चांगली रंगवूं शकलो याचं कारण त्यांचे रीतिरिवाज, त्यांची ज्ञानलालसा, त्यांची विचारसरणी इत्यादि गोष्टींचा दिल्लीच्या मुक्कामांत मीं प्रत्यक्ष अनुभव घेतला हेंच म्हटलं पाहिजे.

दिल्लीच्या सेंट स्टीफन्स कॉलेजचे प्रिन्सिपल रुद्र बंगाली ख्रिश्चन होते. त्यांच्या हाताखालच्या अध्यापकवर्गांत पांच सहा इंग्रज गृहस्थ होते. मला लवकरच दिसून आलं कीं, हे सारे इंग्रज प्रोफेसर प्रिन्सिपल रुद्र यांचा वरिष्ठ अधिकार अगदीं तत्परतेनं मान्य करून कॉलेजच्या नित्यनैमिक कामांबद्दलचे त्यांचे हुकूम यत्किंचितहि तक्रार न करतां पाळीत. प्रिन्सिपल रुद्र यांना कॉलेजांतील सर्व मंडळीं 'Burra Sab' अशा कांहींशा आदराच्या व कांहींशा सलगीच्या टोपण नांवानं ओळखीत असत. रुद्रांनीं काढलेला एखादा हुकूम वावगा दिसण्यासारखा असला म्हणजे आम्हां अध्यापकांच्या खोळींत त्यावर साहजिकच जी टीका होई तिच्यांत हे इंग्रज प्रोफेसर सामील होत, आपल्या मार्मिक विनोदानं ते आम्हाला हसवीतही. परंतु विनोद आणि चर्चा संपल्यावर 'But any way Bura Sab's word has to be respected.' हे त्यांचे उद्गार ठरलेले असत. कॉलेजच्या राज्यकारभारांत शिस्त राखण्याची त्यांची तत्परता मला अतिशय कौतुक करण्यासारखी वाटे. स्वतःच्या गोऱ्या कातड्याचा अभिमानत्या तत्परतेच्या आड ते कधीहि येऊं देत नसत.

मात्र खाजगी बैठकींत त्यांचा तो अभिमान दुप्पट उसळी मारून वर येई. ते इंग्रज प्रोफेसर आपल्या त्रायकांमुलांसकट प्रिन्सिपल रुद्र यांच्याकडे जेवायला पुष्कळदां येत, व आपल्या घरीं आम्हांलाही वारंवार बोलवीत. अशा खान्यांच्या वेळीं गप्पागोष्टींना कधीं कधीं गभीर वादविवादाचं स्वरूप येत असे, आणि हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय अकांक्षांचा विषय त्यांत अनेक वेळां निघत असे. मग ते इंग्रज प्रोफेसर आपल्या जातीचीं अस्सल अरेरावी भाषा बोलूं लागत, रुद्रांच्याकडे पाहून 'You Indians' असं म्हणायला ते कमी करीत नसत, आणि सिव्हिल सर्वेटांनीं व मिशनऱ्यांनीं केलेल्या हिंदुस्थानच्या वर्णनांतून पाठ केलेलीं वाक्यं घडाघड म्हणून दाखवीत. इंग्लंड म्हणजे एक शुद्ध ठगांचा देश असून केवळ शौर्याच्या जोरावर

इंग्रजांनीं एकहि देश जिंकलेला नाही याचे ऐतिहासिक पुरावे आम्हालाही मुखोद्गत असत व आम्ही त्यांना अगदीं भरभक्कम उलट अहेर प्रत्येक वेळीं करीत असूं. प्रिन्सिपल रुद्रांनीं तर एकदां स्पष्ट असे उद्गार काढले,

“तुमच्या गमजा आजपर्यंत चालल्या, परंतु आतां आम्ही हिंदी लोक पुरते जागे झालों आहोंत आणि जगांतहि तुमची पत उरलेली नाही. वीस वर्षांत आम्ही तुम्हांला पार हाकून देतो कीं नाही बघा.”

आणि रुद्रांच्या त्या खणखणीत धमकावणीला त्या इंग्रज प्रोफेसरांपैकीं एकानं लगेच उत्तर दिलं,

“हें पाहा, तुम्ही जागे नव्हे महाजागे झालांत तरी इंग्रजांची संपूर्ण हकालपट्टी तुम्ही करूं शकणार नाही. राज्यकर्ता म्हणून नव्हे, तर धाडसी मुशाफीर म्हणून इंग्रज मनुष्य हिंदुस्थानांतच काय, जगाच्या चाहेल त्या भागांत सदैव राहिल. तो त्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे.”

त्या इंग्रज प्रोफेसराचे हे उद्गार फार अर्थपूर्ण नाहींत काय ?

असल्या बोलण्याचालण्याची अगदीं मोकळेपणानं खातापितांना गंमत चाले. त्या इंग्रज स्त्रीपुरुषांचा स्नेह झाल्यानं त्यांच्या गुणदोषांचं नीट अवलोकन करण्याची मला चांगली संधि मिळाली, व तिचा मी पुरेपूर फायदा घेतला.

त्या मंडळींत अर्थशास्त्राचे एक प्रोफेसर होते. त्यांची ब्रह्मिण हिंदुस्थान देशाचा अभिमान धरणारी होती. तिनं संगीत व चित्रकला या विषयांच्या परीक्षा दिल्या होत्या व हिंदी संगीताचा व चित्रकलेचा अभ्यास करण्यासाठीं ती इकडे आली होती. इंग्लंडमध्ये असल्यापासूनच बंगाली लोकांचा व तिचा विशेष परिचय झाला असल्यामुळें बंगाली चित्रकारांची चित्रकला व बंगाली लोकांचं संगीत यापलीकडे हिंदुस्थानांत निराळी चित्रकला अथवा संगीतपद्धति नाही अशी या तरुण इंग्रज स्त्रीनं कल्पना करून घेतली होती. तिच्या कल्पनेवर एकदां मी अतिशय जोराचा हल्ला केला. पडवळासारख्या हातापायांच्या व बुबुळें बाहेर निघालेल्या भयानक डोळ्यांच्या बंगाली चित्रांतील त्या स्त्रीपुरुषाकृतींची जेव्हां मी अगदीं मर्यादा न ठेवतां टर उडविली, आणि बंगाली लोकांत प्रसृत असलेल्या संगीताचा दर्जा किती खालचा आहे तेंहि सरळ सांगितलं, तेव्हां ती म्हणाली,

“माझी समजूत किती चुकीची होती तें मला कळलं. पण केवळ ती चूक दाखवल्यानं तुमचं काम संपलं असं समजू नका.”

मी तिच्याकडे प्रश्नात्मक दृष्टीनं पाहिलं असलं पाहिजे. ती पुढें म्हणाली “माझी चूक दुरुस्त करण्यांत तुम्ही मला मदत करायला नको?”

मी म्हटलं, “मी तशी प्रत्यक्ष मदत कांहींच करूं शकणार नाहीं. कारण मी स्वतः चित्रकारहि नाहीं किंवा कलावंतहि नाहीं.”

“नसाल. परंतु या विषयांवर तुमच्याशीं नुसत्या गप्पा मारल्या तरी माझा फायदा होईल येवढं मला कळतं.”

मग आमच्या संगीतविषयक गप्पा वारंवार होऊं लागल्या.

एकदां संभाषणाच्या ओघांत नृत्याबद्दलचं बोलणं निघालं तेव्हां ती एकदम थन्नकून मला म्हणाली,

“माझी पुष्कळ दिवसांची एक इच्छा तुम्हीं पूर्ण केली पाहिजे. एका प्रवासवर्णनाच्या पुस्तकांत मी वाचलं आहे कीं, या दिल्ली शहरांत नाचणाऱ्या तरुण मुली आहेत, व त्यांचं नृत्य पहाण्यासारखं असतं. तुम्ही मला तें दाखविलं पाहिजे.”

मी म्हटलं, “वाप रे! तुम्ही काय बोलतां त्याची तुम्हांला कल्पना आहे. का? तें नृत्य पाहण्यासाठीं किती भलत्या जागीं जावं लागेल याची तुम्हांला थोडीशी जरी माहिती असती तरी तुम्ही असं बोललां नसतां.”

“मला माहित आहे, कीं त्या नर्तिका बाजारपेठेंत राहतात. परंतु मला जर त्यांचं नृत्य अभ्यासासाठीं खरोखर पाहायचं असेल तर त्या ठिकाणीं जाण्यांत मला भीति अगर अप्रतिष्ठा कां वाटावी? वाटलं तर मी आपल्या भावाला सरळ विचारीन व मी, तो आणि तुम्ही असे आपण तिघे मिळून जाऊं.”

मी मनाशीं म्हटलं, तुझ्या ज्ञानलालसेपुढें नमस्कार असो, बया!...

अशा प्रकारें इंग्रज माणसांच्या स्वभावाचे गमतीदार नमुने मला दिल्लीस असतांना पाह्यला मिळाले. तिथल्या मुक्कामांत ‘मानसोपचार’ ग्रंथ व ‘कुलाब्याची दांडी’चीं पहिलीं कांहीं प्रकरणं येवढंच प्रत्यक्ष लेखन मी करूं शकलों, तरी पुढच्या कित्येक कादंबऱ्यांतल्या स्थलवर्णनांची व स्वभावचित्रांची सामग्री माझ्याजवळ तयार झाली!

दिल्लीची माझी नोकरी कायमची नव्हती. सेंट स्टीफन्स कॉलेजांतले तत्त्व-ज्ञानाचे कायमचे प्रोफेसर अभ्यासासाठी रजा घेऊन युरोपला गेले होते, व त्यांच्या गैरहजेरीत त्यांचं काम करण्यासाठी मला घेण्यांत आलं होतं. अर्थात् दिल्लीची ती नोकरी पत्करतांना तिथें स्थिर होण्याच्या कल्पनेनं मी गेलोंच नव्हतों; परंतु, हें खरं असूनहि दिल्ली सोडतांना मला वाईट वाटलं. पुण्या-मुंबईच्या आवाढव्य कॉलेजांच्या तुलनेनं 'सेंट स्टीफन्स' हें दिल्लीचं फार नामांकित खरं पण फार छोटं कॉलेज होतं. परंतु कॉलेज लहानसंच असलं म्हणजे अध्यापक व विद्यार्थी यांजमध्ये अधिक निकट संबंध येतात. शिवाय, परप्रांतीय अध्यापक असला कीं विद्यार्थी प्रथम प्रथम त्याला दूर ठेवून पारखीत असले तरी अशा दूरस्थ अध्यापकाविषयी विद्यार्थ्यांच्या मनांत एकदां आवड उत्पन्न झाली कीं तो त्यांना इतरांपेक्षां जास्त हवासा वाटूं लागतो. सेंट स्टीफन्स कॉलेजांत मी एकटाचं महाराष्ट्रीय प्रोफेसर होतों, व त्यामुळें महाराष्ट्रियांचे आचारविचार, मराठ्यांची भाषा, आणि मराठ्यांचा इतिहास समजून घेण्याच्या कुतूहलानं विद्यार्थी माझ्या

कडे अधिकच आकृष्ट होत असत. मी क्रिकेट व टेनिस खेळत असल्यामुळे त्यांच्यांत मिळून मिसळून वागण्याची संधि मला फार मिळे. हॉकीचा खेळ मी खेळत नसे परंतु कॉलेजची मॅच असली की, विद्यार्थ्यांत मिसळून ती पाहिल्यावांचून मी राहात नसे. अद्वितीय हॉकी खेळणारा म्हणून ज्यानं सबंध जगाचं प्रशंसापत्र पुढें मिळविलं त्या ध्यानचंदाचा खेळ मी दिल्लीस असतांनाच प्रथम पाहिला. विद्यार्थ्यांवरुन मी खेळत असे, वनभोजनाच्या सफरी निघाल्या की त्यांत सामील होत असे, निरनिराळ्या विषयावर त्यांचे व माझे निकराचे वाद होत असत. अशा प्रकारें तिथले दिवस घालविल्यामुळे दिल्ली सौडतांना मला फार वाईट वाटलं. विद्यार्थ्यांनीं मला निरोप देण्यासाठीं सभा भरविली तींत भाषण करतांना प्रत्येकजण माझ्याकडे वळून म्हणे, 'तुम्ही चाललांत. आम्ही तुम्हांला विसरणार नाहीं. तुम्हीहि आमची आठवण ठेवा.' माझ्या हाताखालीं एम्. ए.च्या वर्गांत उत्तमसिंग नांवाचा एक प्रौढ शीख विद्यार्थी होता. कशीद्यानं ज्यावर जाईचीं नाजूक फुलं भरलीं आहेत असं एक वस्त्र माझ्या हातीं देऊन तो म्हणाला, 'मेरे प्यारे पंडितजी, आपणांला आठवण म्हणून देण्यासाठीं घरून माझ्या पत्नीकडून हें वस्त्र मी मुद्दाम तयार करवून आणलं आहे !' हा विद्यार्थी अमृतसरचा होता. पुढें पुष्कळ वर्षे तो मला नियमानं लिहीत असे व प्रत्येक पत्रांत तो विचारी, 'माझ्या घरीं यायचं तुम्हीं मला वचन दिलेलं आहे. केव्हां येणार ?' मी त्याला दर वेळीं उत्तर लिही, 'इतक्यांत नाहीं पण केव्हां तरी येणार खास.' आतां त्याचा माझा पत्रव्यवहार नाहीं. तथापि मी मनार्शीं पुष्कळदां म्हणतो, 'आपल्याला एकदां अमृतसरला जायचं आहे.'

दिल्लीहून परत पुण्याला आल्यावर डॉ. गणपुल्यांचा पुन्हा आग्रह सुरू झाला की, 'मानसोपचारा'च्या पुढचा ग्रंथ लिहा. त्या पुस्तकाच्या शेवटच्या प्रकरणांत या दुसऱ्या आगामी ग्रंथाचा उल्लेख होता. त्यामुळे डॉ. गणपुल्यांना पत्र लिहून वाचक विचारीत की, 'फडक्यांकडून पुढचं पुस्तक तुम्ही केव्हां लिहून घेणार ? आम्ही वाट पाहत आहोंत.' डॉ. गणपुले हीं पत्रं माझ्यापुढें टाकीत आणि म्हणत, " इतक्या लोकांची निराशा किती दिवस करणार तुम्ही ? "

एकदां मीं म्हटलं, " माझं चुकलंच थोडसं."

त्यांनीं विचारलं, “ चुकलं ? तें काय ? ”

“ ‘मानसोपचार’ इतकं चांगलं होऊं घायला नको होतं मी.”

यावर ते हसले. पण लगेच गंभीर मुद्रा करून म्हणाले, “ तें काहीं नाहीं, आतां लवकर लिहा दुसरं पुस्तक.”

मी त्यांचं म्हणणं ऐकून त्यांना हवं तें दुसरं पुस्तक लिहायला आरंभ केल्याहि असतां; परंतु दोन गोष्टी आड आल्या.

एक अशी कीं, आप्पासाहेब गोखले व मी मिळून एक निराळीच योजना त्या सुमारास आंखीत होतो व तिचं आकर्षण मला अधिक वाटत होतं. ती योजना म्हणजे एक नवं सुंदर मासिक काढण्याची.

आप्पासाहेब गोखल्यांनीं आतां ‘जगद्धितेच्छु’ छापखाना सोडला होता व वरंच मोठं भांडवल जमवून ‘विजय प्रेस’ नांवाचा स्वतःचा छापखाना सुरू करून अल्पावधींत तो नांवलौकिकास आणला होता. आप्पासाहेब गोखले छपाईच्या धंद्यांत वाकब्रगार तर होतेच, पण इतर कोणी करीत नाहीं असं काहीं विशेष करून दाखवावं अशी ईर्ष्या धरणारे ते एक महत्त्वाकांक्षी गृहस्थ होते. आम्ही दोघे मिळून मासिकाचे वेत अगदीं जोरानं करूं लागलों. माझ्या लेखणीवर त्यांची श्रद्धा होती. त्यांच्या उमेदीवर आणि उद्योगशीलतेवर माझी होती. जें ‘रत्नाकर’ मासिक आम्ही पुढें १९२६ सालीं सुरू केलं तें कदाचित् याच वेळीं निघालं असतं; परंतु तितक्यांत दुसरीच एक घटना घडली.

सिंध हैदराबाद येथें वेझंटवाईंनीं पूर्वीच स्थापन केलेल्या थिऑसॉफिकल कॉलेजचं रूपांतर होऊन तें मुंबई विश्वविद्यालयाला जोडलं गेलं, व त्या कॉलेजांत प्रोफेसरची जागा मला देऊं करण्यांत आली. अर्थात् मी तिकडे जावयास निघालों; आणि त्यामुळें आप्पासाहेब व मी उभयतांनीं असं ठरवलं कीं, मासिक काढण्यांचा वेत काहीं दिवस लांबणीवर टाकावा, आणि तूर्त आप्पासाहेबांनीं वर्गणीदारांना वर्षांतून चार पुस्तकं देणारी अशी एक ग्रंथमाला काढावी. या मालेचं नांव ‘विजय साहित्य’ असं ठेवण्यांत आलं, अन् तिच्यासाठीं पहिली तीन पुस्तकं मी लिहून घावीं असं ठरलं. यांपैकीं ‘कुलाब्याची दांडी’ ही कादंबरी मी लिहितच होतो. मी पुण्याहून हैदराबादला गेलों तों या कादंबरीचीं तयार झालेलीं सात आठ प्रकरणं

वेंगमधें बरोबर घेऊन अन् उरलेलीं प्रकरणं शक्य तितक्या लवकर लिहून काढण्याचा हेतु मनांत धरून.

परंतु माझा हा हेतु पूर्ण झाला नाही.

सिंध हैदराबादला गेल्यावर आजूबाजूचा प्रदेश हिंडून पाहण्यांत व सिंधी लोकांच्या चालीरीतींचं अवलोकन करण्यांत मी इतका गर्क झालों कीं, हातीं घेतलेलीं नवी कादंबरी लिहिण्याकडे माझं चित्तच कित्येक दिवस वळलं नाही. दिल्लीकडल्या मुलखापेक्षां सिंध प्रांताची नैसर्गिक छबी फारच निराळी. परंतु सौंदर्यलोलुप दृष्टीला समाधान वाटावं अशा पुष्कळ गोष्टी त्या प्रांतांत मला आढळल्या. वर्षाकाठीं अवघा तीन चार इंच पाऊस त्या प्रांताच्या वांट्याला येत असूनहि त्याची सुपीकता महाराष्ट्रानं हेवा करण्यासारखी मला वाटली. कुविख्यात 'सक्करचं धोरण' त्या वेळीं कुणाच्या कल्पनेंतहि नव्हतं. परंतु, सिंधु नदाचे कालवे जिकडे तिकडे त्या वेळींहि वाहत होते, व कालव्याच्या पाण्यावर पोसलीं जाणारीं शेतं आणि बागा पाहिल्या कीं, मनाला केवढी तरी प्रसन्नता वाटे. जिकडे तिकडे सुवत्ता आणि परिपुष्टता डोळ्यांना दिसे. माणसं धिप्पाड, आणि फळफळावळहि सुवलक व तेजःपुंज ! तीन हात लांबीचे व दंडाएवढ्या परिघाचे पांढरे स्वच्छ मुळे मी प्रथम पाहिले तेव्हां माझ्या मनांत चटकन् विचार आला तो हा कीं पुण्याकडच्या एखाद्या लग्नांतलं प्रयोजन इकडच्या चारसहा मुळ्यांवर सहज पार पाडतां येईल. सफरचंद, नास्पत, अंगूर, इत्यादि फळ इतकीं स्वस्त कीं, सामान्य माणसानं हि फलाहारावर मजेंत दिवस काढावेत. गौळवाड्यांत जाऊन दिवसांतून दोन वेळां बारा सोळा शेर दूध देणाऱ्या गार्ई पाहिल्या कीं, वाटे, श्रीकृष्णाचं बालचरित्र मथुरेंत न होतां या मुलखांत तर झालं नसेल ? गाढवंसुद्धां वेटीं अशीं कांतियुक्त व मस्त, कीं त्यांच्या जातीचं नांव शिबीखातर वापरण्याला संकोच वाटावा. गवळी रतिबाच्या कासंड्या घेऊन घरोघर जायचे ते गाढवावर बसूनच. किंबहुना, सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीनं तें जनावर घोड्याइतकंच प्रतिष्ठित वाहन तिकडे समजलं जातं. कॉलेजांत येतांना विद्यार्थी गाढवावर बसून येत नसत हे खरं, परंतु 'फुलेली' कालव्याच्या दुतफां रम्य वनश्रीच्या ज्या अगणित जागा होत्या तिथें वनभोजनासाठीं आम्ही गेलों कीं ते आपली गर्दभारोहणाची

झोस अगदी मनःपूत भागवून घेत असत. अशा थाटांतले विद्यार्थ्यांचे काहीं फोटो अजून माझ्या संग्रहीं आहेत.

निसर्गाच्या प्रसादामुळें माणसंहि हाडापेरानं मजवूत आणि उंचनिच बांध्याचीं दिसत. साधे कामकरी-शेतकरी पाहिले तरी अगदीं निरामय वाटत. निळसर रंगाच्या खरखरीत जाड्याभरड्या सैल तुमानी व गुडध्यापर्यंत पोंचणारे सदरे अशा वेशाचे, अन् रेखीव पाणीदार नाकाडोळ्यांचे भिकारी दाराशीं आले तरी कपाळावर व कानांच्या पाळ्यांवर रुळणारीं त्यांची केसांचीं झुलपं पाहून मनाला प्रसन्नता येई; आणि काहीं एकां विचित्र घाटाच्या सारंगीवर गज फिरवीत ते अस्सल सिंधी वळणाची कवाली म्हणू लागले कीं, ती कितीहि ऐकली तरी आणखी ऐकावीशी वाटे. मी पुष्कळदां त्यांना मुद्दाम आपल्या दाराशीं बोलावून घेई, व त्यांच्या गीताचे शब्द टिपून ठेवी. परंतु त्यांतली एखादी कवाली आपल्या बाजाच्या पेटीची साथ घेऊन मी स्वतःशीं म्हणू लागलों कीं ती मला अगदीं नीरस वाटे. मग माझ्या ध्यानांत येई कीं दारोदार फिरून भीक मागणाऱ्या त्या कव्वाळांच्या कंठधर्मांत आणि शब्दोचारांत शेंकडों वर्षांचा इतिहास आणि परंपरा होती व त्यांतच त्या कवालींचं खरं माधुर्य होतं !

अशा प्रकारें तो प्रदेश व तेथील लोक यांचं मनःपूत निरीक्षण करण्यांत मी प्रथम प्रथम दंग झालों होतों. अर्थात् निरीक्षणाच्या आनंदासाठीं मी हें सारं करीत होतों. मला कल्पना नव्हती कीं, माझ्याकडून पुढच्या लेखनाची ही आपोआप तयारी होत होती. 'अटकेपार', 'निरंजन' आणि 'काश्मिरी गुलाब' या माझ्या कादंबऱ्यांत सिंध प्रांतांतल्या स्थळांचीं जी वर्णन आहेत त्यांचं मूळ हैद्राबादला असतांना मीं जो प्रवास केला व अवलोकन केलं त्यांत आहे. 'निरंजन' कादंबरींत शेवटीं शेवटीं (बाविसाव्या व तेविसाव्या प्रकरणांत) हैद्राबाद शहराचं पुष्कळच वर्णन आलेलं आहे, आणि गुरुद्वार देवाल्याचं जें चित्र मीं काढलेलं आहे तें तर एखाद्या चित्रकारानं एखाद्या स्थळाची प्रत्यक्ष त्या ठिकाणीं बसून स्केचेस् करून ठेवावीत व नंतर त्यांवरून लँडस्केप तयार करावं तशा तऱ्हेचं आहे. हैद्राबादला असतांना त्या देवाल्यापासून एका हाकेच्याच अंतरावर मी राहत होतों.

हैद्राबादच्या मुक्कामांतले दोन अडीच महिने अशा रीतीनें एक प्रकारचा

खेळ करण्यांत घालविल्यावर त्या नादांत हातावेगळीं ठेवलेली 'कुलाव्याची दांडी' ही कादंबरी मग मात्र मी खचित पुन्हां जोरानं लिहूं लागलों असतां. परंतु तो विचार माझ्या मनांत येऊं लागला न लागला तोंच अकल्पितपणें मलाच हैद्राबाद सोडावं लागलं. या हकीगतींचा माझ्या साहित्यसेवेशीं साक्षात् संबंध नसला तरी माझ्या लेखनांत सतत प्रतिबिंबित होणारा माझा योगायोगावरील विश्वास त्या चमत्कारिक हकीगतीनं दृढावला हें उघड असल्यामुळें ती संक्षेपानं या ठिकाणी सांगावीशी वाटते.

ता. २१ जून १९२२ रोजीं मी सिंध हैदराबादच्या 'नॅशनल कॉलेज'-मधील जागेवर रुजू झालों. ही जागा मला देऊं करण्यांत आली याचं मुख्य कारण प्रिन्सिपल रुद्र यांनीं दिलेंलं सर्टिफिकेट. त्यांनीं शिफारसपत्रांत लिहिलं होतं, "आपण अगदीं बरोबर निशाण मारलं हें समजल्यावर शिकान्याला जसा आनंद होतो तसाच आनंद मी निवडलेले प्रो. फडके माझ्या कॉलेजांत काम करूं लागल्यावर त्यांचं शिकविणं पाहून मला झाला. त्यांना नाइलाजानं निरोप द्यावा लागतो याबद्दल मला अत्यंत खेद होत आहे." या सर्टिफिकेटामुळें माझी निवड तर झाली होतीच, परंतु माझ्याविषयीं फार अनुकूल अशी वृत्ति कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांच्या ठिकाणीं निर्माण झाली होती. मी दोन महिने काम केल्यानंतर त्यांनीं मला नोकरीवर कायम होण्याविषयीं विचारलं. इतक्या दूरच्या प्रांतांत स्थायिक व्हावं लागणार या दृष्टीनें मी त्यांना सांगितलं कीं, माझा पगार ताबडतोब तीनशें करीत असाल व बढतीचं प्रमाण निश्चित करीत असाल तर मी कायम होईन. हें माझं म्हणणं त्यांनीं आनंदानं मान्य करावं असंच होतं. तथापि त्यांच्या कार्यकारी मंडळाची सभा होऊन तिचा अधिकृत निर्णय माझ्या हातीं पडेपर्यंत अवधि होता.

मध्यंतरीं भावनगर येथील 'सामळदास' कॉलेजांत तत्त्वज्ञानाच्या अध्यापकाची जागा रिकामी असल्याचं कळल्यावरून मी त्या जागेसाठीं अर्ज केला होता. ता. १७ ऑगस्ट रोजीं त्या कॉलेजचें प्रिन्सिपल श्रीयुत कणिया यांजकडून मला तार आली कीं, तुमची निवड बहुतेक झाल्यासारखी आहे, परंतु तुमच्या नेमणुकीचा हुकूम देण्यापूर्वीं तुम्हांला प्रत्यक्ष भेटण्याची दिवाणसाहेबांची इच्छा आहे. ही तार मिळाल्यामुळें मी ताबडतोब भावनगरला गेलों. माझ्या नेमणुकीबद्दलच्या वाटाघाटी तिथें आधींच इतक्या

शिजलेल्या होत्या कीं फक्त एक जरूरीचा विधि म्हणून मी दिवाणसाहेबांची भेट घ्यायची आणि मग लगोलग माझ्या नेमणुकीच्या हुकुमावर त्यांची सही व्हायची, येवढ्याच काय त्या गोष्टी उरल्या होत्या. परंतु मी ज्या दिवशीं हैदराबादहून निघालों त्याच दिवशीं दिवाण सर प्रभाशंकर पट्टणी यांना कांहीं एका जरूरीच्या कामासाठीं भावनगरहून जावं लागलं. त्यामुळें माझं काम मी गेलों त्याच दिवशीं न होतां सर पट्टणी परत येईपर्यंत वाट पाहणं मला भाग पडलं. सिंधमधें ऑगस्ट महिन्यांत गोकुळअष्टमीच्या उत्सवानिमित्त शाळा-कॉलेजांना मोठी सुटी असते. ही सुटी चालू असल्या-मुळें मला रजेची अडचण नव्हती. शिवाय, स्टेटचा पाहुणा म्हणून माझी सरबराई इतकी सुंदर ठेवण्यांत आली होती कीं, दोन चार दिवस अधिक राहावं लागलं तर ती इष्टापत्तीच वाटावी. आणि याहिपेक्षां माझ्या मनाला आनंद देणारी गोष्ट होती ती ही कीं, जणू माझी नेमणूक झालीच आहे व मी त्यांच्यांतलाच एक आहे अशा भावनेनं तेथील अध्यापक माझ्याशीं वागत होते. मी नोकरीवर रीतसर रुजू झालों म्हणजे मला राहण्यासाठीं चांगली जागा पाहिजे या हिशोबानं त्यांनीं पांचदहा बंगले सुद्धां मला दाखविले. सारांश मी सामळदास कॉलेजांत काम करू लागणार याबद्दल सर्वांची अगदीं खात्री होती. मला पट्टणींची वाट पाहात काढावे लागलेले दोन तीन दिवस मला सुखाचेच झाले.

परंतु, सर पट्टणी परत आले व निराळीच घटना झाली, ज्या जुन्या प्रोफेसरांच्या जागीं माझी नेमणूक व्हायची होती त्यांनीं त्यांच्याकडे जाऊन त्यांचे पाय धरले व विनंति केली कीं, माझ्या संसाराच्या अन् मुलाबाळांच्या अशा अशा गोष्टी आहेत, तेव्हां मला निवृत्त करूं नका. पट्टणींच्या भेटीसाठीं मीं गेलो तेव्हा ते मला म्हणाले, 'त्या प्रोफेसरांचं असं असं हातापाया पडून सांगणं आहे. तेव्हां काय करावं?' मीं म्हटलं, 'मी काय सांगणार? आपल्याला उचित दिसेल तें करा.'

दुसऱ्या दिवशीं सर पट्टणींनीं निकाल केला कीं, फडके यांची नेमणूक एक वर्षभर लांबणीवर टाकावी.

प्रिन्सिपल कणिया पुष्कळ भांडले कीं, ते जुने प्रोफेसर आतां सेवानिवृत्त

होण्याच्या लायकीचे झाले आहेत, व कॉलेजच्या हिताच्या अन् विद्यार्थ्यांच्या संतोषाच्या दृष्टीनं फडक्यांची नेमणूक ताबडतोब करणं इष्ट आहे.

परंतु त्या वृद्ध प्रोफेसरमजकुरांविषयीं दयेची जी भावना पट्टणींनीं करून घेतली होती तिच्यापुढें प्रिन्सिपल कणियांचं कांहीं चाललं नाही. जातां-येतांच्या फर्स्ट फ्लास रेल्वे भाड्याचा अहेर मला संस्थानच्या तिजोरीकडून मिळाला आणि मी भावनगरहून परत निघालों. मला निरोप देण्यासाठीं आलेली प्रोफेसर मंडळी पुनः म्हणत होती, 'आज तुम्ही जातां, पण पुढच्या वर्षीं तर खचित याल.'

मी वरकरणीं हास्य करून म्हणत होतो, 'अर्थात्.' परंतु मनांत मात्र वाटत होतं, 'काय योगायोग असेल तो खरा.'

भावनगरची नोकरी मोठ्या पगाराची होती व ती मला त्याच वेळीं मिळाली असती तर मला आनंद झाला असतां हें खरं. तथापि ती मला मिळाली नाही याचं मला विशेष वाईटहि वाटलं नाही. कारण हैद्राबादच्या कॉलेजची मंडळीं मला कायम करतील ही माझी खात्री होती. त्यामुळें भावनगर स्टेशनवरून गाडी सुटल्यावर मागं मान टेकून खिडकींतून दिसणारी बाहेरची वर्षाकालीन सृष्टिशोभा पाहत मीं बसलों, तेव्हां मी म्हटलं, एका आजपर्यंत न पाहिलेल्या मुलखांत मजेंत मुशाफरी करावयास मिळाली, काय बिघडलं ?...

परंतु हैद्राबादला एका निराळ्याच अकल्पित घटनेचं ताट मधल्या अवकाशांत माझ्यासाठीं तयार झालं होतं.

आणि ते कुणाच्या कृपेमुळें ? तर...

ती एक सहजासहजीं खरी न वाटणारी गोष्ट आहे.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतः
 अनुक्रम ... ३३२२२२ ... वि: ...
 क्रमांक ... १०६१ ... नों: वि: १३१६

१८ ऑगस्ट १९२२ रोजी मी भावनगरला जावयास निघालों, तो २६ ऑगस्ट रोजी हैदराबादला परत आलों, आणि पाहतों तों ' अत्यंत जरूरीचें ' असं ज्यावर लिहिलं होतं असा एक लिफाफा माझ्या टेबलावर आदल्या दिवशींच येऊन पडला होता.

मी तो उघडला. आंतील पत्रावर हैदराबादच्या कॉलेजचे प्रिन्सिपल अडवानी यांची सही होती, आणि ' मला ताबडतोब येऊन भेटा; फार महत्वाचं काम आहे ' इतकाच मजकूर त्यांत लिहिलेला होता.

मी प्रिन्सिपलकडे जात असतां वाटेंत शेख नांवाचा एक विद्यार्थी भेटला. त्यानं मला मुद्दाम थांबवून म्हटलं, " Congratulations, sir."

मी म्हटलं, " कशाबद्दल रे ? "

तो म्हणाला, " तुम्ही इथून गेलांत त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं कॉलेजच्या गव्हर्निंग कॉलेजची सभा झाली अन् तुम्ही मागितलेल्या पगारावर तुमची कायमची नेमणूक करण्याचा ठराव पास झाला. "

" खरं म्हणतोस ? "

“ अगदीं पक्की बातमी आहे माझी. मिठाई दिली पाहिजे तुम्ही आम्हांला. ”

“ मिठाईच कां, मेजवानी देईन. ”

“ नाही, चेष्टा केली सर. मीच तुम्हांला देणार आहे. केव्हांचा ठरवू या वेत ? उद्यां रात्री ? ”

“ बोलूं त्याबद्दल सावकाश. आतां मी घाईत आहे. ताबडतोब येऊन भेटा म्हणून प्रिन्सिपल अडवानींच पत्र येऊन पडलं होतं माझ्या टेबलावर. ”

“ होय ? मी सांगितली तीच बातमी तुम्हांला द्यायसाठीं त्यांनीं तुम्हांला बोलाविलं असणार. ”

“ Let us hope so ” असं हंसत म्हणून मी आपल्या सायकलवर चढलों अन् पुढें झालों. शेखनं केलेला तर्क मला खरा वाटेना. मला कायम केल्याचा गव्हर्निंग कौन्सिलचा ठराव कळविण्यासाठीं अडवानींचं मला घरीं बोलविण्याची काय गरज होती ? तो हुकूमच माझ्याकडे त्यांनीं सरळ धाडला असता. आणि शिवाय, तो कळविण्यासाठीं माझी गज्ज घेण्याची त्यांची इच्छा असती तरी पत्रांत तशी थोडीशी सूचना त्यांनीं दिली नसती काय ?...अडवानींकडे मला कांहीं तरी वाईट बातमी समजणार आहे हा माझ्या मनांतला संशय जाईना.

“ गुड मॉर्निंग, फडके ” असं म्हणून माझं स्वागत करतांना अडवानींच्या चेहऱ्यावर जें हास्य मला दिसलं तें पाहतांच मी ओळखलं कीं तें कृत्रिम आहे. आणि मग त्यांच्या ठरीव लकवीप्रमाणें प्रत्येक वाक्याच्या आरंभीं डोळे मिटायचे आणि अखेर उघडायचे असं करीत जेव्हां जड आवाजानं बोलण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला तेव्हांच मी ओळखलं कीं माझा संशय खरा होता.

मी हैदराबादहून आठच दिवस दूर होतों पण तेवढ्या अवधींत माझ्या भवितव्यावर परिणाम करणाऱ्या किती तरी गोष्टी एखाद्या नाटकांत शोभतील अशा वेगानं घडल्या होत्या.

ता. १९ ऑगस्ट रोजीं कॉलेजच्या गव्हर्निंग कौन्सिलची सभा होऊन माझी कायमची नेमणूक झाली होती.

आणि आतां ता. २७ रोजीं त्याच गव्हर्निंग कौन्सिलची एक विनंति प्रि. अडवानी मला सादर करीत होते ती अशी कीं, मी आपण होऊन कॉलेजच्या नोकरीचा राजीनामा द्यावा.

ती सांगतांना अडवानी पुनः पुन्हा म्हणत होते, “फडके, आम्हांला तुम्ही अतिशय हवे आहांत. परंतु, आम्हांला कसं पेंचांत धरलं आहे त्याचा विचार करा.”

त्यांना खरोखर बिकट पेंचांत धरलेलं होतं.

कुणी ?—तर त्यावेळीं मुंबई सरकारच्या शिक्षणमंत्र्याच्या हुद्यावर असलेले आतांचे ‘डॉक्टर’ व त्यावेळचे नुसते रँग्लर र. पु. परांजपे यांनीं !

तो पेंच जितका खुनशी व दुष्टपणाचा तितकाच हैदराबादच्या नॅशनल कॉलेजच्या दृष्टीनं विनतोड असा होता.

तें कॉलेज पूर्वी बेझंटवाईनीं चालविलेलं स्वतंत्र कॉलेज होतं. त्याचं रूपांतर होऊन तें आतां मुंबई युनिव्हर्सिटीला जोडलं गेलं होतं. युनिव्हर्सिटीची मान्यता मिळून कॉलेजचं काम जरी जून महिन्यापासून प्रत्यक्ष सुरू-देखील झालं होतं तरी अजून दोन गोष्टी व्हायच्या होत्या. लायब्ररी, लॅबोरेटरी, इमारती, इत्यादि बाबतींत कॉलेजची व्यवस्था कशी काय आहे तें पाहण्यासाठीं युनिव्हर्सिटीनं नेमलेलं कमिशन येऊन गेलं होतं त्याचा रिपोर्ट व्हायचा होता; आणि कोणत्याहि नवीन कॉलेजला अखेरची जी मान्यता सरकारनं द्यायची असते तीहि या कॉलेजला मिळावयाची होती.

या दोन्ही गोष्टी आपल्याला अनुकूल अशा सहज होतील अशा सम-जुतींत कॉलेजचे लोक साहजिकच होते. कारण कॉलेजच्या सरंजामांत आणि व्यवस्थेंत न्यून काढायला त्यांनीं जागाच ठेवली नव्हती.

परंतु, अशा निर्धास्त खुपींत ती मंडळी असतांना ता. २० ऑगस्ट रोजीं प्रि. अडवानीला त्या वेळचे युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चॅन्सेलर चिमण-लाल सेटलवाड यांची तार आली कीं, ‘मला तावडतोव येऊन भेटा.’

अडवानी मुंबईस जाऊन सेटलवाडना भेटले तेव्हां त्यांना सांगण्यांत आलं कीं, ‘प्रो. फडके यांना तुमच्या स्टाफवरून कमी कराल तरच तुमच्या कॉलेजला सरकारी मान्यता मिळेल.’

अडवानी म्हणाले, “ फडके तर उत्कृष्ट शिक्षक आहेत ! ते आपल्या कामाला लायक नाहीत असं तर तुमचं म्हणणं नाही ? ”

“ नाही. ”

“ मग त्यांना कामावरून काढण्याबद्दल आग्रह कशासाठी ? ”

“ हा आग्रह माझा नाही. शिक्षणमंत्री परांजपे यांचा आहे. त्यांना तुम्ही भेटा. ”

“ ठीक आहे ” म्हणून अडवानी परांजप्यांच्याकडे गेले. ते अडवानीशी चर्चा करायला तयारच नव्हते. त्यांचं हडाचं एकच बोलणं, “ तुम्ही फडक्यांना काढा, नाही तर तुमच्या कॉलेजला सरकारी मान्यता मिळणार नाही. ”

परांजप्यांच्या त्या उद्गारांवरून त्या एकंदर प्रकाराचं खरं स्वरूप अडवानींच्या लक्षांत सहज आलं. फडक्यांवर वैयक्तिक सूड उगविण्याची आपली तहान परांजप्यांना भागवायची होती, व मंत्रिपदावर ते अधिष्ठित असल्यामुळे अधिकाराच्या जोरावर नॅशनल कॉलेजला पेंचांत धरून आपली तहान भागवून घेण्याचं त्यांनीं ठरविलं होतं. फडक्यांना काढा असा सरळ कागदोपत्रीं हुकूम देण्याची त्यांची छाती नव्हती, आणि म्हणून खासगी दटावणीचा हा भेकड मार्ग परांजप्यांनीं शोधून काढला होता. अडवानींच्या मनांत एकदां असहिं आलं कीं, परांजप्यांना सरळ सांगावं, तुम्हांला फडक्यांच्याविरुद्ध काय म्हणायचं असेल तें उघड म्हणून आम्हांला रीतसर हुकूम सोडा, मग त्याचा आम्ही विचार करूं. परंतु या विचारांत कांहीं अर्थ नव्हता. कारण परांजपे कागदोपत्रीं उघड उघड फडक्यांविरुद्ध ब्र काढूं शकत नव्हते हें जितकं खरं, तितकंच हेंहि स्पष्ट होतं कीं त्या घटकेला नॅशनल कॉलेजचा हात अन्य रीतीनं अडकलेला होता. त्यांची लॅबोरेटरी, लायब्ररी इत्यादि व्यवस्था पाहून गेलेल्या युनिव्हर्सिटी कमिशनचा रिपोर्ट अद्याप प्रसिद्ध व्हायचा होता. तो रिपोर्ट प्रतिकूल होईल अशी व्यवस्था परांजपे सहज करूं शकत होते. आणि अशा रिपोर्टाचा आधार घेऊन कॉलेजला मान्यता नाकारण्याचं काळं कृत्य परांजप्यांना अगदीं उजळ माथ्यानं करतां येण्यासारखं होतं. ही धमकी अडवानींना पर्यायानं सांगण्यांतहि आली. अर्थात् सत्तेपुढें शहाणपण न उरल्यामुळे

त्रस्त समंघा शांत हो ' असा मंत्र म्हणून अडवानी मुंबईहून परत आले होते. ते परत आल्याबरोबर कॉलेजच्या गव्हर्निंग कौन्सिलची सभा झाली होती व मी आपण होऊन राजीनामा द्यावा अशी मला विनंति करण्याचा ठराव पास झाला होता.

ही सारी हकीगत सांगतांना अडवानींच्या मनांतला संताप व दुःख मला स्पष्ट दिसत होतं. त्यांनीं आपलं बोलणं संपवून शेवटच्या वाक्याच्या वेळीं मिटलेले डोळे उघडून माझ्याकडे पाहिलं तेव्हां मी त्यांना म्हटलं,

“ तुम्ही ही गोष्ट मनाला लावून घेण्याचं विलकूल कारण नाहीं. तुमचा कसा नाइलाज आहे हें उघड दिसत असतांना मी तुम्हांला दोष देईन हें संभवतं काय ? माझ्यामुळे तुमच्या कॉलेजवर संकट यायला नको. मी आनंदानं जातो. ”

कॉलेजांतील विद्यार्थी व कित्येक नागरिक हा प्रकार कळतांच इतके खवळले कीं ते माझ्याकडे येऊन म्हणू लागले, आम्ही जाहीर सभा भर-वितों आणि परांजप्यांचा निषेध करतो. परंतु परांजप्यांची कारवाई कितीही दुष्ट आणि निंद्य असली तरी असल्या चळवळीनं कॉलेजचं अन-हित होईल हें मला स्पष्ट दिसत होतं. मी त्यांच्या म्हणण्याला संमति दिली नाहीं, व हैदराबाद सोडलं.

निरोपाच्या सभा झाल्या, सत्कार समारंभ झाले. २१ जून रोजीं माझ्या आयुष्यांतलं एक नवीन प्रकरण सुरू करण्यासाठीं मी या परमुलखांतल्या शहरीं जितक्या अकल्पितपणानं आलों होतो, तितक्याच अकल्पितपणानं ता. ५ ऑक्टोबर रोजीं परत पुण्यास जाण्यासाठीं मी निघालो !...

कोजागिरी पौर्णिमेची ती रात्र होती. आगगाडीच्या खिडकींतून बाहेर पाहिलं कीं चंद्राचं प्रसन्न पूर्णविम्ब स्वच्छ नीलाकाशांतून दिमाखानं तरंगत वर चढतांना दिसत होतं, आणि चंद्रिकेच्या शांत प्रकाशांत चमचमणारा वालुकामय प्रदेश विलक्षण शोभिवंत दिसत होता.

हैदराबादला असतांना त्या सारंगीवाल्या भिकाऱ्याकडून शिकून घेत-लेल्या गीतांपैकीं एक गुणगुणत मी मनाशीं विचार करूं लागलों, ही सृष्टि अन् विचित्र अकल्पित सुखदुःखप्रसंगांनीं भरलेलं हें मानवी जीवित—यांना कांहीं अर्थ आहे काय ?

आज जवळ जवळ वीस वर्षांनंतर माझ्या एकंदर आयुष्याच्या व्यापक दृष्टीनं हैदराबादला मी एकाएकां गेलों व तेथून अकस्मात् परत आलों, हा प्रकार माझ्या अहिताचा झाला असं मला वाटत नाही. तिथल्या वास्तव्याचे माझे चार महिने वाया गेले असंही मला वाटण्याचं कारण नाही. कारण आपत्तीच्या त्या अनुभवानं मला व्यवहारिक जगाचं अन् मनुष्य-स्वभावाचं जें ज्ञान झालं तें माझ्या लेखनाच्या उद्योगाला उपकारकच ठरलं असलं पाहिजे. आणि सिंध प्रांतांतल्या माझ्या वास्तव्याच्या कालाचा मी सौंदर्यशोधक दृष्टीनं उपयोग केला त्याचीं फळं तर माझ्या कादंबरी-लेखनांत आज माझ्या वाचकांना पाहायला मिळण्यासारखीं आहेत.

परंतु सिंहावलोकनाची ही दृष्टि त्या वेळीं मला कशी वापरतां येईल ? मी परत पुण्याला आलों तो काहींसा चिडलेल्या मनःस्थितींतच. मी असहकारितेच्या चळवळींतून अंग काढून घेतलं त्याबद्दलचा माझ्यावरचा लोकांचा राग अजून ओसरला नव्हता. लोकांना अद्यापि मी अप्रियच होतो. राजकारणांतून मी निवृत्त झालों त्याची शिक्षा मला मिळाली पाहिजे असा विचार करणाऱ्या लोकांना मला दिल्लीची व पाठोपाठ हैदराबादची जागा मिळाली हें पाहून वाईट वाटलं होतं. या लोकांना मला परत पुण्यांत यावं लागलं म्हणून फार आनंद झाला. आणि त्यांना फार आनंद होण्यासारखी गोष्ट घडली म्हणूनच मला फार विषाद वाटला.

अर्थात् हा विषाद मी दीर्घकाल टिकू दिला नाही. माझं आवडतं साहित्यविषयक कार्ये तर कुणी माझ्यापासून हिरावून घेऊं शकत नव्हतं ना ? त्यांतच मग होण्याचं मी ठरविलं. माझ्या नव्या कादंबरीचं लिहून झालेलं हस्तलिखित मी बाहेर काढलं. उरलेमीं प्रकरणं आतां त्वरेनं लिहून काढण्याचा मी निश्चय केला. 'विजय-साहित्या'तलं पहिलं पुस्तक म्हणून ही कादंबरी प्रसिद्ध करण्यासाठीं आप्पासाहेब गोखले वाटच पाहात बसले होते.

परंतु 'कुलाव्याची दांडी' १९२२ सालीं प्रसिद्ध होण्याचा योग नव्हता असं म्हटलं पाहिजे. कारण याच सुमारास आयर्लंडच्या इतिहासांत एक विलक्षण रोमांचकारी प्रसंग घडला, व त्यानं संबंध हिंदुस्थानांत जागृत केलेल्या जिज्ञासेचा फायदा घेऊन दुसरंच एक पुस्तक मी ताबडतोब लिहावं असं माझ्या व गोखल्यांच्या मतानं ठरलं.

सुप्रसिद्ध आयरिश पुढारी टेरेन्स मॅक्स्विनी यानं तुरुंगांत अन्नसत्याग्रह करून जवळजवळ ऐंशीं दिवसांच्या उपोषणानंतर प्राण सोडला. त्याच्या या अपूर्व दिव्यानं साऱ्या जगाचं लक्ष त्याच्याकडे व ज्या आयर्लंडच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत त्यानं अशा प्रकारें देह ठेवला त्या आयर्लंड देशाकडे जोरानं वळलं. हिंदुस्थानांतील लोक आयरिश लोकांकडे नेहमींच समदुःखी या नात्यानं पाहत आले होते. त्यामुळें मॅक्स्विनी मृत्युवश झाला तेव्हां जणूं आपल्याच एका पुढाऱ्याचं देहावसान झालं इतकं दुःख व ब्रिटिश राज्य-कर्त्यांनद्वलचा संताप या देशांत पसरला.

मॅक्स्विनीचं मराठी चरित्र लिहिण्याची ती अत्यंत योग्य संधि होती. मी तें झपाट्यानं लिहिण्यास प्रारंभ केला. त्या पुस्तकाचं नांव मी ठरविलं, ' हिंमत बहादर टेरेन्स मॅक्स्विनी. '

आयर्लंड देशांतलं गेल्या पंचवीस वर्षांचं राजकारण व मॅक्स्विनीचे उद्योग याबद्दल शक्य तितकी माहिती गोळा करून, व विवेचक बुद्धीनं अजमावून पुस्तक लिहिण्याची माझी केवढीहि इच्छा असली तरी तिचे विशेष चोजले करणं मला शक्य नव्हतं. मराठी वाचकांच्या भावनांचा ठाव घेईल असं चरित्र लिहिण्याचा माझा मुख्य हेतु होता आणि तें शक्य तितक्या ताबडतोब प्रसिद्ध करून लोकांची भूक भागविण्याचा आप्पासाहेब गोखल्यांचा वेत होता.

म्हणून विस्तृत वाचन करण्याच्या भानगडींत फारसं न पडतां मी पुस्तकाची आंखणी केली. पी. एस. ओहेगार्टी यांचं " A short life of Terence MacSwiney " हें पुस्तक, व स्वतः मॅक्स्विनीनं लिहिलेलं " Principles of Freedom " हें पुस्तक या दोहोंवर विशेष भर देऊन मी चरित्र लिहायला आरंभ केला. एकंदर सोळा प्रकरणांचं हें पुस्तक मी दहा दिवसांत लिहून काढलं.

आणि मग तें अल्पावकाशांत विजय साहित्यांतलं पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध झालं.

१९२२ सालची माझी डायरी चाळून पाहत असतां सोमवार ता. २५ डिसेंबर या पानावर ' रत्नाकर मासिका 'चें पत्रक लिहून तयार केलें अशी नोंद मला आढळली. यावरून असं दिसतं कीं जें नवें मराठी

मासिक काढण्याची कल्पना मी दिल्लीस जाण्याच्या आधीपासून माझ्या व आप्पासाहेबांच्या मनांत अंकुरित झाली होती ती आतां अधिक दृढ झाली असली पाहिजे. ' विजय साहित्या 'च्या पहिल्या पुस्तकांत घालून रवाना करण्यासाठीं उपरोक्त पत्रक मी तयार केलं असावं. मात्र, मासिकाची ही कल्पना लगेच अमलांत आली नाही. या गोष्टीचं मुख्य कारण अस कीं, मासिक काढायचं झाल्यास त्याच्या संपादनाची सर्व जबाबदारी पार पाडण्यासाठीं मी यापुढें पुण्यासच राहीन असा भरंवसा गोखल्यांना हवा होता, आणि पुण्यांतच स्थिर होण्याची माझी तर मनांतून तयारी नव्हती. कां कोण जाणे, पण मला वाटे एखाद्या कॉलेजांत प्रोफेसर म्हणून शिकविणं हेंच मला सर्वांत अधिक समाधान देणारं काम, आणि यांतच माझी खरी प्रतिष्ठा !

मॅक्सिवनीचं चरित्र हातावेगळं केल्यानंतर वास्तविक कादंबरीची पूर्णता मी लवकर करायची; परंतु त्या पुस्तकानं मराठी वाचकांच्या ठिकाणीं एक नवीनच भूक उत्पन्न केली. मॅक्सिवनीच्या निमित्तानं आयलंडकडे वळलेल्या लोकांच्या नजरेपुढें दुसरा एक आयरिश देशभक्त त्याहूनहि अधिक प्रामुख्यानं त्या वेळीं वावरत होता. त्यांचं चरित्र मी लिहावं अशा अनेक लोकांनीं सूचना केल्या. कै. शिवरामपंत परांजपे (' काळ 'कर्ते) यांना माझं मॅक्सिवनीचं चरित्र इतकं आवडलं कीं, त्यांनींहि गोखल्यांना हीच सूचना फार आग्रहानं केली.

या कारणानं ' कुलाब्याची दांडी ' पुन्हां मागें पडली. माझं पांचवं पुस्तक म्हणून ज्या पुस्तकाचं लेखन १९२३ सालच्या जानेवारी महिन्याच्या २१ तारखेस मी सुरू केलं तेंहि चरित्रच होतं.

त्या पुस्तकाचं नांव ' आयरिश धुरंधर इमॉन डी व्हॅलेरा. '

डी व्हॅलेराचं चरित्र लिहिण्यांत मी मुख्यतः दोन पुस्तकांचा उपयोग करून घेतला. एक डब्लिन येथील 'टालवट' प्रेसनं प्रसिद्ध केलेलं David T. Dwane यांनीं लिहिलेलं "Life of Emon De Valera," आणि दुसरं आयर्लंडच्या लढ्यांत ज्यानं डी व्हॅलेराच्या बरोबरीनं भाग घेतला त्या Don Griffith चं 'The Real Enemy'. परंतु, या दोन्ही पुस्तकांत मिळून जी माहिती मला उपलब्ध झाली ती इंग्लंडशीं आयर्लंडनं समेट केला व असलं मिळमिळीत स्वातंत्र्य आयर्लंडनं पत्करतां कामा नये असा हट्ट धरून व प्रेसिडेन्टच्या जागेचा राजीनामा देऊन डी व्हॅलेरा आयरिश पार्लमेंटमधून बाहेर पडला, त्या वेळपर्यंतची होती. मी चरित्र लिहायला घेतलं तें १९२३ च्या जानुआरी महिन्यांत. मधल्या वर्ष दीड वर्षांच्या अवधींत डी व्हॅलेरा कित्येक दिवस स्वकीयांच्या बंदिवासांत होता, अन् मुक्त झाल्यावर त्यानं तहाअन्वये अस्तित्वांत आलेल्या आयरिश सरकारशीं निकराची लढाई केली होती. त्याच्या चरित्रांतलं हें प्रकरण विषादकारक असलं तरी वेधकतेच्या दृष्टीनं महत्त्वाचं व आयर्लंडमधील चळवळीच्या

अभ्यासाच्या दृष्टीनं बोधकारक ठरण्यासारखं होतं खास. ही हकीगत आपल्या पुस्तकांत न आली तर तें एक मोठं वैगुण्य उरेल असं मला चाटलं, व गेल्या दीड वर्षांत वेळोवेळीं आयलँडवद्दलच्या ज्या बातम्या वृत्तपत्रांत आल्या त्यांचा नीट अभ्यास करून हा भाग लिहायचं मी ठरविलं. यासाठीं मला फार परिश्रम करावे लागले, परंतु त्या वेळीं मद्रासला 'स्वराज्य' नांवाचं जें उत्कृष्ट इंग्रजी वर्तमानपत्र निघत असे, त्याच्या फायलींनीं माझं काम पुष्कळच सोपं केलं. व्हॅलेराचं चरित्र लिहायला मी ता. २१ जानेवारी १९२३ रोजीं प्रारंभ केला, आणि ता. ४ फेब्रुवारी रोजीं—म्हणजे पंधरा दिवसांच्या आंत मी तें लिहून पुरं केलं.

माझ्या याही पुस्तकाची अगदीं निरपवाद रीतीनं सर्वत्र प्रशंसा झाली.

गोखल्यांच्या 'विजय साहित्या' साठीं जीं पहिलीं तीन पुस्तकं मी लिहून देणार होतो त्यांत आमच्या पहिल्या वेताप्रमाणें 'कुलाब्याची दांडी' ही कादंबरी प्रथम प्रसिद्ध व्हायची होती. परंतु प्रत्यक्ष गोष्टी घडल्या त्या अशा कीं, मॅक्सवनी व डी व्हॅलेरा यांच्या चरित्रांचीं दोन पुस्तकं अकस्मात् मागून येऊन पुढें गेलीं तरी ही कादंबरी ११ व्या प्रकरणावर रेंगाळत राहिली ती राहिलीच होती. त्या कादंबरीचं शेवटचं एकच प्रकरण लिहायचं आतां उरलं होतं, परंतु तें मी केव्हां लिहिलं?—१९२५ सालच्या माझ्या डायरींत २७ जानेवारीला मी नोंद केलेली सांपडते, "कुलाब्याच्या दांडी' चं शेवटचं १२ वं प्रकरण लिहिलं!"

या चमत्कारिक विलंबाचीं दोन कारणं होतीं. एक हें कीं, पुस्तकप्रकाशनाचा धंदा गोखल्यांनीं नव्यानंच सुरू केल्यामुळें पहिल्या दोन प्रकाशनांत घातलेले पैसे वसूल होईपर्यंत तिसरं पुस्तक काढणं लांबणीवर टाकणं त्यांना भाग होतं, आणि दुसरं कारण असं कीं, त्यांना घाई नव्हती हें जाणून मी आळस करीत होतो. मी पाहून ठेवलं आहे कीं, अगदीं कमाळीच्या शीघ्र वेगानं लिहिण्याची शक्ति जरी माझ्या ठिकाणीं आहे, तरी मागं तगादा असल्याखेरीज माझ्या हातून लेखन होत नाही. सवड सांपडली कीं लगेच कांहीं तरी लिहून ठेवावं ही माझी वृत्ति नाही. एखादं पुस्तक अगर कादंबरी तर राहोच, परंतु एखादा लहानसा लेख किंवा गोष्ट-

देखील माझ्याजवळ लिहून शिल्लक आहे असं आजपर्यंत कधीं झालेलं नाही. लेखनाच्या बाबतींतल्या या विचित्र वृत्तीमुळे माझा तोटा झालेला नाही हे खरं; परंतु आपल्या दोन कादंबऱ्या अन् सातआठ गोष्टी लिहून तयार आहेत असं सांगणारा एखादा उदयोन्मुख लेखक मला अधूनमधून भेटतो तेव्हां मला त्याचं नवल वाटतं. बाकी आपल्या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर 'आगामी पुस्तकें' या सदराखालीं अर्धा-पाऊण पुस्तकांचीं नांवां छापून आपल्या बहुप्रसवतेची वाचकांना ग्वाही देणारे प्रथितयश का काय म्हणतात तसले साहित्यिक आपल्याला आढळतातच कीं !

डी व्हेलेराच्या चरित्राचं पुस्तक मी आतां हातावेगळं केलं होतं; 'कुलाव्याची दांडी' पूर्ण करण्याची घाई नव्हती. 'रत्नाकर' मासिक काढण्याचे वेत तूर्त लांबणीवर टाकणं भाग होतं. अशा स्थितींत पुण्यांत राहणं मला विशेष सुखाचं वाटेना. न्यू पूना कॉलेज सोडल्यानंतर मी 'केसरी-मराठा' संस्थेंत व दिल्लीच्या. अन् हैदराबादच्या कॉलेजांत अशा तीन ठिकाणीं नोकरी केली होती; व त्या व्यतिरिक्त लेखनावरहि थोडाफार पैसा मिळविला होता. तथापि, मी असहकारितेच्या चळवळींत पडलों ही मोठी चूक केली अशा समजुतीनं माझे वडील मजवर बरेचसे रुष्ट होते. माझ्या आयुष्याला आलेली अस्थिरता मी स्वतःच्या अविचारानं ओढवून घेतली असें त्यांना वाटे हें मला माहित होतं. माझ्यावरचा त्यांचा रोष प्रेमांतून आणि सहानुभूतींतूनच उद्भवलेला आहे हें मला समजत नव्हतं असं नव्हे. तथापि त्या रोषाची सूक्ष्म जाणीव माझ्या मनांतून कांहीं केल्या जात नसे, व त्यामुळे नोकरीवाचून पुण्यास घरीं राहण्यांत मला समाधान वाटत नसे. पुण्याबाहेर कुठें तरी मनाजोगता उद्योग मिळविण्याच्या खटपटींत मी होतो.

न्यू पूना कॉलेजसाठीं देणग्या मिळविण्याचं काम करीत असतांना ज्या कित्येक श्रीमान् लोकांचा माझ्याशीं संबंध आला व माझ्यावर कमीअधिक लोभ जडला त्यांत सुप्रसिद्ध ठाकरशी घराण्यांतील मुंबईचे एक प्रमुख धनाढ्य व्यापारी हंसराज प्रागजी ठाकरसी हे एक होते. त्यांनीं मला लिहिलं, 'तिकडे पुण्यांत राहून काय करतां? तांबडतोव माझ्याकडे निघून

या. मी तुम्हांला उत्तम नोकरी देतो.' मी मुंबईस जाऊन त्यांना भेटलो तेव्हां ते मला म्हणाले,

“हं पाहा, फडके, तुम्ही स्वार्थत्यागपूर्वक कॉलेजांत शिकविण्याचा प्रयोग करून पाहिलांत, गांधींच्या चळवळींत भाग घेऊन पाहिलात, आतां माझं ऐकाल का जरा?”

मी हंसून विचारलं, “काय करूं?”

त्यांना पान खायची संवय असे. आपले लाल झालेले दांत दिसतील येवढं हास्य करून ते म्हणाले,

“पैसे मिळवा. तुम्ही मनांत आणाल तर पैशाचा ढीग उभा कराल. व्हिझिनेसमध्ये शिरा. त्या क्षेत्रांत तुमच्यासारख्या लोकांची फार गरज आहे.”

मी चांचरत म्हटलं, “पग माझी मनोवृत्ति—”

त्यांनीं माझा हात दाबला व म्हटलं, “पुरे, पुरे. आतां तुम्ही माझं ऐका.”

त्यांनीं दुसरे दिवशीं मला आपल्या मोटारींत घातलं आणि सेंट्रल बँकेचे पारशी मॅनेजर, पोचखानवाला, यांच्याकडे ते मला घेऊन गेले. त्यांना ते म्हणाले, “हे फडके. यांच्याबद्दल टेलिफोनवरून सारी माहिती मी तुम्हांला सांगितलीच आहे.”

मी मनाशीं आश्चर्य करूं लागलों, यांनीं सांगितलं आहे तरी काय कोणास ठाऊक!

माझं आश्चर्य संपण्याच्या आधींच पोचखानवाला माझ्याकडे पाहून हसले व हंसराज प्रागजींना म्हणाले, “ठीक आहे. यांना अॅप्रेंटिस म्हणून महिना ७५ रुपये पगारावर आजपासून मी नेमलं आहे.”

त्यांनीं घंटा दाबून पड्डेवाल्याला बोलावलं, मला कुणाकडे न्यायचं तें त्याला सांगितलं, व ‘लागा कामाला’ असं माझ्याकडे हसत पाहून म्हणून हंसराज प्रागजी निघून गेले.

पण बँकेतलं काम मी उणापुंग एक आठवडाभर सुद्धां केलं नसेल. माझ्या वृत्तीला तिथलं काम विलकूल पटण्यासारखं नव्हतं. पांचसहा दिवसांतच मी शरणचिष्टी लिहून दिली!

हंसराज प्रागजी माझ्यावर फार रागावले. ते म्हणाले,

“तुम्ही आपला कसा घात करून घेत आहांत त्याची तुम्हाला कल्पना नाही. तुम्ही ७५ रुपयांवर लागला होतां खरे, परंतु चारपांच वर्षांत तुम्हांला तीन साडेतीनशें रुपये पगार झाला असता, अन् पुढें तुम्ही किती मोठ्या हुद्यापर्यंत पोचला असतां काय सांगू ?...”

त्याचं म्हणणं खरं होतं.

मला ज्या दिवशीं पोचखानवाला यांनीं ॲप्रेंटिस म्हणून घेतलं त्याच दिवशीं दुसऱ्या एका पदवीधर तरुणाची अशीच नेमणूक झाली होती. तो बँकेच्या नोकरीला चिकटून राहिला, आणि आज त्याला माझ्या चौपट पगार मिळत आहे !

मात्र, या गोष्टीचं वैषम्य मला मुळींच वाटत नाही; किंवा बँकेची ती नोकरी व्यर्थ सोडली असा पश्चातापहि मला चुकूनसुद्धां कधीं झालेला नाही. माझ्या मनोधारणेशीं विसंगत असं काम करीत राहून मला कितीहि पैसा मिळाला असता तरी मला मानसिक संतोष वाटला नसता. आयुष्यांत या संतोषाची किंमत सगळ्यांत अधिक आहे.

सेंट्रल बँकेतलं काम नको म्हणून मी सोडलं, पण मुंबई सोडण्याची माझी इच्छा नव्हती. माझ्या मनाजोगतं काम मी शोधूं लागलों, आणि सुदैवानं मला तें लवकरच मिळालंहि.

रणछोडदास लोटवाला नांवाच्या एका गृहस्थांनीं विद्यार्थ्यांसाठीं एक वसतिगृह चालविलेलं होतं. त्याच्या सुपरिंटेंडंटची जागा त्यांनीं मला देऊं केली. एके काळीं ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’पेक्षांहि अधिक इरसाल अँग्लो-इंडियन पत्र म्हणून गाजलेलं ‘अडव्होकेट ऑफ इंडिया’ हें पत्र त्यांनीं विकत घेतलं होतं, व साप्ताहिकाच्या स्वरूपांत चालविलेलं होतं. या पत्रासाठीं त्यांना एक चांगला संपादकहि हवा होता. तेव्हां मी हें संपादकीय काम व वसतिगृहाची देखरेख अशा दोन्ही गोष्टी कराव्यात असं त्यांच्या माझ्यांत ठरलं, व हीं दोन्ही कामं मला आवडतील अशीच असल्यामुळें ता. १८ ऑगस्ट १९२३ रोजीं मी लोटवाला यांच्याकडे कामावर रुजू झालों.

लोटवाला यांच्याकडे १९२४ च्या ऑक्टोबरपर्यंत मी राहिलों, व या सव्या वर्षाच्या अवधींत माझ्या हातून लेखन व वाचन विविध आणि

विपुल झालं. ज्या वसतिगृहाची देखरेख माझ्याकडे होती तें लोटवाला यांनीं कांहीं एका विशिष्ट ध्येयाच्या पूर्ततेसाठीं काढून चालविलेलं होतं. ते स्वतः सोशालिस्ट मताचे होते व त्या मताचा प्रसार विद्यार्थ्यांत व्हावा अशी त्यांना तळमळ वाटत होती. ज्या ठिकाणीं राहण्याची सोय चांगल्या प्रकारें होऊं शकते असं वसतिगृह काढून त्यांत सोशालिस्ट मतांच्या ग्रंथांच्या संग्रह वाचण्यासाठीं खुला ठेवला तर तेथें येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून त्या साहित्याचं वाचन सहजच होईल अशी त्यांची कल्पना होती. वसतिगृहाची देखरेख माझ्याकडे आली, त्या बरोबरच तेथील ग्रंथसंग्रहाची आवड विद्यार्थ्यांत उत्तम करण्याचं कामहि माझ्याकडे आलं. सोशालिस्ट मताचं तत्त्वज्ञान मी त्या वेळेपर्यंत वाचलेलं नव्हतं. त्यामुळें वसतिगृहांतील त्या पुस्तकांचा स्वतःच भरपूर उपयोग करून घ्यायचं मी ठरवलं. मार्क्स, एन्जल्स, प्रिन्स क्रॉफोर्ट्किन्, बर्नर्ड शॉ, लॅस्की इत्यादींचे त्या संग्रहांत होते तेवढे सारे ग्रंथ वाचून काढण्याचा सपाटा मी सुरू केला. मी असं ऐकलं होतं कीं, पाश्चात्य देशांतल्या कांहीं नमुनेदार ग्रंथालयांतून प्रत्येक पुस्तकाचा व्यवस्थित सारांश काढून तो पुस्तकाबरोबरच वाचकांना मिळेल अशी व्यवस्था लायब्रेरियनकडून होत असते. अशा सारांशांना Monograms म्हणतात. वसतिगृहाच्या ग्रंथसंग्रहांतलीं जीं विशेष महत्त्वाचीं पुस्तकं मी वांचलीं त्यांचे असे Monograms मी तयार केले. ते त्या लायब्ररींत अजून कदाचित् असतीलहि.

या वाचनाप्रमाणें ' अँडव्होकेट ऑफ इंडिया ' पत्राच्या संपादनांतहि मी मनापासून लक्ष घातलं. या पत्राचं पूर्वीचं गोऱ्या कातड्याचं धोरण बदलून अगदीं जहाल राष्ट्रीय वादाच्या धोरणाचा त्यांतून पुरस्कार करावयाचा होता. ' केसरी-मराठा ' संस्था सोडल्यानंतर आतां तीन वर्षांनीं एक महत्त्वाचं इंग्रजी साप्ताहिक माझ्या हातीं आलं होतं. त्याचा मी भरपूर फायदा घेऊं लागलों. वृत्तपत्राला शोभेलशी इंग्रजी लेखनशैली कमावण्याची माझी हौस मी भरपूर भागवूं लागलों. माझ्या अग्रलेखांकडे लोकांचं लक्ष वेधत असल्याचं माझ्या प्रत्ययाला येई, व त्यामुळें अधिक चांगलं लिहिण्याचा मला हुरूप वाटे. ' अँडव्होकेट ' पत्राप्रमाणेंच ' हिंदुस्थान प्रजा-मित्र ' हें गुजराथी दैनिक लोटवालांच्याचं मालकीचं होतं (अजूनहि आहे).

त्याचं संपादन करणारे इंदुलाल याज्ञिक पुष्कळदां मला आपल्या खोलींत बोलावून घेत व मी गेल्याबरोबर तोंडांतून धुराची पट्टी सोडीत हात पुढें करून ते मला म्हणत, “ शाबास ! कालचा तुमचा अग्रलेख फारच छान होता. ” त्यांची शाबासकी मला हवीशी वाटे. कारण इंग्रजी भाषेवरच्या त्यांच्या प्रभुत्वाबद्दल मला त्यांचा हेवा वाटत असे.

इंदुलाल याज्ञिक यांचं त्या वेळचं चित्र मी येथें काढलं तर किसान चळवळीचे एक अग्रगण्य पुढारी म्हणून त्यांना आज ओळखणाऱ्या लोकांना तें खरंदेखील वाटणार नाहीं. ते संभाषणाच्या वेळीं जितक्या अस्खलित रीतीनं सुंदर इंग्रजी बोलत असत तितकाच त्यांच्या वागण्याचा व राहण्याचा थाट त्या वेळीं अस्खलित (विनचूक) इंग्रजी होता. बूट, विजार, शर्ट-स्लीव्हस्, अगदीं रेषेंत बसविलेला नेकटाय आणि तोंडांत धूम्रनलिका अशा ऐटींत स्वारी संपादकीय खुर्चीवर बसलेली असायची. त्यांचा दुपारचा खानादेखील एका बड्या हॉटेलांतून येऊन दाखल व्हायचा. मी माझ्या खोलींत काम करीत असतांना बशांवर कांद्याचमच्यांचे आवाज झालेले मला ऐकूं येऊं लागले कीं मी समजत असे एक वाजला ! आणि १९२३ सालीं अशा प्रकारें नखशिखान्त साहेब बनलेला हा गृहस्थ थोड्याच दिवसांपूर्वी गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळींतला आघाडीवरचा सेना-नायक व कट्टर गांधीभक्त होता ! परंतु, त्यांची गांधीभक्ति जी उडाली ती अगदीं उलट टोंकाला जाऊन तिचं गांधीविद्वेषांत आतां रूपांतर झालं होतं. ‘हिंदुस्थान-प्रजामित्र’ या पत्रांतून त्यांनीं गांधींवर टीकेचा नुसता भडिमार सुरू ठेवला होता. खासगी संभाषणांत गांधींच्या राजकारणाचा विषय निघाला म्हणजे तर जहरी कुचेष्टा करतांना त्यांच्या इंग्रजी वक्तृ-त्वाला असा भर येई कीं कांहीं विचारू नका ! आणि याच इंदुलाल याज्ञिकना मी १९३७ सालीं मजुरांच्या एका प्रचंड सभेंत बोलतांना मुंबईस पाहिलं तें खादीचं टाचकं धोतर, नेहरूछाप सदरा, जाकीट, व गांधी टोपी अशा वेपांत !

वसतिगृहाची व्यवस्था व ‘अँडव्होकेट’चं संपादन या कामांत माझा बहुतेक वेळ जात असे. याखेरीज आणखी कांहीं लेखन चालू ठेवण्या-इतकी सवड मला नव्हती, आणि तशी इच्छाही फारशी नव्हती.

परंतु एके दिवशीं रात्रीं माझ्या खोलीच्या दारावर कोणीतरी टकूटक् केलं.
मी म्हटलं, “ या आंत ”

आणि मी पाहतों तों माझ्यापुढें दुसरं कोणी नसून पूर्वीच्या ‘प्रभात’
मासिकाचे चालक केसरीनाथ धुमे होते.

गेल्या पांचसहा वर्षांत बराच फरक झाला होता त्यांच्यांत. साहेबी
थाटाचे कपडे जाऊन त्यांच्या जागीं साधा देशी पोप्राख आला होता आणि
महागाईची सफेत सिगारेटची जागा आतां कडक विडीनं घेतली होती.

मी विचारलं, “ काय धुमेसाहेब, ठीक आहे ? ”

ते हसत म्हणाले, “ कसचं ठीक ? रखडतो आहे. ”

“ बरं, हल्लीं करतां काय ? ”

“ करतां काय तें राहूं द्या. एक गोष्ट करणार आहे; आणि तुम्ही मद-
तीचं आश्वासन दिलंत तरच ती मला करतां येणार आहे. ”

मी म्हटलं, “ बोल. ”

“ एक मराठी साप्ताहिक काढणार आहे. ”

मी विचारलं, “ चालेल का चांगलं ? ”

“ असं चालवून दाखवितों कीं बघा तरी. पण तुमच्या लेखणीचा
भरपूर आधार पाहिजे. ”

“ नांव काय ठरविलं आहे साप्ताहिकाचं ? ”

ते म्हणाले, “ विनोद. ”

‘विनोद’ साप्ताहिकाचं स्वरूप त्याच्या नांवाला शोभेल असंच होतं. राज-कारणादि गंभीर विषयांची चर्चा त्यांत फार थोडी येत असे. प्रचलित विषयांमद्वल चर्चा करायचीच झाली तर तिला विनोदी स्वरूप देऊनच केली जात असे. नाटक-सिनेमा इत्यादि करमणुकीच्या विषयांना प्राधान्य दिलं जात असे. वाचकांचं मनोरंजन व करमणूक करण्याचंच या साप्ताहिकाचं धोरण होतं.

त्या वेळीं ‘विविध-वृत्त’ निघालेलं नव्हतं. ‘चित्रा’चे अगदीं पहिले संपादक रांगणेकर हे सुद्धां त्या वेळीं फार तर इंग्रजी शाळेंतल्या पहिल्या दुसऱ्या इयत्तेंत असतील. परंतु कै. अच्युतराव कोल्हटकर हे तेव्हां एक साप्ताहिक काढीत असत. त्याचं नांव आतां मला नक्की आठवत नाहीं. शिवाय अनंत हरो गद्रे यांचं ‘मौज’ नांवाचं साप्ताहिक त्या वेळीं विशेष लोकप्रिय झालेलं होतं. या दोन साप्ताहिकांशीं शर्यत करून ‘विनोद’ला आपलं स्थान उत्पन्न करून टिकवायचं होतं. अच्युतराव कोल्हटकर हे माझे आत्त होते त्यांचा माझ्यावर लोभहि फार होता. १९२४ सालीं त्यांची

लोकप्रियता पुष्कळच ओसरली होती. त्यांचं 'संदेश' नांवाचं दैनिक ऐन भरभराटींत असतांना एक काळ असा होऊन गेला होता कीं, ते मराठी वाचकांच्या गळ्यांतले तार्किक होते. 'संदेश' वाचल्याखेरीज लोकांना सकाळचा चहा सुचत नसे; आणि अच्युतरावांचं व्याख्यान म्हटलं कीं, श्रोत्यांच्या झुंडीच्या झुंडी सभास्थानीं लोटत असत. लोकप्रियतेच्या लोटेच्या ऐन माथ्यावर तरंगणाऱ्या अच्युतरावांना मला अगदीं जवळून निरखून पाहण्याची संधि पुष्कळ मिळाली होती. त्या मानाच्या स्थानावरून ते कोणत्या कारणांनीं कसे घसरले तो सारा इतिहास माझ्या डोळ्यांनीं मीं प्रत्यक्ष पाहिला होता. त्यांच्या चित्रविचित्र चरित्रांतली 'पानिपतची लढाई' १९१९ सालींच होऊन गेली होती. मी मुंबईस थोडा स्थायिक झालों व 'विनोद' पत्रांत लिहूं लागलों त्या वेळीं ज्याचं राज्य खालसा झालं आहे, ज्याचीं सत्ता आणि दरारा कुणी मानीत नाहीं, व नामशेष झालेल्या वैभवाचीं उरलींसुरलीं चार चिन्हं अंगावर घालून जो दिवस काढीत आहे अशा एखाद्या राजासारखी अच्युतरावांची अवस्था झालेली होती.

परंतु, वर्तमानपत्री लेखनाचे असे एकदोन जत्ररदस्त गुण अच्युतरावांच्या अंगीं होते कीं, त्यांच्या मावळू लागलेल्या प्रकाशानं देखील लोकांचे डोळे द्यावेत. वृत्तपत्राला साजेशी कांहीं एका स्वतंत्र प्रकारची चटकदार शैली त्यांनीं कमावलेली होती. विषय क्षुद्र असला तरी त्याबद्दल घोळून घोळून लिहून वाचकांना कसं झुलवावं तें त्यांना अवगत होतं. या वावर्तींत 'काळ'कर्ते शिवरामपंत परांजपे आणि अच्युतराव यांच्यांतला साम्यविरोध नेहमीं मनोरंजक वाटे. दहावीस कागदांच्या कपट्यांचा चिमटीत मावेल येवढा बोळा तोंडांत घालून त्यांतून पांचपंचवीस वार लांबीच्या विविधरंगी कागदी सुरळ्या तोंडाबाहेर उपसून काढणाऱ्या जादूगाराची उपमा दोघांनाहि शोभण्यासारखी होती. फरक मात्र असा कीं, परांजप्यांच्या कल्पना काव्याच्या फार उंच पातळीवरच्या, आणि शब्द भारदस्त व संस्कृत-प्रचुर; आणि उलट, कोल्हटकरांच्या कल्पनांची पातळी खालची व भाषाहि सरळ आणि राकट मराठी. परंतु या फरकामुळेच परांजप्यांचं 'काळ' पत्रं फक्त मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवि वर्गाचं पत्रं ठरलं, पण अच्युतरावांनीं जें जें दैनिक अगर साप्ताहिक काढलं तें तें सामान्य लोकांचं आवडतं पत्र ठरलं.

अच्युतरावांच्या चटकदार लेखनशैलीप्रमाणें त्यांच्या अंगचे आणखी जे दोन गुण माझ्या लक्षांत विशेषेंकरून आले ते म्हणजे त्यांची दुर्दम्य आनंदी वृत्ति, आणि कष्टाची तयारी. त्यांचं खासगी संभाषणांतलं बोलणं देखील उंच स्वरांतलं असे, आणि बोलतांना सारखं मधूनमधून त्यांचं हसणं चाले तें सातमजली. मला कितीदां तरी असा अनुभव आला कीं ते किती अडचणींत व फिकीरींत आहेत तें मला माहीत असावं, परंतु एकीकडे विपत्तीला तोंड कसं द्यावं याचा मनांतल्या मनांत विचार करीत असतांना भेटायला आलेल्या मंडळींशीं नित्याप्रमाणें मोठमोठ्यांदा गप्पा मारणारे व अगदीं पोट धरधरून हसणारे अच्युतराव माझ्या दृष्टीला दिसावेत. त्यांच्या असामान्य धैर्याच्या आणि आशावादित्वाच्या या चित्राप्रमाणें त्यांच्या कष्टाळूपणाचं चित्रहि मीं पुष्कळदां पाहिलं. वर्तमानपत्राचा मजकूर रात्रभर जागून लिहून देऊन मग छपाईच्या यंत्राच्या फळीचीच शय्या करून पडलेल्या अच्युतरावांच्या अंगावर सकाळचीं कडकडीत उन्हां पडलेलीं मला पुष्कळदां दिसल्याचं आठवतं.

अच्युतरावांच्या या गुणाचं इतक्या विस्तारानं वर्णन केलं तें एवढंच सुचविण्यासाठीं कीं, १९२३ सालीं मी धुम्यांनीं काढलेल्या 'विनोद' साप्ताहिकांत लिहूं लागलों त्या वेळीं अच्युतरावांच्या नांवाभोंवतीं पूर्वींच प्रकाशचलय जरी उरलेलं नव्हतं तरी वृत्तपत्राच्या क्षेत्रांत त्यांच्या पत्राची मातबरी होतीच, आणि त्यांच्या पत्रासमोर 'विनोद' पत्र जोमानं उभं राहिलेलं पाहून मला माझ्या लेखनशक्तीचा थोडासा प्रत्यय आलासं वाटलं तर त्यांत माझी चूक नव्हती.

अनंत हरी गद्रे यांच्या 'मौज' पत्राचा त्या वेळीं बराच बोलबाला होता. हे गृहस्थ कांहीं दिवस अच्युतरावांच्याकडे होते, व त्यांच्या सहवासाचा यांच्यावर विपरीत परिणाम झाला होता. अच्युतरावांचा व्यासंग व अनेक दोषांतूनहि वर डोकावणारी कडक राष्ट्रीय वृत्ति या दोन्ही गुणांचा गद्रेयांच्या ठिकाणीं अभाव होता; व त्यामुळें सरळ खणखणीत लिहिण्याची अच्युतरावांची तऱ्हा यांनीं उचलली ती विपरीत आणि धोक्याच्या स्वरूपाची मात्र बनली. अमर्याद स्तुति, ग्राम्य विनोद, असभ्य वैयक्तिक निंदा याच गोष्टी त्यांच्या 'मौज' पत्राचं भांडवलं होऊन बसल्या होत्या.

‘विनोद’ आणि ‘मौज’ या दोन साप्ताहिकांत कांहीं दिवस गाजण्या-सारखा सामना व्हायची वेळ आली ती यामुळेच.

त्या वेळीं ‘गंधर्व नाटक मंडळी’ व श्रीयुत शंकरराव सरनारिक यांची ‘यशवंत संगीत मंडळी’ अशा दोन्ही नाटक कंपन्यांचे मुक्काम मुंबईत एकदम पडले होते. यशवंत संगीत मंडळीची जाहिरात करण्याचं काम गद्रे यांच्याकडे होतं; व त्यासाठीं यशवंत संगीत मंडळींतल्या नटांची अफाट स्तुति, व गंधर्व नाटक मंडळीची पर्यायानें निंदा अशी दुहेरी मोहीम त्यांनीं आपल्या ‘मौज’ पत्रांतून चालविली होती. श्रीयुत बाल-गंधर्व यांच्या कलेचा मी एक अभिमानी व चाहता होतो; आणि श्रीयुत सरनारिक यांच्या गाण्याचं वाजवी तेवढं कौतुक जरी मला वाटे तरी ‘मौज’ मध्ये चाललेली त्यांची व त्यांच्या नटांची तारीफ त्यांच्याच उत्कर्षाला घातक व वृत्तपत्रांच्या प्रतिष्ठेला आणि स्वतंत्र वाण्याला उणेपणा आणणारी आहे असं माझी मनोदेवता मला सांगत होती. म्हणून या वावर्तीत ‘मौज’च्या लिखाणावर मी ‘विनोद’ पत्रांतून जोराचा हल्ला चढविला. शंकरराव सरनारिक व त्यांचे इतर नट यांच्या गायनाचा खरा दर्जा व त्यांच्या ठिकाणच्या अभिनयकलेचा संपूर्ण अभाव यांची अगदीं शास्त्रशुद्ध चिकित्सा मी जेव्हां करूं लागलों तेव्हां त्यांच्या पक्षाचं धावं चांगलंच दगाणलं, आणि गद्रे यांनीं त्यांच्या पत्राच्या कनिष्ठ दर्जाला शोभेल अशी वैयक्तिक टीका, टवाळी, निंदा सुरू केली. ‘विनोद’ व ‘मौज’ या दोन पत्रांतील हा सामना कांहीं दिवस चांगलाच गाजला.

परंतु, या वादांतलं माझं लिखाण तात्पुरत्या महत्त्वाचं होतं. ‘विनोद’ साप्ताहिकाकडून कांहीं तरी चांगली भरीव साहित्यविषयक कामगिरी व्हावी अशी माझी तीव्र इच्छा होती. या दृष्टीनंच १९२४ च्या वसंत ऋतूत ‘विनोद’चा खास ‘ललितकला’ अंक आम्ही काढला. ‘झंकार’च्या निम्या आकाराच्या सुमारे शंभर पानांच्या या अंकांतला जवळजवळ पाऊण मजकूर मी स्वतः लिहिला होता. निरनिराळ्या लेखांखालीं व गोष्टींखालीं निरनिराळीं टोपण नांवां मी अर्थातच घातलीं होतीं. या अंकांत ‘कुडींतील प्राण’ ही माझी गोष्ट ज्या ‘अंगठ्याच्या ठशा’नें मी माझ्या साहित्यिक आयुष्याला प्रारंभ केला त्या गोष्टीनंतरची तिसरी किंवा चौथी असेल.

‘महाराष्ट्रीय रंगभूमि’ अशा मथळ्याखालीं मी एक विवेचक लेख या अंकांत लिहिला होता. माझ्या सहीनिशीं लिहिलेला ‘महाराष्ट्रीय संगीत’ हा त्या अंकांतला सर्वोत्कृष्ट लेख होता. केवळ या एका लेखासाठीं ‘विनोद’चा तो खास अंक संगीतप्रेमी लोकांनीं अजून काळजीपूर्वक जपून ठेवलेला माझ्या पाहण्यांत अनेक ठिकाणीं आला आहे.

मुंबईस आल्यापासून समाजसत्तावादावरील पुष्कळसे ग्रंथ अभ्यासपूर्वक वाचण्याची संधि ज्याप्रमाणें मला मिळाली त्याप्रमाणेंच आणखी एका नवीन विषयाकडे माझें लक्ष गेलें. हा विषय म्हणजे ‘संततिनियमना’चा. मनोवांच्छित संतति, आणि कम्युनिस्ट तत्त्वानुसार केली जाणारी सामाजिक पुनर्घटना या दोन विषयांचा अन्योन्य संबंध निकटचा असल्याचं माझ्या लक्षांत आल्यापासून संततिनियमनाचा पुरस्कार करणाऱ्या इंग्रजी ग्रंथांचं परिशीलन मी सुरू केलें. या बाबतींत लोटवाला यांचीं मतं पूर्ण प्रागतिक असल्यामुळें त्यांनीं वसतिगृहाच्या लायब्ररींत या पुस्तकांची भर टाकण्यास मला ताबडतोब परवानगी दिली. इतकंच नव्हे तर त्यांच्या प्रोत्साहनामुळें ‘इंडियन बर्थ कंट्रोल लीग’ नांवाची संस्थाहि मी स्थापन केली.

या संस्थेचं प्रचारकार्य करतांना इंग्लंड, अमेरिकेंतील तत्सदृश्य मोठ-मोठ्या संस्थांशीं माझा पत्रव्यवहार झाला. या निमित्तानंच अमेरिकेंतील स्त्रियांच्या चळवळीसाठीं ज्यांनीं निकराचा झगडा केला व कारागृहवासहि भोगला त्या मार्गरेट सॅगर या बाईंशीं माझा पत्रपरिचय झाला. पुढें ‘Sex Problem in India’ नांवाचं जें इंग्रजी पुस्तक मी लिहिलं त्याला प्रस्तावना लिहिणाऱ्या विदुषी याच होत.

बर्थ कंट्रोल लीगच्या प्रचारासाठीं ‘बर्थ कंट्रोल’ या नांवाचं एक अगदीं छोटं इंग्रजी पुस्तकहि मी लिहिलं. या पुस्तकाच्या बाबतींत एक गंमतीची आठवण सांगण्यासारखी आहे ती अशी. ज्या वसतिगृहाची देखरेख माझ्याकडे होती त्यांत ओत्रायदुल्ला अन्सारी नांवाचा एक पंजाबी मुसलमान विद्यार्थी होता. सुविख्यात पुढारी दिल्लीचे डॉ. अन्सारी यांचा हा जवळचा नातेवाईक होता. तो त्या वेळीं ग्रँट मेडिकल कॉलेजांत शिकत असे. त्याचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असल्यामुळें माझा व त्याचा फार परस्पर लोभ जडला होता. महाराष्ट्रीय संस्कृति, महाराष्ट्रीय आचारविचार, महाराष्ट्रीय

संगीत इत्यादींवर त्याची मोठी भक्ति. परंतु जुनाट मुसलमानी वृत्तीचे बरेच विचार त्याच्या ठिकाणीं प्रगट स्वरूपांत आढळून येत. बर्थ कंट्रोल लीगचा माझा प्रचार त्याला विलकुल संमत नव्हता. संतति म्हणजे परमेश्वराची देणगी असून मनुष्यानं तिचा अव्हेर करावा हें मोठं पाप होय हा जो संततिनियमनाच्या चळवळीला विरोध करणाऱ्यांचा ठराविक मुद्दा तो त्याच्या बोलण्यांत पुनः पुन्हा प्रतिपादला जात असे. 'बर्थ कंट्रोल' हें माझं छोटं इंग्रजी पुस्तक जेव्हां मी प्रथम त्याला हसत हसत दाखविलं तेव्हां 'चू चू' असं करून तो म्हणाला,

“ मेरे प्यारे भाईसाब, आप ये क्या कर रहे हो ! खुदा के साथ झगडा ? खुदा तुम्हारा भला नहीं करेगा ! ”

तें ऐकून मी खूप खूप मोठमोठ्यानं हसलों. त्याच्या अंधश्रद्धेची मला कींवा वाटली. मी त्याला तसं बोलूनहि दाखवलं.

परंतु, नवल असं कीं त्याचे ते शब्द वर्ष दीडवर्षांच्या अवधींत भविष्यवाणीसारखे ठरायचे होते !

१९२३-२४ सालांत 'American Birth Control' नांवाच्या मासिकांत माझे लेख नियमानं येऊं लागून मला अगदीं थोडाच कां होईना परंतु आंतरराष्ट्रीय लेखकाचा दर्जा मिळवितां आला होता, व माझं छोटं पुस्तक 'बर्थ कंट्रोल' प्रचाराच्या दृष्टीनं पुष्कळच यशस्वी ठरलं होतं; परंतु पुढें होणाऱ्या एका घाताची ही सारी तयारी होती !

त्या घटनेचं वर्णन पुढें येणार आहे. तत्पूर्वी मुंबईचा माझा मुक्काम कसा अकल्पित रीतीनं संपला तें सांगितलं पाहिजे.

'अमेरिकन बर्थ कंट्रोल' या मासिकांत संततिनियमनाच्या प्रश्नावर हिंदी लोकांच्या दृष्टीनं विचार करून लिहिणारा पहिला हिंदी लेखक मीच होतो. त्या कारणानं माझ्या लेखनाकडे तिकडील लोकांचं फार लक्ष वेधलं गेलं. मिसेस मार्गारेट सॅगर व त्यांची सहकारी मंडळी यांना तर माझे लेख इतके आवडले कीं, १९२४ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत जिनीव्हा शहरीं संततिनियमनविषयक जी मोठी आंतरराष्ट्रीय परिषद भरायची होती तिला हिंदुस्थानतर्फें मी हजर राहावं असं आग्रहाचं निमंत्रण त्यांनीं मला पाठविलं. मला अर्थात् त्यांना कळविणं भाग होतं कीं,

“ निमंत्रण पाठवून आपण माझा जो गौरव केलांत त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. परंतु, इतक्या दूरची सफर करण्यासारखी माझी आर्थिक परिस्थिति नसल्यामुळे परिषदेस हजर राहण्याचा वेत मला करतां येत नाही याबद्दल मला फार खेद होतो. मात्र, परिषदेपुढें वाचले जावेत म्हणून 'Indian Mother' व 'Eugenics and Economics' असे दोन निबंध मी तयार करून पाठवीन. ”

हे माझं पत्र मिसेस् सॅगर यांना पोचतांच त्यांनीं मला लगेज केवळ करून कळविलं कीं,

“ तुम्ही स्वतः परिषदेस हजर राहाल तरच आम्हांला विशेष आनंद होईल. तुमच्या प्रवासवर्चाची तरतूद मी करित आहे. आमच्या अमेरिकन लीगच्या एक सभासद Miss Mary Winsor या जगप्रवासास गेल्या असून आठदहा दिवसांत मुंबईस पोचतील. मुंबईच्या मुक्कामांत तुमची गांठ घेऊन तुम्हाला पांचशें डॉलर्स द्यावयास मी त्यांना कळवीत आहे. तुम्ही आलेंच पाहिजे. ”

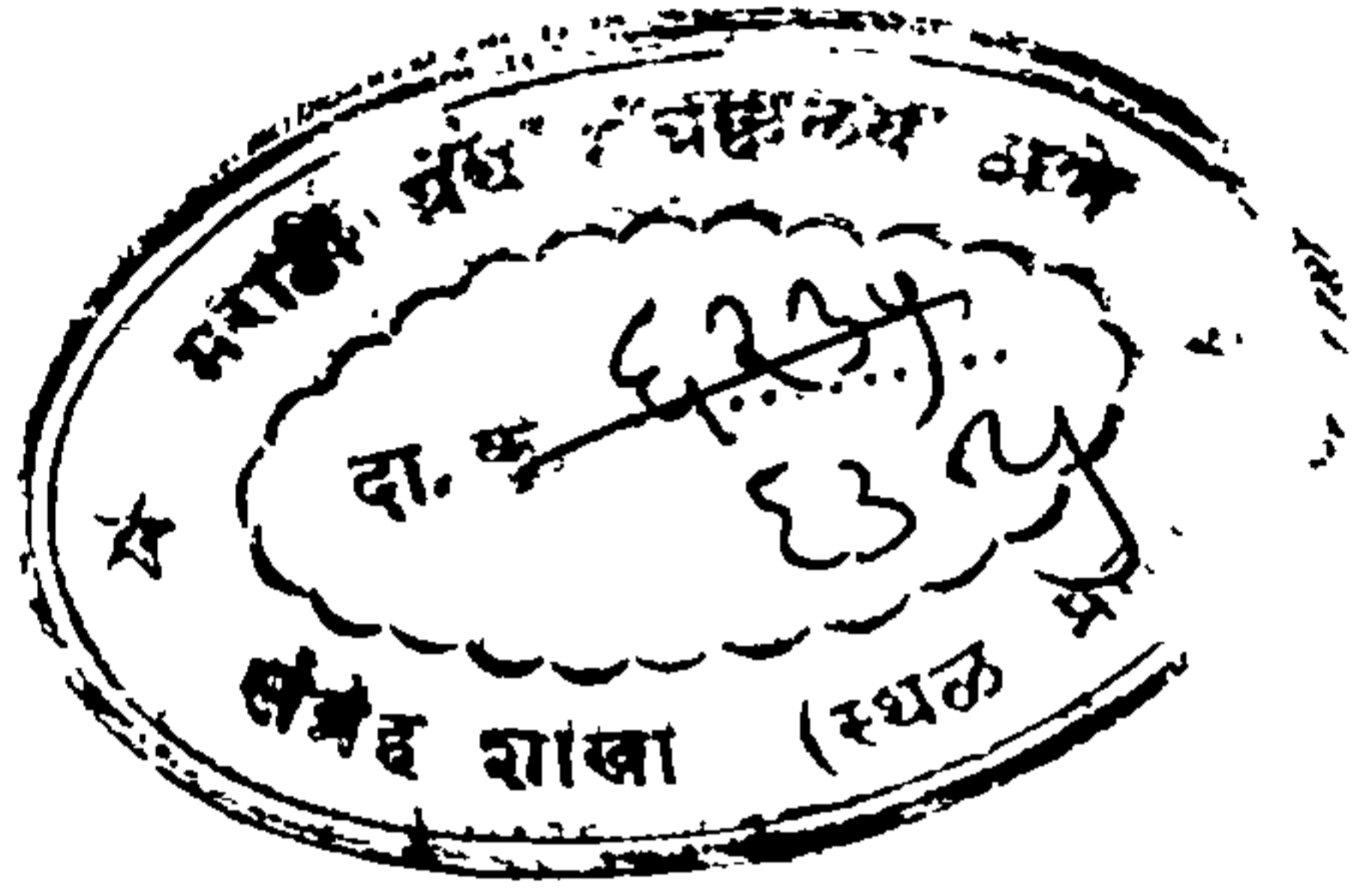
आणि या तारेप्रमाणें पुढें दहाच दिवसांनीं विन्सर मला भेटल्या व पांचशें डॉलर्सचा चेक त्यांनीं माझ्या स्वाधीन केला !

इतक्या गोष्टी घडेपर्यंत जिनिव्हाच्या परिषदेस मी जाईन अशी मीं कुणाजवळ वाच्यता केली नव्हती. परंतु, आतां माझ्या जाण्याबद्दल अनिश्चितपणा कांहींच राहिला नव्हता. पासपोर्ट काढण्याच्या व इतर तयारीला मी हळूहळू लागलो. ऑक्टोबरच्या तिसऱ्या आठवड्यांत निघून सुमारें तीन महिन्यांची युरोपची सफर करून येण्याची मीं योजना केली.

परंतु युरोपला जाण्याचा जमून आलेला हा योग सिद्धीस गेला नाही !

१९२४ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस मी मुंबई सोडली. परंतु, परिषदेसाठीं जिनिव्हास जाण्याऐवजीं मी नागपूरला गेलों !

याचं कारण म्हणजे माझ्या आयुष्यांतील योगायोगाच्या अनेक उदाहरणांपैकीं एक उदाहरण म्हणावं लागेल.

१५

जिनीव्हा येथील आंतरराष्ट्रीय परिषदेस हजर राहून तीन महिन्यांची युरपची सफर करण्याची चालून आलेली संधी मी दूर लोटली हे सकृद्दर्शनीं चमत्कारिक वाटण्यासारखं आहे. ज्यांनीं मला निमंत्रण केलं होतं त्यांच्या खर्चानं माझी सफर व्हायची होती; आणि माझ्या जाण्याचा वेत नक्की ठरून पोसपार्ट काढण्याच्या वगैरे तयारीला मी लागलों तो फारच आनंदानं लागलों होतों. अर्थात् कधीं न मिळणारीं अशी ती संधि मी सुखासुखीं कशी दूर लोटली असेल ? तसं करण्याचं एक सबळ कारण होतं. तें कारण असं कीं, तीन महिन्यांसाठीं युरपला जायचं, कीं नागपूरला कायमची नोकरी मिळत होती ती पत्करायची असा माझ्यापुढें पेच होता; व माझ्या एकंदर आयुष्याच्या स्थिरतेच्या दृष्टीनंच त्याचा विचार करणं मला प्राप्त होतं. '

मी १९२३ सालच्या पावसाळ्यांत मुंबईस आलों तेव्हांच नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजची ' तत्त्वज्ञानाचा अगर अर्थशास्त्राचा प्रोफेसर नेमायचा आहे ' अशी जाहिरात मी टाइम्समध्ये पाहिली होती; व ती पाहिल्यावर

अर्जहि केला होता. त्या माझ्या अर्जांचे एकदीड महिन्याने उत्तर आले होते की, “ या वेळीं अर्थशास्त्राचा प्रोफेसर नेमून आम्ही आमची गरज भागविली आहे, तेव्हां तूर्त तुमचा अर्ज तसाच ठेवून देण्यांत आला आहे. ” मग कांहीं दिवसांनीं मी नागपूरच्या त्या जागेची गोष्ट हलके हलके विसरूनहि गेलों होतो.

परंतु, माझ्या जिनीव्हाच्या सफरोसंबंधीं मिस मेरी विन्सर यांनीं मिसेस मार्गरेट सॅगर यांच्या सांगण्यावरून माझी मुद्दाम मुंबईस गांठ घेऊन माझ्या हातीं पांचशें डॉलर्सचा चेक दिला, त्यानंतर बरोबर आठव्याच दिवशीं—ता. २२ सप्टेंबर १९२४ रोजीं नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजचे प्रिन्सिपल गार्डिनर यांचे मला तातडीचे पत्र आले कीं,

“ फिलॉसफीच्या प्रोफेसरची जागा आम्हांला भरावयाची आहे. तुमचा गतवर्षीचा अर्ज आमच्यापुढें आहे. तुम्ही पुन्हा अर्ज करण्याचें कारण नाही. फक्त तुम्ही ता. १ ऑक्टोबरपासून कामावर रुजू होऊं शकाल कीं नाही तें ताबडतोब कळवा. ”

या पत्राने माझ्यापुढें चांगलाच पेच उभा केला. आंतरराष्ट्रीय परिषदेसाठीं जिनीव्हास जाण्याची मला अत्यंत उत्कट इच्छा होती. परंतु त्या इच्छेच्या आहारीं जाऊन अगदीं मनाजोगती कॉलेजांतली कायमची नोकरी पत्करून आयुष्याला स्थिरता आणण्याची अशी चांगली संधि एकदां हातची घालविली तर पुन्हा लवकर येणार नाही हेहि मला स्पष्ट दिसत होते. पुष्कळ विचार करून मी प्रिन्सिपल गार्डिनर यांस कळविलें कीं,

“ ता. १ ऑक्टोबरपासून मी कामावर रुजू होऊं शकेन. ”

मग मी मिसेस मार्गरेट सॅगर यास दिलगिरीची केवळ पाठवली आणि पांचशें डॉलर्सचा तो चेकहि साभार परत केला. परिषदेपुढें वाचण्यासाठीं दोन निबंध मी तयार करित होतो तेहि लगोलग पूर्ण करून परिषदेच्या चिटणिसांकडे रवाना केले.

आणि इतकें सर्व करून मी नागपूरला गेलों. मी ‘ अडव्होकेट ’ पत्राचे व वसतिगृहाचे काम सोडून निघालों म्हणून लोटवाला यांना फार वाईट वाटलें. परंतु मी नागपूरला जाण्यांतच माझे खरें हित आहे हें त्यांना स्पष्ट दिसत असल्यामुळे त्यांनीं मला आनंदाने निरोप दिला.

नागपूरला मी जाऊन दाखल झालों तेव्हां एका नवीन ग्रंथाच्या हस्त-लिखिताचीं कांहीं पानं माझ्या बॅगमध्ये होतीं. तो ग्रंथ म्हणजे ज्याबद्दल डॉ. गणपुले यांचा आज किती तरी दिवस सतत तगादा लागला होता तो 'मानसोन्नति' हा ग्रंथ होय. डॉ. गणपुले यांच्यासाठीं लिहिलेला 'मानसोपचार' हा ग्रंथ इतका विद्वन्मान्य व लोकप्रिय झाला होता कीं, त्या ग्रंथाच्या अखेरीस दिलेलं पुढच्या ग्रंथाचं अभिवचन केव्हां पुरं करतां अशी अनेक वाचक गणपुले यांच्याकडे पुनः चौकशी करीत. प्रथम मलाहि वाटलं होतं कीं, 'मानसोपचारा'चा मूलभूत तत्वांच्या व्यावहारिक उपयुक्ततेवर आणखी एक ग्रंथ होईल इतकं खरोखरीच लिहितां येईल. म्हणून डॉ. गणपुल्यांनीं पुढचं पुस्तक लिहिण्याची गोष्ट काढली कीं मी म्हणे, "आपल्याला पुस्तक लिहायचं आहे यांत संशयच नाहीं. परंतु सध्यां त्याकडे माझं मन लागत नाहीं. थोडे दिवस जाऊ द्या."

पुढें मी सिंध हैदराबादहून परत आलों व मला बरीचशी सवड होती, तेव्हां गणपुल्यांनीं आग्रहाचा जरा जास्त जोर केला, आणि मी दुसऱ्या ग्रंथासाठीं माहिती जमवूं लागलों. ती जमविण्यासाठीं वाचन करतां करतां मला वाटूं लागलं कीं, तीनशें पानांचा ग्रंथ लिहिण्याची डॉ. गणपुल्यांची कल्पना अमलांत आणणं कठीण आहे. खरोखरच सांगण्यासारख्या ज्या शास्त्राच्या जेवढ्या महत्त्वाच्या गोष्टी उरल्या होत्या तेवढ्यांचाच उपयोग करून पुस्तक लिहावयाचं म्हटलं तर तें फार तर दीडशें पानांचं होईल. उगीच पाह्याळानं लिहिलेले पुष्कळ अमेरिकन ग्रंथ डॉक्टरांच्या संग्रहीं होते. परंतु त्या जातीचं पुस्तक लिहिण्याची माझी इच्छा नव्हती.

परंतु, माझं म्हणणं डॉक्टरांना कांहीं केल्या पटेना. 'मानसोपचारा'-सारखा आणखी एक लहट्टा ग्रंथ वाचकांच्या हातीं द्यावा या कल्पनेचा त्यांना जो मोह पडला होता तो जबरदस्त होता. या मतभेदामुळें नवा ग्रंथ लिहिण्याबद्दलची माझी हौस थंडावूं लागली, आणि स्पष्ट नकार देऊन डॉक्टरांचं मन दुखविण्याचा तर मला धीर होईना. मग मी कांहीं तरी सबबी सांगून कालहरण करूं लागलों. परंतु हें मी किती दिवस करणार? शेवटीं डॉक्टरांना मी असं हि स्पष्ट सांगितलं कीं, तुम्ही म्हणतां तो आराखडा घेऊन पुस्तक लिहिलं तर तें जरी अगदीं माझ्या लेखणींतून उतरलं

तरी माझ्या मनाजोगं होणं शक्य नाही, अन् त्याचा खपहि 'मानसोप-
चारा' सारखा व्हायचा नाही. परंतु इतका स्पष्ट इशारा देऊनहि डॉक्टर
जेव्हां आपला आग्रह सोडीनात तेव्हां मी म्हटलं, 'ठीक आहे, लिहितों
मी; पण तें केवळ तुमच्या संतोषासाठी. ग्रंथाच्या लोकप्रियतेची अगर
खपाची जबाबदारी माझ्यावर विलकुल नाही असं समजा.'

डॉक्टर म्हणाले, 'कबूल'; आणि मुंबईस असतांनाच १९२४ च्या
जून महिन्यांत मी 'मानसोन्नति' हा ग्रंथ लिहिण्यास प्रारंभ केला.

ही सर्व हकीगत इतक्या विस्तारानं सांगण्याचं प्रयोजन इतकंच कीं,
'मानसोपचार' या माझ्या ग्रंथाबद्दल अगदीं उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून जसा
मला अभिमान वाटतो तसा 'मानसोन्नति' या ग्रंथाबद्दल वाटत नाही.
तें पुस्तकहि लोकप्रिय झालं आणि चांगलं खपलं. पुस्तकावरचे वृत्तपत्रांतले
व खाजगी अभिप्राय दाखवून डॉ. पुष्कळदां मला म्हणत, "बघा, अन्
तुम्ही म्हणत होतां...!". यावर मी हसत असे. परंतु केवळ लोकांना आवडलं
म्हणून तें पुस्तक चांगलं म्हणायला मी मनांतून कधींच तयार नव्हतों आणि
अजूनहि नाही. शास्त्रीय पुस्तकाच्या विषयाशीं बुद्धीनं तादात्म्य होऊन
अवघड विषयावरहि सुगम प्रतिपादनाची अन् आकर्षक भाषाशैलीचीं आव-
रणं चढविण्यासाठी लिहितांना कांहीं एक अनिर्वचनीय आनंद होत असतो.
'मानसोपचार' या ग्रंथानं मला तो भरपूर दिला. उलट 'मानसोन्नति'
लिहितांना अशा आनंदाचा अनुभव मला आला नाही.

मात्र तें कसहि असलं तरी मी नागपूरला गेलों तो 'मानसोन्नति'
पुस्तकाची पूर्तता शक्य तितक्या लवकर करण्याचा निश्चय करून.

पण मुंबईहून हलण्याच्या आधीं थोडेच दिवस दुसऱ्या एका ग्रंथाचा
विचार माझ्या मनांत सुरू झाला होता.

ता. २८ जुलै १९२४ रोजीं वृत्तपत्रांतल्या एका जाहिरातीकडे माझे
लक्ष वेधलं गेलं. इंदूर येथील 'महाराष्ट्र साहित्य सभे'नं 'सुप्रजाजनशास्त्र'
या विषयावर सर्वोत्कृष्ट निबंध लिहिण्यास पांचशें रुपयांचं बक्षीस जाहीर
केलं होतं. बक्षिसाची योजना अशी होती, कीं ज्यांना प्रयत्न करायचा असेल
त्यांनीं या ग्रंथाचं पहिलं प्रकरण, संबध ग्रंथाचा आराखडा, आणि आधार-
भूत ग्रंथांची यादी येवढंच हस्तलिखित तयार करून तें नमुन्यादाखळ

पाठवायचं. बक्षिसाचा निकाल या नमुना प्रकरणावरूनच व्हायचा होता, व ज्याची निवड होईल त्यानं ठराविक मुदतींत सबंध ग्रंथ पुरा करून दिला म्हणजे त्याला पांचशें रुपये देण्यांत यायचे होते.

ही जाहिरात पाहतांच मी निश्चय केला, कीं आपण प्रयत्न करायचा.

माझ्या या निश्चयाचं मुख्य कारण होतं तें असं कीं, निबंधासाठीं जो विषय नेमला होता त्या विषयाचं वाचन मुंबईच्या मुक्कामांत माझ्याकडून आधींच सहजासहजीं पुष्कळ झालेलं होतं. 'संततिनियमन' हा विषय 'सुप्रजाजनशास्त्र' या मोठ्या विषयांतून एक शाखारूपवाद म्हणून उद्भवतो; व त्यामुळें पहिल्या विषयाचा अभ्यास करतां करतां दुसऱ्याहि विषयावरील कित्येक ग्रंथ मी नुसते वाचलेच नव्हते, तर त्यांचीं व्यवस्थित टांचणंही करून ठेवलीं होतीं.

परंतु आतांपर्यंतच्या सहजासहजीं केलेल्या वाचनाची निबंध लिहिण्याच्या दृष्टीनं पुन्हां एकदां उजळणी करणं आवश्यक होतं, व सुप्रजाजन या विषयावर आणखी कांहीं ग्रंथ मिळाले तर त्यांचंही वाचन करणं इष्ट होतं, आणि हें सगळं अगदीं ताबडतोब करायला पाहिजे होतं. कारण अवधि अगदीं थोडा होता. म्हणून त्या कामाला मी लगेच लागलों. हॅवर्लॉक एलिसच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे सगळे भाग मी पूर्वीच वाचून काढले होते. परंतु त्यांच्या भरीला 'Sex in Relation to Society', व 'The Task of Social Hygiene' या दोन ग्रंथांचा मी आतां अभ्यास केला. शिवाय 'The Problems in Eugenics', Karl Pearson यांचं 'The Academic Aspect of the Science of National Eugenics' पी. एस्. हार्मसवर्थ यांच्या ग्रंथाचा पांचवा व्हॉल्यूम, Selleby चं 'Prospects of Eugenics', पॉलचं 'Laws of Births and Deaths', ईस्टचं 'Mankind at the Cross Roads' -- इत्यादि पुस्तकांचं वाचन करून त्यांचीं टिपणं मी तयार केलीं; आणि १८९१, १९०१ आणि १९२१ अशा तीन 'सेन्सस रिपोर्टा'चा अभ्यास करून त्यांतून मला उपयोगी पडेल अशी पुष्कळ माहिती मी गोळा केली.

आणि अशा प्रकारें निबंधाला आवश्यक त्या माहितीची जुळवाजुळव रात्रंदिवस काम करून मी पूर्ण करीत आणली त्याच सुमारास मिसेस्

मार्गरेट सॅगर यांच्याकडून मला पांचशें डॉलर्स मिळाले, व जिनीव्हाला जाण्याचा वेत मी मुक्रर केला. जिनीव्हाला गेल्यावर मी तिकडेच तीन महिन्यांची सफर करणार होतो तेव्हां निबंध लिहिण्याचं काम तिकडेच्या प्रवासांत माझ्या हातून होईल हें शक्यच नव्हतं. अर्थात् इंदूरच्या त्या बक्षिसासाठी प्रयत्न करण्याचा वेत मला रद्द करावा लागला होता.

परंतु जिनीव्हाकडे वळलेलं माझं तोंड अकल्पित रीतीनं जेव्हां नागपूरकडे वळलं तेव्हां अर्थातच निबंध लिहिण्याचा विचार मी पुन्हां कायम केला, आणि नागपूरला जातांना 'मानसोन्नति'च्या पहिल्या दोनतीन प्रकरणांचं हस्तलिखित जसं मी बरोबर घेतलं, तसंच सुप्रजाजनशास्त्रावरील ग्रंथासाठी गोळा केलेलं सारं साहित्यहि बरोबर घेतलं. नागपुरास पोचल्यावर गणपुल्यांच्या पुस्तकाला तात्पुरती रजा देऊन निबंधाचं पहिलं प्रकरण लिहिण्याच्या कामाला जोरानं लागायचं असं मी मनाशी ठरविलं होतं.

नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजांत मी आपल्या कामावर रुजू झालों तो ता. १ ऑक्टोबर १९२४ रोजीं. तेथें जाऊन पाहतों तों इंदूरच्या वर्गाचं लॉजिक, बी. ए. च्या वर्गाची फिलॉसफी आणि फिलॉसफी विषय घेऊन एम्. ए. ला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांचेहि तास इतकं काम माझ्याकडे सोंपविण्यांत आलं होतं. दिल्लीच्या नोकरीवरून परत आल्यापासून आतांपर्यंतच्या अवधींत बी. ए. व एम्. ए. च्या वर्गांना शिकवायच्या फिलॉसफीवरच्या पुस्तकांना मी स्पर्शहि केलेला नव्हता. हिस्लॉप कॉलेजांतले ब्रेम्नर नांवाचे जे वृद्ध प्रोफेसर निवृत्त झाले होते, व ज्यांच्या जागीं माझी नेमणूक झाली होती ते एक उत्कृष्ट अध्यापक म्हणून नांवाजलेले होते. त्यांच्या खुर्चीत बसून मला माझं अध्यापनकौशल्य सिद्ध करायचं होतं व लौकिक मिळवायचा होता. एखाद्या मैफलींत कोणी बडे खांसाहेब गाऊन उठलेले असतांना, त्यांच्या मागोमाग गायला बसून रंग भरण्याचा व वाहवा मिळविण्याचा प्रसंग आला तर तरुण गायकाच्या ज्या भावना असतील त्याच माझ्या मनांत त्या वेळीं असाव्यात हें साहजिकच होतं. परंतु त्यामुळेंच मला अधिक ईर्ष्या वाटली व माझं प्रत्येक व्याख्यान अत्यंत परिश्रमपूर्वक तयार करण्याचा मी परिपाठ ठेवला. परमुलखांत प्रोफेसर म्हणून जाऊन आपली छाप बसवायची झाली तर प्रारंभीचीं पांच

सहा लेक्चर्स सरस वठलीं अन् विद्यार्थ्यांवर एकदां पकड वसलीं कीं मग पुढें चिंतेचें कारण उरत नाहीं. हें लक्षांत घेऊन हिस्लॉप कॉलेजमध्ये काम करूं लागल्यानंतर पंधरा वीस दिवस मी अतिशय परिश्रम केले. त्याच फळहि मला मिळाल्यावांचून राहिलं नाहीं. मी विद्यार्थ्यांची ब्रेम्नरची आठवण बुजवूं शकलों, अन् माझा लौकिक माझ्या कानांवर येऊं लागला.

परंतु हें करीपर्यंत ऑक्टोबरची वीस तारीख उजाडली !

आणि इंदूरच्या बक्षिसासाठीं निबंधाचें पहिलें प्रकरण वेळेवर पाठवायचें तर तें उशीरांत उशीरा २८ तारखेस रवाना होणें आवश्यक होतं ! म्हणजे ज्या नमुन्याच्या प्रकरणावरून बक्षिसाचाच निकाल लागायचा तें लिहाय-साठीं अवघ्या सात आठ दिवसांचाच अवधि शिल्लक होता ! परंतु नमुन्या-दाखल पाठविण्याच्या प्रकरणाचा विषय माझ्या डोक्यांत अगदीं तयार होता. एकंदर ग्रंथाच्या रचनेची प्रकरणशः योजना देखील मी मनांतल्या मनांत आंखून ठेवली होती. या सर्व गोष्टी कागदावर उतरून काढण्याचेंच काय तें काम मला करायचें होतं. कच्ची प्रत, पक्की प्रत असल्या भानगडी न ठेवतां जें एकदां लिहायचें तेंच कायमचें ठरेल अशा वेतानं, आणि कुठंहि खोडाखोड न करतां अगदीं सुंदर, सुवाच्य अक्षरांत लिहिण्याची जी संवय मी माझ्या लेखनाला आरंभ केल्यापासूनच बनविली होती, ती या वेळीं मला फार उपयोगी पडली. अवघ्या सात दिवसांत मी 'सुप्रजाजन-शास्त्र' या विषयावरील संकल्पित ग्रंथाचें पहिलें प्रकरण, व बाकीच्या प्रकरणांचा आणि त्यांत येणाऱ्या विषयांचा आराखडा तयार करून तो इंदूरला पाठवून दिला !

पुढें दोन महिन्यांनीं, ता. ५ जानेवारी १९२५ रोजीं, इंदूरच्या 'महाराष्ट्र साहित्य सभे'चे चिटणीस, श्री. वामन गंगाधर आपटे, यांचें मला पत्र आलें कीं, "तुम्ही पाठविलेलें प्रकरण सर्वोत्कृष्ट ठरल्यावरून पांचशें रुपयांचें बक्षीस सभेनें तुम्हांस देऊं केलें आहे. आतां समग्र ग्रंथ पूर्ण करण्याच्या उद्योगास तुम्हीं लागावें व ग्रंथ लिहून होतांच इकडे सभेकडे पाठवावा. "

'सुप्रजाजनशास्त्र' या ग्रंथाचीं एकंदर अठरा प्रकरणं मीं योजून

ठेवलीं होतीं. ती मी पुढें केव्हां लिहिलीं व कोणत्या मनःस्थितींत लिहिलीं त्या पुढच्या गोष्टी आहेत.

त्याच्या आधीं मध्यंतरींच्या काळांतल्या माझ्या नागपूरच्या मुक्कामांतल्या कांहीं हकीगती सांगण्यासारख्या आहेत.

दिल्ली व सिंध हैदराबाद या दोन शहराशीं तुलना करतां नागपूर शहरांत सृष्टिसौंदर्याच्या दृष्टीनं माझं मन रमलं नाहीं. शहराच्या पंचक्रोशींत आजूबाजूस प्रेक्षणीय म्हणून जीं ठिकाणं मला सांगण्यांत आलीं तींसुद्धां नागपूरच्या लोकांनीं आपलेपणानं त्यांचा अभिमान धरावा इतपतच रम्य असल्याचं मला आढळून आलं. प्रत्यक्ष शहराच्या रचनेंत तर ज्याला नयनरम्य (Picturesque) म्हणतां येईल असं कांहींच नव्हतं. ऋडॉक टाउन, धनतोली इत्यादि शहराच्या नव्या विस्ताराची मांडणी मला डौलदार मुळींच वाटली नाहीं; आणि जुनं शहर तर अजून भोसल्याच्या काळांतून डोळे चोळीत चोळीत उठतं आहे असंच माझ्या मनांत येई. लोक स्वभावानं मोठे दिलदार वाटत खरे, परंतु त्यांच्या बोलण्याचालण्यांत राकटपणा आहेसं वारंवार वाटे. ज्या हिस्लॉप कॉलेजांत मीं शिकवीत असे तें जुन्या शहराच्या ऐन प्रवेशद्वारापाशीं होतं. कॉलेजची इमारत, वर्गातील फर्निचर इत्यादि गोष्टींकडे नजर टाकली, कीं एम्. ए. पर्यंतचे वर्ग ज्या ठिकाणीं आहेत असं हें नागपूरचं एक फार जुनं प्रसिद्ध कॉलेज आहे यावर विश्वासच बसण्यासारखा नव्हता. नागपूरचं दुसरं मोठं कॉलेज म्हणजे मॉरिस कॉलेज. हें तर सरकारी होतं. परंतु एखाद्या मोठ्या डाक बंगल्यासारखी वाटेल अशी त्या कॉलेजची इमारत होती. गांवांतले सामान्य लोक तर कॉलेजला कॉलेजहि म्हणत नसत. शाळा म्हणत. आणि कॉलेजांतल्या प्रोफेसरांना सामान्य नागरिकांकडून आणि विद्यार्थ्यांकडूनहि ' मास्तर ' म्हणून हाक मारण्यांत येई.

कोणत्याहि शहरीं नव्यानं गेलं कीं तिथें संगीताची विशेष आवड बाळगणारे कोण कोण लोक आहेत त्यांची चौकशी करण्याचा माझा परिपाठ असे. दिल्लीच्या मुक्कामांत मला आपली संगीताची आवड पुष्कळच भागवितां आली होती; आणि सिंध हैदराबादचा माझा मुक्काम जरी अगदीं अल्पावधीचा ठरला तरी तेवढ्यांतहि सिंधी कवालीचं अस्सल रूप मला

अभ्यासायला मिळालं. नागपूरला मात्र गाण्यावाजविण्याची चर्चा व बैठकीच्या मंडळींत विशेष चालतात अशी मंडळी मला शोधूनहि आढळलेनात. नाहीं म्हणायला गिरी नांवाचे एक षोकी गृहस्थ मला आढळले. (आतां नवयुग सिनेमानट झालेले) जोग यांचे वंधु सारंगी चांगली वाजवीत असत. त्यांचीहि पुढें थोडीशी ओळख झाली. आणि हिस्लॉप कॉलेजांतीलच एक प्रोफेसर पंडित (सारे लोक त्यांना नानाजी म्हणत—पुढें ते इकडे फर्ग्युसन कॉलेजांत आले) हे संगीताचे बरेच भोक्ते होते. परंतु येवढी मंडळी सोडली तर संगीताच्या दृष्टीनं नागपूर शहर मला निर्जनच वाटलं.

परंतु या उणीवांची भरपाई करणाऱ्या इतर कित्येक गोष्टीः मला आढळल्या. मला टेनिस भरपूर खेळायला मिळालं. हिस्लॉप कॉलेजचे प्रिन्सिपल गार्डिनर चांगलेच खेळत असत; व कॉलेजच्या वार्षिक टूर्नामेंट्समध्ये अध्यापक मंडळींनीं हौसेनं भाग घ्यावा अशीं कॉलेजांतली प्रथा होती. आणि याहूनहि अधिक आनंद देणारी गोष्ट मला आढळली ती अशी कीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपैकीं कांहींच्या ठिकाणीं मराठी भाषेच्या व्यासंगाची विशेष आवड होती. हिस्लॉप कॉलेजमध्ये मराठी मंडळ तोंपपंत नव्हतं. उत्साही विद्यार्थ्यांच्या सहकार्यानं तें मी स्थापन केलं. 'महाराष्ट्र भाषा संवर्धक मंडळ' असं त्याला आम्हीं नांव दिलं, व मला वाटतं १९२४ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत त्या मंडळाच्या स्थापनेचा दिवस आम्हीं साजरा केला. मंडळ ताबडतोव लोकप्रिय झालं. प्रत्येक सभेला श्रोत्यांची गर्दी होऊं लागली; आणि पुढें २३ जानेवारी १९२५ रोजीं आम्हीं गडकरी स्मृतिदिन साजरा केला तो तर इतका यशस्वी झाला कीं, हिस्लॉप कॉलेजांत मराठीच्या समारंभाला येवढी प्रचंड गर्दी लोटल्याचा तो पहिलाच दिवस होय असे उद्गार सर्वांनीं काढले.

कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचं मराठी कवितेच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधण्याचा एक मनोरंजक प्रयोग मला फार दिवस सुचलेला होता. क्रिकेट, टेनिस, इत्यादि खेळांचे जसे सामने होतात तसे कवितापाठांचे सामने कॉलेजच्या प्रौढ विद्यार्थ्यांत केले तर अत्यंत श्रवणीय तर ठरतीलच, परंतु शिवाय त्या निमित्तानं विद्यार्थी मराठी कवितेचा सहजासहजीं अभ्यासहि करतील; लहान विद्यार्थी हा खेळ पुष्कळदां आपापसांत खेळतात. त्याला 'भंड्या' लावणं

म्हणतात. या खेळाचं. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांकडून पुनरुज्जीवन करायला काय हरकत आहे; असं माझ्या मनांत, कित्येक वर्षे घोळत होतं. माझी कल्पना विद्यार्थ्यांना सांगताच ती त्यांना इतकी आवडली की, अशा सामन्यांत पाळण्याचे नियम आम्हीं विचारपूर्वक तयार केले, आणि थोड्याच दिवसांत सामने घडवून देखील आणले. प्रथम हिस्लॉप कॉलेजच्याच वर्गांचे प्रथमवर्ष संघ, द्वितीयवर्ष संघ, असे संघ तयार करून त्यांचे सामने करविले. ते इतके यशस्वी झाले की मॉरिस कॉलेजनंही ती कल्पना उचलली; व पुढे लवकरच मॉरिस कॉलेजचा संघ व आमच्या हिस्लॉप कॉलेजचा संघ अशा दोन संघाचा फार मोठा सामना झाला. तो ऐकायला दोन्ही कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांची व जिज्ञासू नागरिकांची ही गर्दी झाली होती. या अत्यंत मनोरंजक अशा नव्या उपक्रमामुळे आमच्या 'महाराष्ट्र भाषासंवर्धक मंडळा' चं नांव खूपच गाजलं. या सामन्यांची परंपरा नागपुरास अजूनही चालू आहे की नाही मला माहित नाही. परंतु आज बृहन्महाराष्ट्रांतील शाळा-कॉलेजांतून मराठीच्या अध्ययनाकडे विद्यार्थ्यांचं जें विशेष लक्ष वळलेलं आहे त्याला एक उपयुक्त दिशा लावायची असेल तर कविता-पाठांच्या चुरशीच्या सामन्यांची माझी ही कल्पना अवश्य अमलांत आणून पाहण्यासारखी आहे. या सामन्यांसाठीं आम्ही तयार केलेले नियम बहुधा अजूनही हिस्लॉप कॉलेजांतील 'महाराष्ट्र भाषा संवर्धक मंडळा' च्या दप्तरीं सांपडतील.

मध्यंतरी 'मानसोन्नति' ग्रंथाचं लेखन मी चालू ठेवलंच होतं. मात्र तें आस्तेकदम चाललेलं होतं. कारण एक तर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें माझं चित्त त्यांत विशेष रमलेलं नव्हतं; आणि शिवाय त्यांत इतर लेखनाचे व्यत्यय येत होते. 'सुप्रजाजननशास्त्र' या ग्रंथाची हकीगत मी सांगितलीच आहे. परंतु त्याखेरीज आणखी एक पुस्तक ताबडतोब लिहून देण्याचं काम मला हातीं घ्यावं लागलं. हें पुस्तक म्हणजे इंटरमिजिएटच्या विद्यार्थ्यांसाठीं मी लिहिलेलं 'Manual of Logic' होय. कराचीचे एक सुविद्य प्रकाशक बी. जे. वास्वानी यांनीं हें पुस्तक लिहिण्याची मला विनंति केली व आठशें रुपये मोबदला देऊं केला. त्यांची विनंति मान्य करून १९२४ सालच्या डिसेंबरपासून मी तें पुस्तक तयार करण्यांत गडून गेलों होतों.

अखंड काम करून दोन तीन महिन्यांत सबंध पुस्तक लिहून हातावेगळं करण्याची माझी इच्छा होती.

अशा प्रकारें अध्यापन, टेनिस, लेखन आणि महाराष्ट्र भाषासंवर्धक मंडळाचं विविध कार्य यांत मी दंग झालेलों असतांना १९२५ सालच्या जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या तारखेस मिसेस् मार्गरेट सॅगर यांच्याकडून पुढीलप्रमाणें केवळ आली.

“ League cordially invites attendance Conference April New York. Hospitality expenses offered. ”

मला ठाऊक होतं की, संततिनियमनाच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेची जिनीव्हाच्या बैठकीनंतर पुढची बैठक अमेरिकेंत न्यू यॉर्क शहरां व्हायची होती. जिनीव्हाच्या परिषदेंत माझे दोन निबंध वाचले गेले ते सर्वांना अतिशय आवडले असहि परिषदेच्या वृत्तांतावरून आणि मिसेस् मार्गरेट सॅगर यांच्या मध्यंतरींच्या पत्रावरून मला कळलं होतं. परंतु जिनीव्हा-प्रमाणेंच न्यू यॉर्कलाहि येण्याबद्दल मला आमंत्रण येईल याची मला कांहींच कल्पना नव्हती.

यामुळें मिसेस् सॅगर यांची ती केवळ हातीं पडतांच मला आनंद तर झालाच परंतु त्याबरोबरच मी फिकिरींत पडलों.

कारण नागपूरच्या कॉलेजांतील कामावर मी येऊन रुजू झाल्याला नुकते कुठें तीन महिने पूर्ण झाले होते. अशा वेळीं माझं न्यू यॉर्कला जाणं-जमणार कसं ?

म्हणजे चार महिन्यांपूर्वी मुंबईस असतांना जो पेंच मला पडला होता; तोच माझ्यापुढें पुन्हा उभा राहिला !

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

अनुक्रम ३३२२२२ वि: ...

क्रमांक ... १०६१ ... नोंद ... १३१५१६

“संततिनियमनविषयक आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या न्यू यॉर्क येथील बैठकीस हजर राहण्याचं निमंत्रण मला तारेनं पाठवून मिसेस मार्गरेट सॅगर स्वस्थ राहिल्या नाहींत. मध्यंतरीं एका पत्रांत मी त्यांना सहज लिहिलं होतं कीं, “ केवळ एखाद्या परिषदेस हजर राहण्यासाठीं चार आठच दिवसांपुरती युरपला अथवा अमेरिकेला मीं भेट द्यावी यांत मला कांहीं स्वारस्य वाटत नाहीं. इतक्या दूर देशाला गेल्यावर तिकडे निदान सहा महिने तरी प्रवास करतां यावा व तिकडच्या परिस्थितीचं नीट निरीक्षण करतां यावं अशी माझी इच्छा आहे; व कुणाचीहि मदत न मागतां मला असा प्रवास करतां आला तर हवा आहे. अमेरिकेंत व्याख्यानं देऊन पैसे मिळवितां येतात असं ऐकतों. मला तसं करतां येईल काय ? ”

हा माझा प्रश्न मिसेस सॅगरनीं ध्यानांत ठेवला असावा. कारण आमंत्रणाची तार केल्यानंतर त्यांनीं लगोलग जें पत्र धाडलं त्यांत पुढील मजकूर मुद्दाम लिहिला होता:—

“ We are eager to have you at the Conference, and ask that you represent your country. We will make every

effort also to see if any one would be interested in having you give a series of lectures on birth control in all its aspects from the standpoint of India. ”

आणि मिसेस सॅगर यांनी आपल्या स्नेही मंडळींत माझ्या व्याख्यानां-बद्दलची गोष्ट काढली असावी हें दर्शविणारं एक पत्रहि मला दहापंधरा दिवसांच्या अंतरानं आलं.

हें पत्र ‘ आयोवा स्टेट कॉलेज ऑफ ॲग्रिकल्चर ’ या कॉलेजांतील ग्रामीण समाजशास्त्राचे मुख्य अध्यापक J. F. Thaden यांनी लिहिलं होतं. मी न्यूयॉर्कच्या परिषदेला येणार म्हणून त्यांनी आनंद व्यक्त केला होता व म्हटलं होतं,

“ I have a suggestion to offer you as regards a way of defraying your expenses. We have persons from European countries speak before the College students and public quite frequently, both at this College and at a large number of Colleges over the country. It may be that you could spend several weeks in this country after the Conference, and make addresses at about a dozen Colleges charging fifty or more Dollars for an address. ”

अशा आश्वासनामुळे न्यूयॉर्कच्या परिषदेला गेल्यास एक वर्षभर अमेरिकेंत हिंडून येतां येईल याबद्दल मला संशयाला जागाच उरली नाही. आणि मिसेस सॅगर यांचं आमंत्रण स्वीकारण्याचा मला फार मोह वाटूं लागला.

परंतु परिस्थितीनं मला चांगलाच पायबंद घातलेला होता. हिस्लॉप कॉलेजचे प्रिन्सिपल गार्डिनर यांजजवळ एक वर्षाच्या रजेची गोष्ट मी सहज बोलतां बोलतां पर्यायानं काढून पाहिली; तेव्हां ते अगदीं आश्चर्याचा धक्का बसल्यासारखं करून म्हणाले, “ वाहवा, हें चांगलं कीं ! आम्ही तर आतां तुमच्यावर अवलंबून आहोंत. आतां लवकरच आमच्या कौन्सिलची वार्षिक सभा होईल त्या वेळीं तुम्हांला बढती देऊन कायम करण्याचा ठराव आम्ही करणार आहोंत. We can't spare you. ” आणि

नागपूरची नोकरा सरळ सोडून देऊन अमेरिकेहून परत आल्यावर पुढे पाहतां येईल असा विचार करण्याची मला सोय नव्हती !

अर्थात् अमेरिकेची सफर करण्याची सुवर्णसंधि चालून आली असतां हि मला तिचा आव्हेर करावा लागला !

या सर्व घडामोडी होत असतांना माझा लेखनाचा उद्योग चालूच होता. बरेच दिवस मागं पडलेली माझी पहिली कादंबरी 'कुलाब्याची दांडी' याच सुमारास प्रसिद्ध झाली होती; व तिच्यावर उलट सुलट अभिप्राय येऊ लागले होते. अगदीं काटेकोर अर्थानं 'अह्ला हो अकबर' ही माझी पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध झालेली पहिली कादंबरी म्हणावी लागेल. परंतु कादंबरीलेखनाच्या ज्या तन्हेविषयीं पुढें माझं नांव प्रसिद्ध झालं त्या तन्हेचा प्रयोग 'कुलाब्याच्या दांडी'मध्ये मीं प्रथम करून पाहिला. या दृष्टीनं ही कादंबरी माझी खरी पहिली कादंबरी होय असं ज्याप्रमाणं मी मानतां, त्याप्रमाणेंच विरोधकांच्या टीकेचा हल्ला माझ्यावर ज्यामुळें झाला असं माझं पहिलं पुस्तक कोणतं असं कुणी विचारलं तर 'कुलाब्याची दांडी' हेंच नांव मला घ्यावं लागेल. यापूर्वीची माझीं सारीं पुस्तकं सर्वप्रिय आणि सर्वमान्य ठरलीं होती. त्यांवर सर्व वृत्तपत्रांत अनुकूलच अभिप्राय आले होते. परंतु या माझ्या नव्या कादंबरीनं विरोधाच्या गांधिलमाशा कांहीं ठिकाणीं उठल्या. 'ज्याचा हेवा दावा वाटावा इतका मोठा लेखक झाल्यावांचून त्याचे टीकाकार उत्पन्न होत नाहींत' हें सुभाषित लक्षांत घेतां असंच म्हटलं पाहिजे, कीं 'कुलाब्याची दांडी' प्रसिद्ध होतांच माझी लोकप्रियता उत्तरोत्तर वाढणार अशी भीति कांहीं लोकांना वाटली असली पाहिजे, व त्यांनींच त्या कादंबरीवर टीकेचं हत्यार उपसलं असलं पाहिजे. गेलीं जवळजवळ वीस वर्षे साहित्यक्षेत्रांतल्या 'टीका' नांवाच्या पदार्थाच्या सर्व जातींचा परिचय मला झालेला आहे. त्याचे पौष्टिक व विषारी दोन्ही मासले माझ्या पचनीं पडले आहेत. परंतु 'कुलाब्याची दांडी' प्रसिद्ध झाली त्या वेळीं टीकेचा—विशेषतः दुष्ट बुद्धीनें केलेल्या निंदेचा मला प्रथमच अनुभव आला, व तशी टीका माझ्या मनाला वोंचल्यावांचून राहिली नाही.

एकंदर मराठी भाषाशैलीला व विशेषतः कादंबरीलेखनाला कोणत्या

तन्हेचं आधुनिक वळण देण्याचा हेतु 'कुलाव्याची दांडी' लिहिताना मी मनांत ठेवला होता तें मीं मागं सांगितलंच आहे. तो हेतु साध्य करण्यासाठीं विशेष श्रम करून मीं ती कादंबरी लिहिली असल्यामुळें मराठी वाचकांच्या मनावर तिची पकड ताबडतोब बसली, आणि अगदीं नव्या धर्तीची व अत्यंत चित्ताकर्षक शैलीनें लिहिलेली पहिली मराठी कादंबरी असाच तिच्याबद्दलचा निर्णय वृत्तपत्रांनीं दिला.

या निर्णयाला गालबोट लावणारे दोन अभिप्राय ठरले. एक 'केसरी'चा व दुसरा 'ज्ञानप्रकाश'चा. पैकीं 'केसरी'नें कादंबरी अत्यंत चित्ताकर्षक असल्याचं कबूल केलं होतं. परंतु 'कांहीं प्रसंग इंग्रजीवरून घेतल्यासारखे वाटतात' असा खंयचट मोघम शेर मारला होता. मी व 'केसरी' संस्था यांमध्ये आजहि प्रेम कांहीं मोठं सांडून वायां जात नाहीं, आणि त्यामुळें माझ्या पुस्तकाची तारीफ स्वतःची लाज राखण्यापुरती करतांना ती कुंथूनच करण्याची परंपरा 'केसरी'त अजूनहि चाललेली दिसते. त्या वेळीं तर काय 'केसरी'च्या दृष्टीनं मी गुन्हेगारच होतो. तेव्हां माझ्या कादंबरीला चांगलं म्हणतां म्हणतां 'केसरी'नं नाक मुरडलं याचं मला आश्चर्य वाटलं नाहीं. आणि तसं म्हटलं तर 'केसरी'तला अभिप्राय कुत्सित असला तरी सविस्तरहि नव्हता आणि जळजळीतहि नव्हता.

असला अभिप्राय देण्याचा पराक्रम 'ज्ञानप्रकाश'नं केला.

'ज्ञानप्रकाशां'तील टीकेचा रोख असा होता कीं पुण्यांतील एका प्रसिद्ध सुधारक वकिलांच्या तरुण मुलीचं चित्र पुढें ठेवून मी 'कुलाव्याच्या दांडी'तील माणिक ही नायिका रंगविली असून बाळासाहेब आणि आत्रासाहेब या दोन गौण पुरुष पात्रांची सजावटहि पुण्यांतल्या दोन (कुप्रसिद्ध) व्यक्तींवरून मी केली असली पाहिजे. 'ज्ञानप्रकाश'च्या दृष्टीला ज्या या व्यक्ती माझ्या कादंबरींत दिसल्या त्यांचा मवाळ राजकारणाशीं थोडा फार संबंध असल्यामुळें, व त्या व्यक्तींचा व 'ज्ञानप्रकाश'चे त्या वेळचे संपादक कै. आंबेकर यांचा खासगी स्नेहसंबंध असल्यामुळें त्या व्यक्तींचीं प्रतिबिंबं माझ्या कादंबरींत दिसल्याचा भास झाल्याबरोबर त्यांनीं माझ्याविरुद्ध मोठीच आरोळी ठोकली. कादंबरी सदभिरुचीला विघातक आहे असं विधान करण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली.

‘ज्ञानप्रकाश’त हा अभिप्राय प्रसिद्ध झाल्याबरोबर माझे प्रकाशक श्रीयुत गोखले यांनी तो अंक माझ्याकडे पाठवून दिला. त्यांतली टीका वाचल्यावर प्रथम कांहीं वेळ मला तीव्र संताप आला. कारण ‘ज्ञानप्रकाश’च्या म्हणण्यांत यत्किंचित्हि सत्यांश नव्हता. ज्या वकिलांच्या मुलीचं चित्र मी रंगविल्याचा ‘ज्ञानप्रकाश’कारांना भास झाला होता त्यांची तर मला ऐकूनहि नीटशी माहिती नव्हती. टीका वाचल्यावर मग चौकशी करून मला ती मिळवावी लागली. वस्तुस्थिति अशी असल्यामुळे ‘ज्ञानप्रकाश’च्या त्या कुभांडाचा मला फार राग आला. अभिप्रायांत सदभिरुचीचा प्रश्न उपस्थित केला गेला होता हें पाहून असं हि वाटलं कीं, ‘ज्ञानप्रकाश’कारांनीं सदभिरुचीचा प्रतिपाळ केव्हां किती केला त्याचा गेल्या पांचदहा वर्षांतला इतिहास लोकांपुढें मांडावा. परंतु अधिक विचार केल्यावर वाटू लागलं कीं, ‘ज्ञानप्रकाश’मधील त्या टीकेला इतकं महत्त्व देण्यांत कांहीं अर्थ नाही. राजकीय मतांच्या भिन्नत्वामुळे ‘ज्ञानप्रकाश’च्या तोंडून माझ्याविषयींच्या स्तुतीपेक्षां निंदेचे उद्गार निघणं अधिक सहज शक्य असावं ही गोष्ट सामान्य वाचकांनादेखील माहित होती, व त्यामुळे सदभिरुचीचं नांव वेऊन केल्ल्या त्यांतल्या टीकेमागं खरोखर कोणता हेतु आहे तें त्यांना सहज ओळखतां येण्यासारखं होतं. मुख्यतः याच विचारानं त्या टीकेकडे दुर्लक्ष करण्याचं मी ठरविलं.

मात्र येवढं खरं कीं, त्या वेळपर्यंत साहित्यसेवेचा मोत्रदला.पुच्छगुच्छांच्या रूपांनंच मिळतो अशी माझी मुग्ध समजूत पहिल्या पांचसहा पुस्तकांच्या अनुभवानं झाली होती, तिचा प्रथमच भंग झाला. मत्सर, असूया व हेवेदावे कुठे कुठे लपून बसले असतील याचा नियम नाही व त्यांजकडून विटादगडांचा माराहि कसा होईल हें सांगतां येणार नाही, असा साहित्यसेवेच्या क्षेत्रांत मोठेपणा मिळवूं पाहणाऱ्यांनं मनाशीं हिशेब ठेवला पाहिजे, ही गोष्ट मी प्रथम शिकलों. साहित्यसेवेबाबत जी मुग्ध वृत्ति आजपर्यंत माझ्या ठिकाणीं होती ती सोडली पाहिजे. साहित्यसेवा—विशेषतः त्या क्षेत्रांत उच्चस्थान मिळविण्यासाठीं होणारा प्रयत्न म्हणजे एक चांगलाच धकाधकीचा मामला होय हें माझ्या ध्यानांत आलं.

साहित्यिक जीवनाच्या दृष्टीन सन १९१२ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत

माझा जन्म झाला हें ज्या न्यायानं मीं अगदीं प्रारंभीं म्हटलं त्याच न्यायानं असं म्हटलं पाहिजे कीं, १९२५ च्या (योगायोग असा कीं, फेब्रुआरी महिन्यांतच) साहित्यिक जीवनाच्या दृष्टीनं मी सज्ञान झालों. साहित्यिक जग दुरून कितीहि रम्य आणि सोज्वळ वाटलं तरी त्यांतला प्रत्यक्ष व्यवहार निरपवाद रीतीनं निर्मळ नसतो; हेवेदावे, खासगी गाऱ्हाणीं, संकुचित व दुष्ट बुद्धीनं मांडलेलीं वैरं आणि घेतलेले सूड इत्यादींचा साहित्यमापनावर परिणाम झाल्यावाचून राहात नाहीं; आणि खऱ्या साहित्यिकानं या सर्व पिशाच्चांना तोंड देऊनच आपला मार्ग काढला पाहिजे हें साहित्यसेवेतलं मोठ्या महत्त्वाचं व्यवहारी ज्ञान मला त्या वेळीं प्रथम झालं. या दृष्टीनं 'कुलाब्याची दांडी' म्हणजे माझ्या साहित्यजीवनांतला एक महत्त्वाचा टप्पा मी समजतां.

'सुप्रजाजनशास्त्रा'वरील निबंधाचं वक्षीस मला मिळाल्यापासून तो निबंध पुढें लिहिण्याच्या उद्योगाला मी लागलों होतों. मार्च महिन्याच्या मध्यापर्यंत त्याचीं सात प्रकरणं मी लिहून तयार केलीं होतीं. कॉलेजला मिळणारी उन्हाळ्याची मोठी सुटी आतां एका महिन्यावर आली होती, व मी साहजिकच मनाशीं म्हणत होतों कीं, या अडीच तीन महिन्यांच्या सुटींत जो निवान्तपणा मिळेल त्यांत हें मोठं काम आपल्याला सहज पूर्ण करतां येईल. माझ्या मनांतला उत्साह वाढविणाऱ्या गोष्टीहि घडत होत्या. त्यांतली प्रमुख गोष्ट ही कीं, हिस्लॉप कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनीं माझा पगार वाढवून मला कायम केल्याचा ठराव माझ्या हातीं पडला होता. म्हणजे नोकरीच्या बाबतींत मी आता निश्चित झालों होतों. नागपूर हेंच आतां माझ्या पुढील आयुष्याचं व साहित्यिक चळवळीचं केंद्र ठरलं असं मीं मानूं लागलों होतों, व नागपूर-करहि मला आपला समजू लागले होते.

परंतु मला नोकरीवर कायम केल्याचा ठराव ज्या दिवशीं माझ्या हातीं पडला तेव्हांपासून पुरते दहा दिवसहि लोटले नाहींत तोंच मला नागपूर सोडावं लागणार अशीं चिन्हं दिसूं लागलीं. स्वमताचा आग्रह धरायचा कीं नोकरी सांभाळायची असा प्रश्न एकाएकीं माझ्यापुढें उभा राहिला !

सुमारें ता. १३ मार्च १९२५ रोजीं हिस्लॉप कॉलेजांतील जागेवर मला कायम करण्यांत आल्याचं मला कळलं.

आणि हिस्लॉप कॉलेजांतील नोकरी सोडण्याची वेळ कदाचित् माझ्यावर येईल असं सुचविणारी पहिली गोष्ट ता. २० मार्च रोजीं घडली !

कॉलेजांत पहिला तास आटपून मी विश्रांति घेत असतांना प्रिन्सिपल गार्डिनर यांची चिठी शिपायानं मला आणून दिली. चिठींत लिहिलं होतं, “ काम आटपून घरीं जाण्यापूर्वीं माझी भेट घ्याल काय ? कांहीं महत्त्वाचं काम आहे. ”

त्या चिठीप्रमाणें बी. ए. चा तास घेतल्यानंतर मी गार्डिनर यांच्याकडे गेलों. त्यांची नेहमींची बसायची जागा कॉलेजच्या दारांतून आंत शिरतांच डाव्या हातच्या पडवीवजा खोलींत उघड्यावरच होती. तिन्हाईत माणसाला तर त्या जागेतलं कारकुनाचं टेबल कोणतं आणि प्रिन्सिपालचं टेबल कोणतं तेंमुद्दां साहेबाला प्रत्यक्ष खुर्चींत बसलेला पाहिल्याशिवाय सांगतां येऊं नये अशी तिथली चमत्कारिक व्यवस्था होती. मिशनरी साधेपणाचा हा भाग

म्हणावयाचा, कीं कचेरींतल्या कारकुनावर अगदीं सक्त देखरेख ठेवण्याचा हा धूर्त कावा म्हणायचा असा प्रश्न त्या जागीं ज्या ज्या वेळीं जावं त्या त्या वेळीं माझ्या मनांत येई; आणि अगदीं अखेरपर्यंत त्या प्रश्नाचं उत्तर मला ठरवितां आलं नाहीं. प्रोफेसरांपैकीं प्रिन्सिपलची भेट घ्यायला कुणी गेलं, कीं तिथें उघड्यावर आणि कारकून मंडळींसमोरच त्यानं प्रिन्सिपलशीं काय बोलणं करायचं आहे तें करायचं अशी विचित्र पद्धत असे.

त्या दिवशीं मात्र मी गेल्याबरोबर गार्डिनर म्हणाले, “आपण जरा लायब्ररींत जाऊं या. तिथेंच बोलूं.”

लायब्ररींत गेल्यावर उभ्याउभ्याच अगदीं गंभीर चेहरा करून त्यांनीं मला विचारलं, “फडके, तुम्हीं Birth Control नांवाचं एक पुस्तक लिहिलं आहे काय ?”

तो प्रश्न विचारतांना त्यांनीं इतका चिंतातुर चेहरा कां करावा तें माझ्या लक्षांत येईना. मी म्हटलं, “होय, लिहिलं आहे.”

“त्या पुस्तकांत तुम्हीं कोणतीं मतं प्रतिपादिलीं आहेत ?”

मीं लगेच उत्तर दिलं, “हिंदुस्थानांतील विवाहित स्त्रीपुरुषांनीं संतति-नियमन केलं पाहिजे; आणि तें करायचं असेल तर कृत्रिम गर्भप्रतिबंधक साधनं वापरणं हाच सर्वांत खात्रीचा उपाय असून, त्याचा अवलंब करण्यांत कोणत्याहि प्रकारची अनीति नाहीं.”

तें ऐकून गार्डिनर क्षणभर माझ्याकडे पाहतच राहिले व मग मान हलवून आणि चक्-चक् असा जिभेनं आवाज करून म्हणाले, “हीं मतं भयंकर स्वरूपाचीं आहेत असं नाहीं तुम्हांला वाटत ?”

मीं मान हलवून म्हटलं, “उलट या मतांचा प्रसार अतिशय कसोशीनं आमच्या देशांत झाला पाहिजे अशी माझी समजूत आहे.”

डोळे किंचित् किलकिले करून त्यांनीं विचारलं, “पण सोईसाठीं हीं मतं सोडायला तुम्ही तयार नाहीं होणार ?”

त्यांच्या प्रश्नाचा अर्थच मला कळला नाहीं व मीं त्यांना तसंच सांगितलं. मग ते म्हणाले, “थोडी हकीगत झाली आहे ती ऐका.”

त्यांच्या हकीगतीचा सारांश असा होता की, दोन दिवसांपूर्वीच माझं Birth Control हें पुस्तक त्यांच्या व कौन्सिलच्या आणखी एक दोन

सभासदांच्या निदर्शनास आणण्यांत आलं होतं. इंग्लंड अमेरिकेंतहि संतति-
नियमनाच्या प्रश्नाला मिशनरी लोकांचा अगदीं कसून विरोध असल्यामुळें
व हिस्लॉप कॉलेज मिशनरी संस्थेन चालविलं असल्यामुळें संततिनियमनाचा
पुरस्कार करणारा माझ्यासारखा मनुष्य त्यांना नोकरीवर ठेवणं तत्त्वतः
शक्य नव्हतं. अर्थात् माझी बोलवण करण्याची चर्चा त्या मंडळींत चालू
होती व ती माझ्या कानावर घालण्यासाठींच गार्डिनरनं मला बोलाविलेलं होतं.

सारी हकीगत सांगून झाल्यावर गार्डिनरनं माझ्याकडे दृष्टि लावून
विचारलं, “ आलं लक्षांत सारं तुमच्या ? आतां काय करायचं ? ”

मीं उलट विचारलं, “ कुणी ? ”

त्यांनीं किंचित् हसून म्हटलं, “ आम्हीं, आणि तुम्हीं ? ”

मींहि हसून उत्तर दिलं, “ दोघांनींहि काय करायचं तें उघड आहे. मीं
राजीनामा द्यायचा आणि तुम्ही तो मंजूर करायचा. ”

घोटाळलेल्या मनःस्थितींत असतांना जीभ बाहेर काढून तिचं टोक
वरच्या ओठावर फिरविण्याची गार्डिनरची लकत्र पूर्वी माझ्या ध्यानांत आली
होती; परंतु त्या वेळीं त्याच्या त्या चाळ्याकडे माझें विशेष लक्ष गेलं. माझ्या
मनांत क्षणाधीत असं हि आलं, कीं एकीकडे मनस्ताप सहन करीत
असतांना दुसऱ्या माणसाच्या हास्यास्पद खोड्यांनीं मनाची करमणूक व्हावी
हा काय चमत्कार !

त्या वेळचा माझा हा आत्मगत विचार मला आजहि नक्की आठवतो.
याचं कारण हें कीं पुढें कथालेखनामध्ये माझ्या त्या अनुभवाचा मीं
कित्येक वेळां उपयोग केला आहे. ब्राह्म जगाचं आणि इतरांच्या वाग-
णुकीचं सूक्ष्म अवलोकन जितकं लेखकाला उपयोगीं पडतं तितकंच वेग-
वेगळ्या सुखदुःखांच्या प्रसंगीं स्वतःच्या मनोव्यापारांचं अवलोकन त्याला
उपयुक्त ठरतं. आणि अवलोकनाचा हा विषय त्याला अगदीं जवळचा
असल्यामुळें त्या अभ्यासाला कधीं खंड पडायचं कारणच नाही.

मी वास्तविक गार्डिनरच्या जिभेचा विचित्र चाळा मनाशीं नोंदून
ठेवीत होतो. परंतु गार्डिनरला साहजिकच वाटलं कीं, मी मनाशीं गंभीर
विचार करीत असेन. ते म्हणाले,

“ राजीनाम्याची गोष्ट तुम्हांला जितकी उघड वाटते तितकी मला

वाटत नाही. यांतून दुसरा मार्ग निघण्यासारखा आहे. तुमच्या शिकवण्या-
वर विद्यार्थी किती खूप आहेत ते मला व आमच्या कौन्सिलमधील
इतरांनाही माहित आहे. तुम्हांला कायम करण्याचा ठराव आम्ही नुकताच
केला तो अगदी एकमताने. तुम्ही आम्हांला सोडून जावं हे आम्हांला
कोणालाच आवडण्यासारखे नाही.”

“ तसं असेल तर मग माझ्या पुस्तकाचा प्रश्नच उद्भवतो कसा ? ”

“ उद्भवतो; त्याला इलाज नाही. आमच्या मिशनचीं मतं अगदीं
कडक आहेत व कॉलेजांतल्या कोणत्याहि गोष्टीचा त्या मतांशीं विरोध
आलेला चालायचा नाही.

मी म्हटलं, “ ठीक आहे. मिशनचीं मतं सुखरूप असोत, मी राजीनामा
द्यायला तयार आहे. ”

गार्डिनरनं चटकन् आपला उजवा हात माझ्या खांद्यावर टाकला
व म्हटलं,

“ No, no असा एकदम निकाल लावू नका. मिशनला आपली
भूमिका बदलायला लावणं मला शक्य नाही. परंतु तुम्हांला जरा निराळ्या
रीतीनं विचार करा म्हणणं मला शक्य आहे. म्हणूनच तुमच्याशीं प्रिन्सि-
पल या नात्यानं नव्हे तर तुमचा चाहता व हितकर्ता म्हणून हे बोलत
आहे. I can understand what it is to be young. But don't
be impetuous. ‘ बर्थ कंट्रोल ’ या पुस्तकांत प्रतिपादिलेलीं माझीं मतं
आतां बदललीं आहेत असं लोकांत तुमचं हसं होणार नाही अशा रीतीनं
कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांना सांगणं अशक्य आहे काय ? मला नाही वाटत.”

ते काय सुचवीत होते ते माझ्या लक्षांत सहज आलं. मी म्हटलं,

“ तुम्ही हे सारं सद्बुद्धीनं बोलतां आहांत हे मला मान्य आहे, आणि
त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. परंतु संततिनियमनाबद्दलचीं माझीं
मतं बरोबर आहेत व कायम आहेत, आणि कोणत्याहि आपत्तीला भिऊन
सोईसाठीं मतांतर करायला मी तयार नाही. ”

“ मग माझा नाइलाज आहे तर ! ” असं गार्डिनर म्हणाले व आमची
ती मुलाखत संपली.

मला हिस्लॉप कॉलेज सोडून जावं लागत आहे या बातमीनं साहजिकच

विद्यार्थिवर्गांत आणि प्रतिष्ठित नागरिकांपैकीं जे माझे मित्र व चाहते झाले होते त्यांच्यांत मोठीच खळबळ उडाली. ज्याला ज्याला म्हणून मी जाणार अशी बातमी कर्णोपकर्णीं कळली त्यानें माझ्या भेटीला यावं, हें आहे काय म्हणून विचारावं, अन् प्रत्येकाजवळ झाल्या प्रकाराचा संबंध पाढा मी वाचावा असा प्रकार सुरू झाला. हिस्लॉप कॉलेजची नोकरी सोडल्यावर मी नागपुरास राहणार नाहीं हें उघड होतं, आणि त्याचा सर्वांना खेद होत होता. कॉलेजांतली नोकरी गेली तरी मला ज्यायोगें नागपुरास राहतां येईल अशा योजना माझ्यापुढें मांडण्यांत येऊं लागल्या. परंतु मला त्या पटेनात. हिस्लॉप कॉलेजच्या चालकांविषयीं गांवांत फारसं अनुकूल मत नव्हतंच. त्यामुळें मला नोकरीवर कायम केल्याचा ठराव केल्यानंतर त्यांनीं मला जायला सांगावं या गोष्टीची सगळ्यांनाच फार चीड आली, व या अन्यायाबद्दल त्यांना शासन दिलं पाहिजे असाहि विचार निघाला. कांहीं स्थानिक नामांकित वकिलांनीं मला सल्ला दिला कीं, कराराचा भंग केल्याबद्दल हिस्लॉप कॉलेजवर मी फिर्याद केल्यास खटल्याचा निकाल खचित माझ्या बाजूचा होईल व मला नुकसानभरपाई मिळेल.

परंतु अशा मसलती ऐकण्याच्या मनःस्थितींत मी स्वतः नव्हतां.

ता. २७ मार्च १९२५ रोजीं मी कॉलेजच्या नोकरीचा राजीनामा सादर केला आणि त्या विचित्र प्रकरणांतून मी मनानं मुक्त झालों. मनानं मुक्त झालों असं मुद्दामच म्हणतां. कारण मीं जरी राजीनामा दिला तरी आणखी थोडे दिवस प्रत्यक्ष कॉलेजच्या कामांतून माझी मुक्तता होणार नव्हती. एप्रिल महिन्याच्या १३ तारखेस कॉलेजच्या कामाचं वर्ष संपून वर्षाखेरची मोठी सुटी सुरू व्हावयाची होती, व त्या तारखेपर्यंत कॉलेजचं सारं रीतसर काम मीं करावं व पगार घ्यावा असं प्रिन्सिपल गार्डिनरचं म्हणणं होतं. ही गोष्ट त्यानं मला सुचविली तेव्हां मीं म्हटलं,

“ म्हणजे संततिनियमनविषयक माझीं जीं मतं तुम्हांला भयंकर वाटतात त्यांचा या पंधरा दिवसांत कांहीं उपद्रव होणार नाहीं अशी तुमची खात्री आहे म्हणायची ? ”

माझ्या या कडवट बोलण्यांतला विनोद तेवढा विचारांत घेऊन गार्डिनर हसले व म्हणाले,

“ Yes. I hope we shall all be safe in spite of your being with us ! And Mr. Phadke, let me repeat, don't misunderstand. We have to part. But we part as friends. ”

हे उद्गार त्यांनीं अंतःकरणपूर्वक काढले असावेत. कारण त्यांनीं मला जायच्या वेळीं अतिशय चांगलं प्रशस्तिपत्र दिलं, आणि पुढें जवळजवळ दोन वर्षांनंतर जेव्हां त्यांची व माझी अकस्मात् एकदां गांठ पडली तेव्हांहि ते माझ्याशीं फार सौजन्यानं वागले.

मला वाटतं १९२७ सालच्या उन्हाळ्यांतली ती गोष्ट असावी. मी महाबळेश्वरास गेलों होतों व एके दिवशीं संध्याकाळीं हिंडतां हिंडतां ‘गॉल्फ लिंक्स’ कडे वळलों. सूर्यास्त होऊन गेला होता आणि अंधार पडूं लागला होता. समोरून एक इंग्रज जोडपं येत आहेसं मला वाटलं. तीं दोघं माझ्या अगदीं जवळ आलीं तेव्हां मला एकदम ओळख पटली व मीं थन्नकून विचारलं,

“ Is that Mr. Gardiner by any chance ? ”

त्यांनीं माझ्याकडे पाहतांच हास्य केलं व म्हटलं,

“ Yes, by every chance, Mr. Phadke. How are you ! ”

हस्तांदोलन करतां करतां मीं त्यांना विचारलं,

“ What brings you to this hill station of ours instead of Pachmari ? ”

“ Rather ask who. And the answer would be Mrs. Gardiner. ”

यावर आम्ही तिघांहि हसलों आणि मग बराच वेळ एकत्र सहल केली. दुसऱ्या दिवशीं त्यांच्या बोलावण्यावरून त्यांच्या हॉटेलांत मी त्यांना भेटायला गेलों तेव्हांहि आमचं पुष्कळ मनमोकळं बोलणं झालं. कोल्हापूरच्या कॉलेजांत मी असून माझं चांगलं चाललं आहे हें ऐकून ते म्हणाले,

“ O, I knew you would always thrive. ”

कांहीं वेळानं त्यांनीं किंचित् चेष्टेनं प्रश्न केला, “ आणि तुमच्या संतति-नियमनविषयक मतांचं कसं काय ? ”

मीं चटकन उत्तर दिलं, They too are thriving. ”

ते हसले.

त्यांना खिजवावयाची इच्छा मला आवरतां आली नाही; अन् मी त्यांना सांगितलं,

“ तीस चाळीस पानांच्या एका चोपड्यासाठीं तुम्हीं मला Dangerous (भयंकर) मनुष्य ठरवलंत. आतां तर मी फारच Dangerous झालों आहे. संततिनियमनाच्या विषयावर ‘ Sex Problem in India ’ नांवाचा एक मोठा ग्रंथ मी लिहिला आहे. देशी-विदेशी सर्व वृत्तपत्रांनीं त्यावर उत्तम अभिप्राय दिले आहेत. इतकंच नव्हे तर जपानमध्ये आणि अमेरिकेंतल्या कांहीं संस्थानांत माझ्या पुस्तकाला बंदी करण्यांत आल्यामुळें मी आतां अगदीं पुरता मोठा मनुष्य झालों आहे. ”

गार्डिनर हसले व म्हणाले, “ तुम्ही अगदीं घातुक मतांचा प्रसार करीत आहांत असं तर मला म्हटलंच पाहिजे. परंतु तुमची कीर्ति वाढत आहे व आयुष्यांत तुम्ही स्थिर होत आहांत या गोष्टीचा मला आनंदच होतो. ”

ही हकीगत या ठिकाणीं इतकंच स्पष्ट करण्यासाठीं सांगितली, कीं मला नोकरीचा राजीनामा द्यावयास लावणं जरी गार्डिनरला भाग पडलं होतं तरी त्यानं व्यक्तिशः माझ्याविषयीं सहानुभूति आणि सौजन्यच दाखवलं; म्हणून राजीनामा सादर केल्यानंतरहि पंधरा दिवस कॉलेजांत काम करीत राहण्याची त्याची सूचना मी स्वीकारली.

हे पंधरा दिवस मी मोठ्या विचित्र मनःस्थितींत घालविले असते तर ते साहजिकच म्हणावं लागलं असतं. परंतु झालं मात्र निराळं. या नव्या आपत्तीनं मी दडपूनहि गेलों नाही किंवा चिडलोंहि नाही. सात आठ महिन्यांच्या करारानं हिस्लॉप कॉलेजांतील नोकरीवर मी आलों असतों तर करार संपून जातांना माझी जी मनःस्थिति झाली असती तीच आतांहि झाली होती. याचं एक कारण कदाचित् हें असेल, कीं बरोबर अशीच विचित्र आपत्ति पूर्वीं एकदां माझ्यावर येऊन गेली होती व त्यामुळें या प्रकारानं वावरून जाण्याइतका मी कच्च्या मनाचा राहिलों नव्हतों. तें कसंहि असो, नागपूरच्या मुक्कामाचे उरलेले पंधरा दिवस मी फार मजेंत काढले येवढं खरं. आतां माझा सहवास पंधराच दिवस काय तो मिळणार

या भावनेनेच कीं काय कुणास टाऊक, पण गेल्या सातआठ महिन्यांत नागपूरची जी पांचसहा मंडळी माझ्या विशेष परिचयाची झाली असूनहि दूर राहिली होती, ती माझ्या अधिक जवळ आली. त्यांच्याशीं खूप गप्पा-गोष्टी कराव्या, अगदीं मनस्वी थकवा येईपर्यंत टेनिस खेळावं, तेलंगखेडी, रामटेक अशा जवळच्या व दूरच्या ठिकाणीं सफर करावी, खूप वाचावं आणि सपाटून लिहावं—असा त्या पंधरा दिवसांत माझा क्रम होता. टॉमस हार्डीची 'Jude, the obscure,' व टॉलस्टॉयची 'Anna Karenina' या दोन कादंबऱ्या मी अभ्यासपूर्वक वाचून काढल्या, आणि मुख्य म्हणजे सुप्रजाजननशास्त्रावरील माझ्या निबंधांचीं आठ ते चौदा अशीं सात प्रकरणं मी त्या दोन आठवड्यांत लिहून काढलीं. "It is only necessary to forget oneself to be at peace and happy" अना करेनिना' मधलं टॉलस्टॉयचं वाक्य माझ्या पुरतं अनुभवाला आलं. साहित्याचा विलक्षण छंद ज्या माणसाला असेल त्याला संसारांतल्या लहान-मोठ्या सुखदुःखांवर जय मिळवितां येतो याचा मला अनेके वेळां अनुभव आलेला आहे. अशा वेळांपैकींच ती एक वेळ होती.

माझे अखेरचे पंधरा दिवस केव्हांच निघून गेले व ता. १३ एप्रिल १९२५ रोजीं दुपारीं मी मुंबईच्या गाडींत बसलों. माझे विद्यार्थी व गांवांतील कित्येक मंडळी मला निरोप देण्यासाठीं स्टेशनवर आली होती. त्यांनीं माझ्या गळ्यांत हार घातले, गाडी चालू झाली, त्या मंडळींचे 'Good-bye' 'Good-bye' हे शब्द कानांवर पडत असतांच त्यांच्या आकृती दिसेनाशा झाल्या, व मग खिडकींतून मागं सरकून आपल्या जागेवर मी बसलों, आणि त्याबरोबर ज्या प्रश्नाचा गेल्या पंधरा दिवसांत यत्किंचितहि विचार करण्यास मी स्वतःला सवडच दिली नव्हती तो प्रश्न माझ्या मनासमोर उभा राहिला—

“ पुढें काय ? ”

नागपूरहून परतण्याच्या वेळीं दोन ग्रंथांचीं हस्तलिखितं माझ्याजवळ अपुऱ्या स्थितींत होतीं. एक इंदूरचं बक्षिस ज्यासाठीं मला मिळालं तो सुप्रजाजनशास्त्रावरोस प्रबंध, आणि दुसरा डॉ. गणपुले यांच्यासाठीं लिहिण्यास घेतलेला 'मानसोन्नति' हा ग्रंथ. हे दोन्ही आतां झपाट्यानं पुरे करायचं मीं ठरविलं. सुप्रजाजनशास्त्राचा अगदीं प्रकरणवार आराखडा माझ्याजवळ तयारच होता. त्यामुळें उरलेलीं प्रकरणं मी अगदीं भराभर लिहून काढलीं आणि नागपूरहून परतल्यापासून एक महिन्याच्या आंतच सबंध हस्तलिखित मी इंदूरला रवाना केलं.

हा माझा प्रबंध इंदूरची 'महाराष्ट्र साहित्य-सभा' छापून प्रसिद्ध करील अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु त्यांत अडचणी येऊं लागल्या, तेव्हां पुढें दोन वर्षांनंतर या प्रबंधांतील सुमारें तीन-चतुर्थांश भाग 'सुखाचे संसार' या नांवानं गोखले यांच्या विजय साहित्य-संस्थेंतील एक पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आलं.

परंतु त्याच्या आधींच दुसरी एक संधि मला मिळाली. 'Birth

Control' या नांवाचं माझं लहान पुस्तक मुंबईच्या तारापोरवाला अँड सन्स या कंपनीकडे विक्रीला असे. त्या पुस्तकाचे हिशोब घेण्यासाठी मी तेथे मधून मधून जात असे. हळूहळू कंपनीचे प्रमुख चालक विकाजी तारापोरवाला यांचा व माझा परिचय होत गेला. मराठी साहित्यक्षेत्रांत माझं स्थान कोणतं होतं तें त्यांच्या कार्नी गेलं असावं, आणि माझं इंग्रजी लेखनहि त्यांच्या नजरेस पडलं असावं. एकदां बोलतां बोलतां त्यांनीं मला विचारलं,

“ फडके, आमची ही कंपनी केवळ पुस्तकं विकणारी नाही, आम्ही प्रकाशनाचा धंदाहि करतो हें तुम्हांला माहित आहे ? ”

मी म्हटलं, “ हो, मला माहित आहे. ”

“ मग तुम्ही आमच्यासाठीं एखादं इंग्रजी पुस्तक कां लिहित नाही ? ”

इंदूरच्या निबंधाचा विषय माझ्या डोक्यांत होता. त्या विषयावर हिंदु-स्थानांतील परिस्थितीच्या दृष्टीनं हिंदी माणसानं लिहिलेलं पुस्तक अजून नव्हतं. तेव्हां त्यावर मी इंग्रजी पुस्तक लिहून दिलं तर तुम्हांला हवं का असं मी त्यांना विचारलं.

त्यांना ती कल्पना एकदम पसंत पडली, आणि त्यांच्यासाठीं मी तें पुस्तक लिहावं असं त्याच बैठकींत ठरलं. मात्र ते म्हणाले,

“ आमचा असा शिरस्ता आहे कीं कोणतंहि पुस्तक घेण्याचा पक्का करारमदार करण्यापूर्वी संबंध हस्तलिखित आमच्या हातीं आलं पाहिजे, व हस्तलिखितं वाचून त्यावर अभिप्राय देण्यासाठीं आम्ही जी तज्ज्ञ माणसं (Readers) ठेवलीं आहेत त्यांनीं तें पसंत केलं पाहिजे. ”

या अटीचं भय वाटण्याचं मला कांहींच कारण नव्हतं. मी ती मान्य केलीं, व तें इंग्रजी पुस्तक लिहावयास त्याच दिवशीं प्रारंभ केला. हें पुस्तक लिहितांना त्याचं नांव 'Eugenics in India' असं मी ठेवलं होतं. परंतु पुढें प्रत्यक्ष प्रसिद्ध करण्याची वेळ आली तेव्हां विकाजी तारापोरवाला मला म्हणाले,

“ तुम्ही दिलेलं नांव मिळमिळीत वाटतं. असं नांव काढा कीं जें ऐकल्याबरोबर काय आहे तरी काय पुस्तकांत पाहूं या, अशी जबरदस्त जिज्ञासा उत्पन्न होऊन लोकांना तें विकत घ्यावंसं वाटेल. ”

मला कांहीं तसं नांव आठवेना. त्यांच्या एका इंग्रज स्नेह्यानं 'Sex Problem in Indis' हें नांव सुचविलें. तें मी मान्य केलें, परंतु मना-वासून नव्हे.

कारण माझ्या पुस्तकांत Sex Problem ची (लैंगिक विषयाची) चर्चा मुळींच नव्हती. केवळ पुस्तकाचा बाजारभाव वाढावा यासाठी ज्याचा पुस्तकांतील विवेचनाशीं संबंध नाही असं नांव देणं मला रुचेना. परंतु विकाजी तारापोरवाला यांचा फारच आग्रह दिसला तेव्हां मी आपला हट्ट अधिक चालविला नाही. त्याच नांवानं तें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

पुढें मात्र मला या गोष्टीचा पश्चात्ताप झाला. धंदेवाईक प्रकाशकाच्या दृष्टीनं विकाजींनीं केलेला अदमास अगदीं पूर्ण खरा ठरला. माझ्या पुस्तकाची विक्री फारच चांगली झाली व त्याची दुसरी आवृत्ति काढण्याची वेळ त्यांची कल्पना नव्हती इतक्या लवकर आली. त्यांच्या पुस्तकांच्या दुकानांत पुढच्या बाजूच्या मोठमोठ्या कांचेच्या खिडक्यांत माझ्या पुस्तकांच्या प्रतींची आकर्षक मांडणी केलेली असे. ती पाहिली कीं, मला साहजिकच अभिमान वाटे. परंतु माझ्या पुस्तकाची जाहिरात देशी व परदेशी वृत्तपत्रांत ज्या तऱ्हेनं करण्यांत येत होती ती मला अगदीं पसंत नव्हती. कारण त्या जाहिराती वाचून कुणाचाहि असाच ग्रह होण्यासारखा होता कीं, 'Sex Problem in India' हें पुस्तक 'कामसूत्र' किंवा 'अनंगरंगरतिशास्त्र' अशापैकीं असावं. त्या भडक जाहिराती पाहिल्या कीं मला मोठी चीड येई. अशी जाहिरात न करण्याबद्दल मीं विकाजी तारापोरवाला यांना सांगून पाहिलें. शेवटीं तर एकदां तुमच्यावर मी बदनामीची फिर्याद करीन अशी धमकीही मी थड्डेनं दिली. परंतु 'अहो असंच चालायचं, उगाच कां चिडतां ? ' असं म्हणून त्यांनीं सारा प्रकार थड्डेवारी नेला; आणि मग मला कांहींच करतां येईना. मी खरोखरच विकाजींना कायदेशीर नोटीस देऊन पाहावी असा कांहीं मंडळींनीं मला कायदेशीर सल्ला दिला. कदाचित् त्यांचा तो सल्ला परिणामकारक ठरला असता. परंतु इतक्या थराला मला गोष्टी न्यावयाच्या नव्हत्या. कारण भडक जाहिरातीची येवढी एक गोंष्ट सोडली तर विकाजी माझ्याशीं अतिशय प्रेमळपणानं व सहानुभूतीनं वागत असत, आणि स्नेही या नात्यानं त्यांना दुखविणं माझ्या

मनाला प्रशस्त वाटेना. तेव्हां जाहिरातींचा तो विचित्र प्रकार बंद करण्याच्या भानगडींत न पडतां मीं फक्त मनाशीं एक नवा निश्चय केला, कीं ग्रंथा-संबंधीं एखाद्या प्रकाशकाशीं करार करतांना त्याची प्रकाशकाकडून वावगी जाहिरात होणार नाहीं असं हि कलम करारांत घालण्याची दक्षता आपण घेतली पाहिजे.

सुप्रजाजननशास्त्रावरील इंग्रजी पुस्तक लिहित असतांनाच 'मानसोन्नति' या पुस्तकाचं लेखनहि मी चालविलं होतं. परंतु १९२५ सालांतल्या मे महिन्यांनंतरच्या पांच महिन्यांत ज्या एका साहित्यविषयक गोष्टींत माझं मन विशेष गुंतलं होतं ती निराळीच होती. ती गोष्ट म्हणजे 'रत्नाकर' मासिकाची स्थापना.

या मासिकाची कल्पना कित्येक दिवसांपासून माझ्या व श्रीयुत आप्पासाहेब गोखले यांच्या मनांत होती. ती मूर्त स्वरूपांत येण्याच्या मार्गांत मुख्य दोन अडचणी होत्या. एक भांडवलाची, व दुसरी मासिकाचं संपादन करण्याइतकी स्थिरता मला लाभत नव्हती ही. या दोन्ही अडचणी आतां दूर झाल्यासारख्या होत्या. गोखल्यांनीं भांडवलाची व्यवस्था केली होती. आणि मी मासिकांत जरूर तेवढं लक्ष घालूं शकेन असं मला वाटूं लागलं होतं. अशा प्रकारें दुहेरी अनुकूलता दिसल्यामुळें मासिकाचा संकल्प लांबणीवर टाकण्याचं कांहीं कारण नाहीं असं मला व गोखल्यांना साहजिकच वाटूं लागलं. या नव्या मासिकाच्या बाबतींत आम्हां उभयतांत सहकार्याची स्पष्ट समजूत पहिल्यापासून होती ती अशी कीं, मासिकास लागणारा सर्व पैसा गोखल्यांनीं घालावा. मासिकाच्या व्यापांतून जो कांहीं नफातोटा होईल तो सर्वस्वीं त्यांचा समजला जावा. पैशाची जबाबदारी माझ्यावर यत्किंचितहि नसावी. नफ्यातोड्याचाहि संबंध माझ्याकडे विलकुल नसावा. आणि मासिकाचं संपादन व मासिकासाठीं करावयाचं लेखन मीं मोबदला न घेतां करावं. म्हणजे मासिकासाठीं मी एक पैचासुद्धां खर्च करूं नये व उलटपक्षीं मासिकाकडून एक पैदेखील मीं घेऊं नये असं ठरलं होतं. जोपर्यंत माझा व 'रत्नाकर'चा संबंध होता तोपर्यंत या समजुतीप्रमाणेंच मीं कसोशीनं वागलों. 'रत्नाकर'च्या संपादनाबद्दल अगर त्यांत शेंकडों पृष्ठांचं मीं जें लेखन केलं त्याबद्दल मीं एक पैदेखील घेतली नाहीं. माझ्या 'जादूगार' व

‘दौलत’ या दोन कादंबऱ्या प्रथम ‘रत्नाकरां’तच क्रमशः प्रसिद्ध झाल्या. त्या दोन्ही कादंबऱ्या अतिशय गाजल्या, व त्यामुळे ‘रत्नाकर’ मासिकास आर्थिक स्थिरता पुष्कळच आली. परंतु या दोन्ही कादंबऱ्यांबद्दल ‘रत्नाकर’ मासिकाकडून मी कांहीं एक मोत्रदला घेतला नाही. पुढे तीन वर्षांनी मी ‘रत्नाकर’चं संपादकत्व सोडलं त्याच्या मुळाशी माझ्या मोत्रदल्याचा प्रश्न नव्हता. ‘रत्नाकर’ आतां स्वतःच्या पायावर उभं राहणारं मासिक झालं आहे, तेव्हां लोकांकडून लेख मागवितांना आपण त्यांना अल्प का होईना पण मोत्रदला देऊं करावा असं माझं म्हणणं होतं; गोखल्यांना माझं हें म्हणणं पटेना; व त्यामुळेच मला संपादकत्व सोडण्याचा मार्ग पतकरावा लागला.

‘रत्नाकर’ मासिकाची योजना करतांना त्याचं जें स्वरूप आम्ही ठरविलं तें तोपर्यंत होऊन गेलेल्या सर्व मराठी मासिकांहून वेगळ्या प्रकारचं होतं. उच्च प्रतीचं कथावाङ्मय पुसविणारं, वाचकांची बहुश्रुतता व विचार-क्षमता वाढेल अशा प्रकारचं ज्ञालसंधक साहित्य सादर करणारं, आणि संगीत, नृत्य, चित्र, शिल्प इत्यादि सर्व कलाविषयीं वाचकांच्या ठिकाणीं उच्च अभिरुचि निर्माण करणारं मासिक काढण्याची आमची इच्छा होती. ‘रत्नाकर’ दुर्दैवानं दीर्घायुषी ठरल नाही. परंतु शेवटपर्यंत त्याचं हें पहिलं संकल्पित स्वरूप कायम होतं; व त्या स्वरूपांत तें निघत असे म्हणूनच त्यानं मराठी साहित्याची जी सेवा केली ती अवधीच्या दृष्टीनं अल्प परंतु गुणाच्या दृष्टीनं फार मोठीं ठरली. आज मराठी लेखकांत जे अग्रभागीं आहेत ते सर्व ‘रत्नाकर’ मासिक निघालं त्या वेळीं विशी पंचविशीच्याजवळ होते, त्यांपैकीं बहुतेकांचीं नांवां मराठी वाचकांच्या परिचयाचीं झालीं तीं ‘रत्नाकर’ मासिकांतूनच; आणि आज घटकेलासुद्धां ‘रत्नाकर’च्या जुन्या फायली जो कोणी चाळून पाहील त्याला खचित वाढेल कीं गेल्या वीस वर्षांच्या मराठी भाषेच्या इतिहासांत ‘रत्नाकर कालखंड’ हें एक स्वतंत्र वैभवसंपन्न प्रकरण म्हणावं लागेल. ‘रत्नाकर’चा प्रत्येक अंक सरसच निघत गेला, व तज्ज्ञ आणि सामान्य अशा दोन्ही प्रकारच्या वाचकवर्गांत त्या मासिकाची लोकप्रियता सारखी वाढत गेली.

मात्र १९२५ सालच्या जून-जुलैमध्ये मासिकाची तयारी करतांना या लोकप्रियतेची आम्हांला खात्री नव्हती. म्हणून आम्हीं असं ठरविलं कीं

दिवाळीच्या सुमारास 'रत्नाकर'चा नमुना अंक काढावा, व आपला हा उपक्रम लोकांना कितपत पसंत पडतो त्याचा अदमास घेऊन तो पुरेसा उत्तेजनपर वाटला तरच १९२६ सालच्या जानेवारीपासून 'रत्नाकर' मासिक रीतसर सुरू करावं.

ता. १४ ऑक्टोबर १९२५ रोजी 'रत्नाकर' मासिकाचा नमुना अंक प्रसिद्ध झाला. त्याची इतकी निरपवाद प्रशंसा झाली, की आमच्या श्रमांचं सार्थक झालं असं आम्हांला वाटलं, व जानेवारीपासून 'रत्नाकर' सुरू करण्याचा वेत आम्ही कायम केला. नवं कांहीं तरी करून दाखवू असा उत्साह आम्हां दोघांच्याहि ठिकाणी होता, व मनांतली महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी हवे तेवढे कष्ट करण्याची आमची तयारी होती. एखाद्या कार्याची जबाबदारी अंगावर घेतल्यावर त्यासाठी मेहनतीची कमाल करण्याची ताकद श्री. आप्पासाहेब गोखले यांच्या ठिकाणी जेवढी मला दिसली तेवढी अंगी असणारा दुसरा गृहस्थ साहित्यक्षेत्रांत मला अजून भेटलेला नाही. घरच्या दारिद्र्यानं वैतागून कोंकणांतून देशावर आलेला कांहीं वर्षांपूर्वीचा गोखल्यांचा हा 'आप्पा' अवघ्या दहा पंधरा वर्षांत पुण्यांतल्या एका मोठ्या छापखान्याचा लौकिकवान मालक झाला होता, व 'आप्पासाहेब' गोखले अशा नावानं ओळखला जात होता तो उगीच नव्हे. छापखान्यासंबंधींच्या हरएक कामांतली निपुणता, छपाई अधिकाधिक सुबक व मोहक करण्याचा अनावर छंद, दुसऱ्यासाठी अंग मोडून झटण्याची तयारी, पैशापेक्षां नांवलौकिक मिळविण्याची तीव्र इच्छा, मोठेपणाची एक पायरी चढल्यावर हुश्रू करण्याऐवजी आतां वरची पायरी कशी व केव्हां चढतां येईल असा विचार करण्याची प्रवृत्ति, इत्यादि बहुमोल गुण आप्पासाहेब गोखल्यांच्या ठिकाणी होते. अडचणींनीं त्रासलेले ते मला क्वचित् प्रसंगी दिसले असतील; परंतु कष्टाला कंटाळलेले मी त्यांना एकदांही पाहिले नाहीत. त्यांच्या ठिकाणची निरलस वृत्ति व महत्त्वाकांक्षा म्हणजे 'रत्नाकर' मासिकाचं मोठं भांडवल होतं. 'रत्नाकर'नं अल्पावकाशांत आपलं उच्च स्थान निश्चित केलं याचं अर्ध श्रेय गोखल्यांच्या महत्त्वाकांक्षी, कष्टाळू वृत्तीला व हौसेला दिलंच पाहिजे. उरलेलं त्यांनींच—ते आज जवळ असते तर—मला आनंदानं दिलं असतं !

श्री. आप्पासाहेब गोखले यांचे शिष्य

३३२६६ वि. ...

कारण, त्यांनी ज्याप्रमाणे 'रत्नाकर'साठी शारीरिक श्रमांची परमावधि करायची ठरविले होते त्याप्रमाणेच आर्थिक मोबदल्याची काडीमात्र अपेक्षा न ठेवतां बौद्धिक श्रमांची परमावधि मी करित होतो. 'रत्नाकर'चा प्रत्येक अंक एखाद्या विशेषांकासारखा वाटला पाहिजे अशी तीव्र इच्छा मी ठेवली होती. आणि नाविन्यासाठी सुचेल ती धडपड मी करित होतो. मराठी वाचकांचे लक्ष क्रिकेट, हॉकी इत्यादि खेळांकडे कां वेधू नये असं मला वाटे; मुंबईस प्रतिवर्षी होणाऱ्या क्रिकेटच्या सामन्याप्रमाणेच प्रतिवर्षीच्या चित्रकलाप्रदर्शनांतही मराठी वाचकांनी लक्ष घातलं पाहिजे असं माझ्या मनांत येई; संगीत, नृत्य इत्यादि कला, व त्या त्या प्रांतांतील नामांकित कलावंत यांचा परिचय मराठी वाचकांना सुंदर सुंदर लेखांच्या द्वारे कां करून देऊं नये असं मला वाटे. इतकंच काय, " गुजगोष्ठी " हा वाङ्मय प्रकार मराठींत रूढ करावा असं मला वाटलं तेंही नाविन्याच्या या हौसेमुळेच !

इंग्रजी साहित्याच्या वाचनानं मला कित्येक दिवसांपासून वाटू लागलं होतं कीं कादंबरीच्या क्षेत्रापेक्षांही निबंधाच्या बाबतींत मराठी भाषा अजून दोन शतकं मागे रेंगाळत आहे. निबंधाचा आधुनिक थाट मराठींत रूढ व्हायला पाहिजे. चॅस्टरटन, गार्डिनर, लिंड इत्यादींचे निबंध वाचले कीं माझ्या मनांत येई, असे निबंध मराठींत कां लिहिले जाऊं नयेत. आणि या लेखकांहूनही माझी इच्छा जागृत करण्याचं काम कोणी अधिक केलं असेल तर ते 'रिचर्ड किंग' या लेखकानं. इतर सर्व निबंधकारापेक्षां या लेखकाच्या निबंधांत विनोद, सूक्ष्म उपहास, जिव्हाळा, अन् वाचकांशीं हितगुज केल्याप्रमाणे बोलल्याचा भास मला अधिक प्रमाणांत आढळला; व " Folded Hands ", आणि " Over the fireside with silent friends " इत्यादि त्याचे निबंधसंग्रह वाचून मी मनाशीं निश्चय केला, कीं निबंधाची ही मोहक तऱ्हा आपण मराठींत आणावयाचीच. १९२५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत मी माझी पहिली 'गुजगोष्ठी' लिहिली. तिचं नांव 'सुहास्य' !

अशा प्रकारें मी व आप्पासाहेब गोखले आपापल्या अंगचं कर्तृत्व एकवटून 'रत्नाकर' मासिकासाठीं झटत होतो. प्रशंसेचा भरपूर मोबदला

प्रो. ना. सी. फडकेकृत पुस्तकें.

कादंबऱ्या

- १ अल्ला हो अकबर
- २ कुलाब्याची दांडी (२ री आ.)
- ३ जादुगार (२ री आ.)
- ४ दौलत (२ री आ.)
- ५ अटकेपार
- ६ निरंजन
- ७ कलंकशोभा
- ८ उद्धार
- ९ कारिमरी गुलाब
- १० आशा
- ११ प्रवासी (२ री आ.)
- १२ समरभूमि
- १३ उन्माद
- १४ गुप्त प्रायश्चित्त
- १५ इंद्रधनुष्य
- १६ प्रतिज्ञा
- १७ वादळ
- १८ शाकुंतल

प्रबंध

- १ मानसोपचार (२ री आ.)
- २ मानसोन्नति
- ३ सुखाचे संसार
- ४ संततिनियमन
- ५ आजचे तरुण स्त्री-पुरुष व त्यांजपुढील प्रश्न (२ री आ.)
- ६ प्रातिभासाधन (३ री आ.)
- ७ वाङ्मयविहार (२ री आ.)
- ८ आधुनिक गीता (२ री आ.)
- ९ मानसमंदिर
- १० साहित्य व संसार (२ री आ.)
- ११ आकाशवाणी
- १२ वेचलेले मोती
- १३ टाकीचे घात्र
- १४ टाकाच्या फेकी

व्याख्यान

- १ गाजलेली भाषणे
- २ मित्रहो !

गोष्टी

- १ प्रो. फडके यांच्या गोष्टी भाग १ला
- २ " " " " " २ला
- ३ लोला आणि इतर गोष्टी
- ४ नमुनेदार गोष्टी
- ५ उल्हासकथा
- ६ वत्सला आणि इतर गोष्टी
- ७ चंद्रा आणि इतर गोष्टी
- ८ लाडकी लक्ष्मी आणि इतर गोष्टी

ललितनिबंध

- १ गुजगोष्टी (२ री आ.)
- २ नव्या गुजगोष्टी (२ री आ.)
- ३ धूम्रवलये

चरित्रे

- १ दादाभाई नौरोजी (३ री आ.)
- २ टेरेन्स मॅक्स्विनी
- ३ डी. व्हॅलेरा

नाटकें

- १ युगांतर
- २ संजीवन
- ३ जडावाची देवी
- ४ तोतया नाटककार
- ५ आगलावी
- ६ क्षमेसाठी अपराध

इंग्रजी

- 1 Sex Problem in India
(2nd Edition)
- 2 Psychology
- 3 Elements of Ethics
- 4 Manual of Logic (3rd Edition)
- 5 Birth Control (2nd Edition)
- 6 History of Philosophy

आमचीं प्रकाशनें आणि इतर पुस्तके

प्रकाशनें—

साहित्यसेवेतील स्मृती—भाग १ ला
शाकुंतल
काल व आज
बोलघेवडा
लाडकी लक्ष्मी
छोटी नली
चंद्रा
वत्सला
धूम्रतरंग
उल्हासकथा
सुधारणा
श्रावणांतल्या विजा
राखेंतले निखारे
मंदज्योति
अनिबंध जीवन
सुरसुरी
वणवा
चित्रा
चांदण्यांतील सांवल्या
कलावंतांच्या सहवासांत
नवा प्रातःकाळ
स्वाति
नादनिनाद

इतर पुस्तके—

तुटलेले तारे
प्रकाशांतील व्यक्ति
नीलेचा दिलरुबा
मोगरीचा गजरा
भंगलेली मूर्ति
लघुकथा
सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं
ना० गोखले—चरित्र
दुसरी सावली
बोकीलांच्या गोष्टी
सैन्यांतील आठवणी
जीवनसंग्राम
आई
पारिजातकाची फुले

आगामी प्रकाशनें—

ना. सी. फडके

अब्बा हो अकबर

साहित्यसेवेतील स्मृति भाग

वि. वि. बोकील,
चल पुढें

कॉन्टिनेंटल बुक सर्व्हिस,
टिळक रोड पुणे २.